

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

9/22/1
y 48

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ

акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено книгу 15 червня

52964

✓ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

125
1964

1925
книга 5

КИЇВ

Загального числа
книга 14

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

25 Key
Yus Ypsalme

XXI

N5, 1925.

25 | 22064
 225 | 225122
 1925 75
 3 | 12 | 90 | 15
 13 | 03 | 92 | 018

10000 3000 10000
 10000 3000 10000

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
A C A D É M I E D E S S C I E N C E S d ' U K R A I N E — S E C T I O N H I S T O R I Q U E

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

9/22/1
y 48

У К Р А Ї Н А

Н А У К О В И Й Д В О Х М І С Я Ч Н И К У К Р А Ї Н О З Н А В С Т В А

О Р Г А Н І С Т О Р И Ч Н О Ї С Е К Ц І Ї А К А Д Е М І Ї

(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

П І Д З А Г А Л Ь Н О Ю Р Е Д А К Ц І Є Ю Г О Л О В И С Е К Ц І Ї

а к а д . М И Х А Й Л А Г Р У Ш Е В С Ь К О Г О

Закінчено книгу 15 червня

52964

✓ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

125
1964

1925
книга 5

К И Ї В

Загального числа
книга 14

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О У К Р А Ї Н И

Дозволяється випустити в світ.

Неодм. Секретар Академії Наук. акад. А. Криський.

8 жовтня 1925 р.

Київськ. Окрліт № 232.
Держтрест „Київ-Друк“.
Друк. Ч. 2. Пушкін. 4.
Зам. Ч. 3608. Тир. 3000.

Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.

Між завданнями і обов'язками цивілізованої держави звичайно рахується також і береження та роблення приступними для досліду і вивчення культурних вартостей, які служать або можуть послужити до пізнання краю та її людности, їх сучасного і минулого життя. Іще з часів „просвіщеного абсолютизму“ вийшло в звичай і державний обов'язок творення музеїв і обов'язкове збирання до них усяких природних та історичних раритетів і курйозів, котрі можуть придатись до науки, охорона вимираючих родів звірят та рослин. Пізніше з сього розвиваються ідеї охоронних парків, нерушених працею людини заповідників, і т. д.—включно до визначних своєю красою і оригінальністю феноменів природи і краєвидів. Американська Унія системою резервованих для тубильців територій зберегла до наших часів в життєвім стані фрагменти примітивного населення, їх мову, культуру й побут і зробила їх приступними для всебічного соціологічного і історично-культурного дослідження, і т. д.

Від старої держави сю спадщину приймає нова соціалістична, прикладаючи всі старання не тільки до того щоб в цілості заховати перебрані збірки і пам'ятки, але й зробити їх приступнішими трудящому народові, а з другого боку—поширити їх круг і зміст відповідно розвитку і поглибленню завдань соціологічного і історичного досліду, дослідження природи, її багатств, продукційних засобів та технічного їх опанування. Значні часті бюджету йдуть, з одного боку—на організацію екскурсійного вивчення і популяризації, а з другого—на збирання науково-цінного матеріалу, на охорону і дослідження пам'яток старовини, на вивчення розвою техніки, консервування пам'яток культу, документів старого соціального і політичного ладу і под. Саме тепер видвигнуто і поставлено на чергу організацію охорони монументальних пам'яток старовини в найширшій розумінні слова¹⁾, а за сим мусить прийти і роблення їх приступними для вивчення, дослідження і т. д.

Се дійсно справа пекуча і невідкладна, щоб після довговікового розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивожування їх до всяких столичних і закордонних збірок (де вони ставали фактично неприступними ні українським дослідникам ні українським масам) нарешті бодай тепер, бодай те, що ще зісталось на місці, перейшло під контроль і нагляд публічних українських органів. Щоб пам'ятки не руйнувались, щоб могили, городища і руїни не розкопувались і не грабувались. Щоб ніякі наїзники не нищпорили по них і не вивозили з краю пам'яток нашого старого життя. Щоб все, що земля закрила і охоронила від остаточного знищення, не

¹⁾ „Положення про охорону пам'яток мистецтва, старовини та природи“ було ухвалено пленумом Укр. Голов. Науки в червні с. р.

втягалось з неї і не нищилось безплановими, не досить науково підготовленими і технічно не організованими розвідками і розкопками!

Стільки вже пограбовано і безповоротно втрачено для науки всякими „копачами“: грабителями, любителями і навіть quasi дослідниками, що принаймні вже про останки треба подбати, аби вони не марнувались і не нищились! В середині XVI в. люстратори державних маєтків в кн. Литовського записали скарги канівських міщан на сих „копачів“— як вони їх і називали,— вояків замкової залоги, що вони розкопують старі могили, шукаючи в них „обручів і перстнів“, викидають останки мерців і тою профанацією могил накликають всякі біди на людність. Скільки ж перед тим і по тім понищено всяких дорожніх останків старого побуту за для марної плати від перекупщиків, чи з простої цікавості, під впливом оповідань про закопані скарби, і включно до того аматорського захоплення археологією, що стало розвиватися в старій Росії особливо з 1870-х рр. під впливом археологічних з'їздів, виставок, лекцій і всяких популяризацій,—які, на жаль, забували додати, що археологічна розкопка, переведена не досить обережно і науково, і в результатах своїх не збережена і не використана відповідно, являється ненагородимою шкодою—каригідним порушенням краевого, всенароднього культурно-наукового фонду! Жах бере подумати про се злочинне нищення наукового матеріалу: се просто кошмарні сторінки в історії нашого життя.

Але припустім, що в сій сфері культурна політика державних установ може бути консервативною: може покладати головну увагу на те, щоб культурні цінності не терпіли від непокликаних рук, доки не прийде змога використати їх відповідно. Краще, мовляв, не розкопувати, не відкривати з під охоронного покрову матери-землі захованого нею, не реставрувати того, чого не можна зараз дослідити і законсервувати цілком бездоганно; ліпше лишити се пізнішим часам, багатшим технічними і науковими засобами. Зате існують знов такі сфери, де всяке гайновання часу, відкладання на пізніше збирання, дослідження та консервовання останків старого життя безсумнівно являється непростимою провинною перед будучими поколіннями, і вона всім тягарем своєї відповідальності лягає на державні установи,—оскільки вони в своїх руках концентрують всяку культурну ініціативу, всі засоби і можливості науково-дослідчої праці!

Таким от добром являються всякі пережитки старої техніки, продукції і господарства, які ще тримаються на поверхні землі в різних глухих кутах нашої території, ще не вповні захоплених більш інтенсивними, краще удосконаленими формами й методами продукції, або випадком доживають свій вік серед новіших знарядів і приладів, як підсобний елемент в інвентарі, зберігаються з пієтизму до батьківських пам'яток, чи просто через недогляд криються де-небудь в кутах старого зужитого, непотрібного господарського терміття. Кожде десятиліття, кожний навіть рік робить тут жахливі спустошення, котрі нічим не можуть бути заступлені ні нагороджені, особливо після того великого струсу, пережитого народнім життям в останніх роках—під час світової війни і виходу на фронт мільйонів нашої людності, однаково з культурніших і найбільш відсталих місць, і за пізніших революційних бур, горожанських війн і нового соціального й економічного будівництва. Пробування на фронтах, в полонах, в концентраційних таборах, на роботах в різних краях вищої культури, праця чужих полонених на наших ланах, фабриках і майстернях, революційна і соціалістична агітація, участь в радах, комітетах, колективах—поставили навіть найбільш консервативний елемент нашої людності навч з новими формами господарства, поліпшеними технічними методами, удосконаленими

знаряддями, поступовішими поняттями і поглядами. Вони наповнили їх уяву, думку і досвід безконечним рядом нових ідей, аспірацій і планів, і під їх натиском летить в огонь старе знаряддя, касуються перестарілі форми техніки і господарства, давні навички і методи праці, звязані з нею обряди, вірування і практики, і разом з корисними здобутками творчої енергії жалісно гине цінний з культурно-історичного погляду матеріал технічної археології, останки старого господарства, документи пройдених, перейдених і засуджених на забуття, але важних для історії матеріальної й інтелектуальної культури примітивніших форм продукції й економіки.

Очевидно, що державні органи, як з одного боку повинні підтримувати всі змагання нашого люду до досконаліших і видатніших форм і методів продукції й господарства,—так з другої сторони мають обов'язком підхопити останки старої техніки і форми старого господарства, щоб зафіксувати і зберегти в можливо повних і докладних взірцях для наукового досліду і для свідомості нових поколінь пройдені форми господарства, окази сих вислужених, але й заслужених помічників людської праці, сих інвалідів техніки, які стають непотрібними в організації праці, але повинні мати своє місце в історичній галереї, в музеї нашої краюї культури і продукції.

На превеликий жаль, ми досі не маємо чогось такого, навіть в приближенню, хоч декотрі з наших етнографів чимало потрудились над збиранням українського матеріалу для чужих збірок, за недостатчею своїх. Так в 1880 і 1890-х рр. пок. галицький етнограф Вол. Шухевич, знавець Гуцульщини, зібрав колекцію гуцульського побуту, техніки і народнього мистецтва для львівського музею краєзнавства ім. графів Дзедушицьких, заложеного гр. Вол. Дзедушицьким¹⁾. Пок. Ів. Франко, спільно з Мих. Зубрицьким, прегарним знавцем Бойківщини, й інших місцевих знавців народнього життя, зібрав колекцію пережитків сільського господарства, для віденського музею народознавства, фундованого одним з австрійських принципів і організованого німецьким етнографом Габерляндтом. Пок. Ф. К. Вовк, при підмозі членів львівського наукового т-ва ім. Т. Шевченка, зібрав прегарну колекцію для етнографічного відділу петербургського, теп. „Русского“ музею, в котрім був консерватором. Інший заслужений наш етнограф Мик. Янчук працював для етнографічного відділу (т. зв. Дашковської колекції) Московського Румянцевського музею, котрім завідував, і т. д. По наших же музеях існували, або й не існували,—тільки невеличкі колекції, доволі випадкового характеру, різної господарської археології—котрим найчастіше бракувало ще й відповідного приміщення, як найменш показному і модному матеріалові, котрому не надавалось майже ніякого наукового значіння, а в кожному разі—не надавалось такого, якого він варт.

Розуміється, те, що могло бути в якійсь мірі витолковано умовинами нашого життя 20—30, чи навіть 10 років тому,—являється кричущою аномалією, що ми і досі, в Українській Рад. Республіці, де дослід робітничої і селянської праці повинен займати центральне місце, не маємо такого „Музею Праці“, чи „Музею Народнього Побуту“, де на тлі розвитку засобів техніки і форм господарства був би представлений розвиток народнього життя в його побутових формах. Я вважаю, що се крайній час, аби на місці скромного Етнографічного Кабінету Академії Наук, де силами співробітників, без усяких спеціальних засобів і дотацій, збирається ріжний

¹⁾ Дзедушицькі, властиво Дідушицькі, старинний боярський український рід, давно спольщений, носить се ім'я від свого старого маєтку села Дідушиць, в околиці Галича.

матеріал нашої сільсько-господарської археології, повстав відповідно за-
креслений, на широку ногу поставлений такий-от музей-городок, який би не в
вітринах (а ще гірше—в неприступних звичайному смертному оку коморах
та складах, де найчастіше досі спочивали такі речі), а в відповідній
обстанові була б представлена еволюція людської страви, одєжі, житла,
знарядів і техніки праці. Аби екскурсант побачив перед собою і різні форми
захисту—почавши від примітивного шалашу, прихатцем споруженого для
охорони від спеки чи дощу, від огорожі від звіря, призначеної для себе чи
худоби, до деревляної хижи, чи колиби, землянки, бурдея, глиняної ліпанки і
нарешті—до вповні культурної хати. І сортимент ловецьких приладів—знов
таки не на музейнім столику, а так як та лапка чи принада стояла в на-
турі. І примітивне огнище, і сховок для припасів. Мусить бути показана
модель—натуральної великості—і печери, викопаної в лесі, котрих класи-
чним осередком був і зістається Київ, з останками їжи, огнища і з
усім знаряддям. І глиняна мазанка т. зв. трипільської культури, з своїми
робітьями, святощами, похоронними коморами, з сортиментом своєї мальо-
ваної і різбленої кераміки, і з самою робітнею, де той посуд робивсь і
випалювався—все що так добре стало звісно завдяки розкопкам 1890-х рр.
Дякуючи новішим відкриттям в техніці кам'яної доби, зробленим американ-
ськими етнологам на живих індіанських пережитках¹⁾, тепер може бути в усій
повноті розгорнена картина неолітичної техніки, ілюстрована багатьма
прикладми, напр., Овруцького Полісся, а в бідніших формах і палеолітична
техніка Гонців, Мізиня, Кирилівської ул. Повинно бути реконструоване і
мандрівне шатро чужоземного металіста-бронзівника, сортимент повного
знаряддя, рухомий горн і майстерня напавок. Має бути дана і модель
примітивної шахти і образ добування і перероблення металу, і поліська
залізна рудня, з картиною добування металу з місцевих торфяників, і
тогочасна кузня з усім набором струменту. Між місцевий ловецько-
хліборобський побут вріжеться й ятка мандрівного купця з грецьким чи
арабським крамом, і пристанок північних вікінгів з арсеналом скандинав-
ської зброї, з взірцями північних виробів, включно до рунічного монументу
на згадку якого-небудь страченого в дорозі товариша зброї—
хоч би модель могили на о. Березані. А раз пущена в сім напрямі рекон-
струкційна праця, певно, приведе незадовго і до реконструованого
городища, з його укріпленнями і будинками боярського двору, княжого
терему. Київ з його околицями настільки багатий такими останками різних
епох, що тут можна-б реставрувати й печеру, і городище, і княжий двір;
але я думаю, що було-б вандалізмом реставрувати для сього старі будівлі!
Моделі мусять бути дані нові, можливо типові, і вже по огляді їх екскурсія
огляне автентичні останки пам'яток тої чи иншої категорії: після рестав-
рованої будови ці бідні автентичні останки оживуть в її уяві в своїх ко-
лишніх барвах, об'єднені віками тощі скелети обростуть м'ясом і покро-
вами, і встануть в усій яскравості колишнього життя.

Тим самим методом повинні були-б бути представлені й пізніші
епохи в їх найбільш типових і яскравих взірцях побуту, пластики і мо-
нументальних пам'яток,—не гоняючись за розкішшю чи мальовничістю і не
забуваючи в інтересах зовнішньої декоративності менш показного, але
більш важного і сутнього для пізнання дійсних підстав побуту і куль-
тури,—та не поминаючи і того, що дає собою найвищі верхи творчого
досягнення даної доби.

В 1911 р. я мав нагоду оглядати в Римі історичну панораму Італії, спо-

¹⁾ Вони описані в доповіді К. Грушевської: Початки заселення і культури Америки,
в збірці: З примітивної культури, 1924.

ряджену під час світової вистави. Вона мала на меті доповнити пам'ятки мистецтва Риму моделями всього найбільш характеристичного і цікавого, що знаходиться в Італії поза Римом, а ілюструє історію її культури й мистецтва. Зроблено се було незвичайно ефектно, мальовничо, а при тім—інформативно і переглядно. Екскурсант в сім історичнім городі на кількох гектарах ґрунту справді міг в типових образах побачити найважливіше, що дає Італія для пізнання розвою її культури і мистецтва. Гарно зроблені моделі запечатували в його уяві в яскравих, виразистих образах сю величаву історію, безмірно краще, вимовніше і трівкіше, ніж се могли зробити якісь атласи, музеї і навіть оглядання на місці,—бо там дуже часто найбільш характеристичні і важні риси пам'ятки губляться серед пізніших додатків і сторонніх деталей. От чогось такого, тільки в ширше взятій історичній перспективі, хотів би я й для України. Те, що на римській виставі зроблено було протягом кількох місяців для кількох місяців,—тут для такого постійного музейного городка, як я вище сказав, може робитись поволі, роками і на роки, для постійного вжитку! Ставиться основно і фундаментально, в рамках поставлених ширше—аби лише був для того усталений постійний бюджет і вироблений постійний план.

Може б і якась вистава могла прищпорити і прискорити таку реконструкційну роботу! Була б се дуже ефектна панорама, цікава не для самих тільки Українців, але і для всього культурного світу: побачити в такій виставі історію матеріальної культури, техніки і господарства, з його історично-мистецькою надбудовою, як се все розвивалось на такій цікавій ділянці світового життя як наша Україна, від найдавніших слідів людського життя до наших часів. Тому думається мені, що коли будуть пройдені і переможені нинішні економічні і всякі інші труднощі, нічим би иншим не можна було б краще показатись нам перед цивілізованим світом, як таким історичним образом своєї цивілізації: історії техніки, господарства, побуту і мистецтва, від найраніших пам'яток палеоліту до першого розцвіту української культури в київській добі, і далі, через часи литовсько-польські і козацькі до нинішнього державного, культурного і економічного будівництва. Побачити було-б що! Пам'ятки візантійських і романських впливів, готики і відродження, бароко і рококо в їх українських перерібках: вплетеннях в барвисту течію українського народного мистецтва, давнішого і новішого, включно до сучасної етнографії, з усім їх незрівняним багатством, многостороннім синкретизмом і оригінальними народними досягненнями, дали-б панораму незвичайного інтересу!

Але під сею ефектною, барвистою надбудовою, відповідно нашому нинішньому розумінню, мусіли-б бути з усею виразистістю і мнозначністю розгорнені її менш показні скромні і сірі в вигляді, але тверді і міцні, основні в своїм значінню, підвалини розвою господарства, техніки і хазяйства сільського і міського, форми сільсько-господарської продукції і ремесла, далі виробництва міського, торгівлі, класового розподілу продукту, контрасти різних соціальних типів ужитковання і споживання: розкоші і комфорту владущих, убожества і невгасимих культурних потреб владомих, їх культурного голоду,—та й самі побутові форми панування і волюдіння.

Так взята і освітлена історія господарства, побуту і культури дала-б дійсно не в абстрактних словесних образах, а на конкретних матеріальних предметах і доказах історію народного життя, її нерва і душі: праці,—різнорідних її відмін і змін продукції. Аж у такій живій перспективі історії побуту й історії праці знайшли-б відповідне пояснення і виступили у всім своїм значінню багаті монументальні пам'ятки Києва,

культурно-історичні та мистецькі вартості, згромаджені тепер в київських та столичних музеях, вирвані в них з суцільного звязку і відокремлені з реального історичного процесу.

Коли поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастира, Лаври, Брацтва, подільської старої катедрі, академії стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, канівського св. Юрія, оверуцького св. Василя, галицького св. Пантелеймона; поруч реставрованої моделі Київських Золотих воріт—вежі Холма і Камінця на Лосні, луцькі і камінецькі фортифікації; коло ренесансових і барочних будов львівських Богданова церква суботівська, чернігівський „Мазепин Дім“, і все инше монументальне багатство України, аж тоді знайде воно своє історичне освітлення, і zarazом проречисто засвідчить культурно-історичну єдність Української землі й її народу. І з другого боку—визначить відповідне місце сій культурі „верхніх десятків тисяч“ в масовім економічнім і культурнім процесі сєї землі: досягання десятків і сотень на тлі праці мільйонів.

Тільки вже тепер, зараз і негайно, треба приложити енергію, працю і засоби до того, щоб сю досі тільки загально зачеркувану, на підставі літературного та юридичного матеріалу—схему еволюції народного господарства, техніки і культури мас виповнити таким же реальним, ріжностороннім і багатим матеріалом, як досі се робилося головню тільки для історії мистецтва, монументального і практичного.

От я й повертаю тут до того, з чого почав. З огляду на швидке зникання останків старого хазяйства і техніки, їх знаряддя і методів, держава та її органи повинні негайно приступити до обслідування сих пережитків і збирання останків старого знаряддя. Всі державні апарати, звязані з селом, повинні поучити своїх представників і агентів про вагу і негайність сєї справи, вложити на них обов'язок помогти її переведенню і по змозі самим брати в тім участь. З участю їх, і всякого роду культурних робітників села: учителів, агрономів, кооператорів, лісового, водного, дорожнього, фабрично-заводського і всякого иншого персоналу, — з людей хоч трохи освічених, але головню відповідно розвинених і охочих до такої роботи, при участі інтелігентнішого селянства, робітництва і всякого стану людей, мусить бути утворена густа сіть кореспондентів-збирачів, обсерваторів і записувачів, заінтересованих ідейно, а в де-якій мірі і матеріально в успіхах своєї роботи. За поміччю спеціальних інструкторів, періодичних курсів по дослідженню народньої техніки і культури, та спеціальних підручників, інструкцій і квестіонарів, ся сіть місцевих кореспондентів повинна неустанно виховуватись, підійматись в розумінню завдань, ширини і глибини обслідування. Спеціалістичнографи, історики культури, техніки й мистецтва, соціального побуту і права, за поміччю світового соціологічного досвіду, мають намічати головні завдання сього обслідування і крок за кроком його деталізувати. Заразом та спеціальна технічна комісія, що вестиме організацію музейного городка, з свого боку даватиме спеціальні завдання дослідникам і збирачам, на заповнення прогалин в наявнім запасі матеріалу, який виявиться при укладанню перспективи типових взірців продукції, господарства і побуту, котру вона буде конструувати для загального образу історії життя і праці.

Робота велика, і завдання—аби його порядню виповнити, так щоб не стягнути від будучих поколінь докору за злочинне занедбання його,—доволі таки тяжке і складне. Воно вимагає інтенсивної помочи

державних органів, і не тільки грошової й організаційної, але і науково-дослідчої, популяризаційної, і знов таки агітаційної. Правда наші старші етнографи, економісти й історики культури, як Зібер, Єфименко, Чубинський, Русов, Вовк і ин., вже від початків 1870-х рр. почали роботу на сім полі, і виладили дуже цінні, особливо як на свій час, інструкції по де-яким галузям історії техніки, побуту і соціальної економіки. Проте одно зісталось таки недоробленим, инше потребує тепер ґрунтовного доповнення, або й перероблення, з огляду на поступи зроблені загальною наукою в останніх десятиліттях. А й те що заховало свою вартість (як напр. показники виготовленні Вовком для львівської етнографічної комісії, або вказівки, дані ним в огляді укр. побуту в II т. видання „Український народъ въ прошломъ і настоящемъ“), все вимагає передруку і розповсюдження в загально приступних виданнях, бо ж ті видання, де воно свого часу з'явилось, тепер стали зовсім або майже неприступними, а кореспондентам на місцях інструктивний і інформативний матеріал мусить бути даний до рук в дарових виданнях. Отже все доцільне повинно бути переглянене, передруковане і доповнене на ново всім потрібним.

Щоб все се могло бути підняте і пущене в рух, неминучо потрібно, щоб в свідомість керуючих державних органів вийшло переконання, що мова йде про справу державного значіння: про один з культурних обов'язків перед своєю суспільністю, нинішньою і будучою, від котрих держава не може ухилитись. При тім—що се обов'язок такий, що гаятись і відкладати його ніяк не можна, супроти швидкого зникання матеріалу. Тому при недостатчі у держави матеріальних засобів на негайне переведення цілого плану в його широті, приблизно як я його зачеркнув, може бути дискусія над тим тільки, що з того мусить переводитись зараз, а що може бути розложено на роки.

Очевидно, праця збиральна і досліднича мусить бути переведена негайно, а так само і вся інструктивно-інформативна робота. Приготовлення відповідної літератури й підготовлення інструкторських і кореспондентських кадрів стає на найближчу чергу і вимагає дотації й організації тепер же зараз.

Але поруч дорогоцінних документів до історії матеріальної культури, в народній масі, особливо в верствах і місцевостях слабше захоплених новою міською культурою, залягає не менш цінний, але ще більш крухкий і зникомий, без порівняння делікатніший і на культурні зміни чутливіший матеріал по *історії культури інтелектуальної*. Се перед усім сільсько-господарський календар, і звязана з ним емпірична агрономія: космічні поняття, почасти випроваджені колись нею ж таки, почасти піддані иншими процесами примітивної психології; далі—обрядовість, що супроводить всі моменти господарського, родинного й суспільного життя людини; саги і легенди, що об'яснюють і санкціонують її; мораль і право що нормують відносини колектива; нарешті поетичні: ліричні, епічні і драматичні (сі в зародкових, розуміється, формах) перетворення індивідуальних і колективних переживань і уявлень. Загалом уся інтелектуально-естетична надбудова, яка виростає з економічних господарсько-продукційних відносин, але в вищих верствах своїх, чим далі тим більше і ширше комбінується не тільки з пережитками попередніх стадій життя свого колектива, а і з міжнароднім обміном, по аналогії і асоціації, і дістає в сих комбінаціях свої власні опорні точки, які надають їй існуванню і розвою де-яку самостійність від продукційних змін. Загально-соціологічне помічення (чи як то звуть часто—соціологічний закон) гово-

рять, що ся інтелектуально-естетична надбудова завдяки отсій частинній самостійності не йде в парі з економічно-соціальними змінами, відстає від них і через те в своїй ідеології відбиває не раз давно перейдені економічні стадії свого оточення, а з другого боку—такі ж давні стадії переживань інших впливових колективів. Але з другого боку, з тим як одмирає соціально-економічна база такої надбудови, її спадщина схематизується, скорочується, тратить поволі свій багатий зміст і зводиться до тощого і бідного кістяка—який нарешті кришиться і руйнується під тими різнорідними наверхтованнями нових тем і мотивів, своїх і чужих, що на ній осідають.

Бачили ми напр., як ті різкі політичні й соціально-економічні зміни, пережиті українським народом протягом століття XVIII/XIX: скасування гетьманщини, Січі і козацького устрою, розділ Польщі, ліквідація кріпацтва,—ослабили і до найзагальніших мотивів звели всю безконечно-богату, барвисту і незвичайно розгалужену поезію козаччини, що була захопила, перетворила і почасти покрила і приглушила, почасти змінила старіші поетичні верстви і циклі. У другій половині XIX в. майже без останку вимер козацький епос: з дум зістались тільки де-які моралістичні теми, з історичних пісень—головно т. зв. нижчі епічні пісні, або балади; майже перевелись пісні гайдамацькі, пісні про зруйнування Січі, пісні чумацькі; козацькі мотиви взагалі ледви живі, зведені до чисто декоративних мотивів. Така ж редукція традиційних мотивів відбувається в репертуарі обрядовим, в епосі-сазі і казці. Безмірно збідніла обрядовість—ритуали, скажیم, новорічні, весняні, великодні, весільні, похоронні; страшенні спустошення поніс весь святочний річний народний круг (Festjahr). Порівнюючи етнографічні образки, схоплені в центральній або східній Україні в першій половині XIX в., з нинішнім станом, знаходимо тільки слабкі фрагменти! По аналогії мусимо думати, що той величезний економічний й ідеологічний переверот, які маси пережили протягом останнього чверть-століття, в центральній і східній Україні приведе майже до повного знищення стару народну поезію, обряд і світогляд, і поробить величезні спустошення навіть в найбільш законсервованих, найменш приступних місцях—в північній і західній Україні. Всяке затягання, проволікання стає небезпечним: нема часу!

Бо треба мати на увазі, що в порівнянні навіть з побутовим матеріалом: по історії господарства і матеріальної культури взагалі, матеріал фольклорний дуже легко підпадає коли не повному знищенню, то такому обіднінню, котре межує з повним обезціненням його. Кінець кінцем якийсь господарський знаряд або держиться—або пропадає, але поки держиться, то він говорить про себе і про певний продукційний процес чи певну форму матеріальної культури ясно і повно. Фрагмент орнаменту чи твору народного мистецтва може говорити так же виразно як і цілість. Але обряд, переказ, пісня збідніла, деградована, зведена до голої схеми, уже не скаже того, що говорили її поетичні деталі, її оповідальні подробиці, її варіанти. Бо важний не факт існування обряду, чи переказу, чи пісні, а те, як вони виглядали колись, як оповідали свою тему, в якій формі. Нераз така подробиця оповідання, деталь форми, раптом відкриває перед нами цілу складну, широко розгалужену, не знать як давніми обставинами чи зв'язками витворену чи передану систему: філіяцію, комбінацію мотивів, і являється першорядним культурно-історичним документом, незамінним і невідним в своїй вартості. Коли даний фольклорний акт чи поетичний твір буде схоплений не з сею подробицею, а пізніше, коли ся подробиця відпаде і забудеться, а зістанеться позбавлена сих деталей схема, кістяк, рудимент,—можливо що він і не дасть

ніяких натяків на сі культурно-історичні факти, котрі він відкривав перед дослідником ще сорозмірно недавно!

З другого боку, отся обставина, що тут в поетичних творах в широкім значінню слова, особливо важно *не що, а як*, вимагає переведення збирання сих пам'яток в особливо широкіх розмірах, особливо густою сіттю. Коли варіанти мають нераз таку самостійну вартість, або тільки зібрані разом в великім числі дають можливість реконструкції напівзабутого, знищеного, до крайности схематизованого архетипа, то ясна річ, що тут ніяким чином не можна вдоволитися тим, що от мовляв такий чи инший фольклорний документ уже вхоплений в своїм типовім вигляді, тому можна про варіанти його й не дбати. Ми в сім моменті навіть не можемо знати, які подробиці сього обрядового акту чи поетичного твору будуть мати вартість, з якого погляду вони будуть оцінені колись істориком поетичної творчости, чи істориком мисли, чи істориком інтернаціональних впливів. Досліди в сім напрямі, які ведуться в світовім звязку, можна сказати—з дня на день відкривають все нові перспективи, все нові точки погляду, і те що десять-двадцять літ тому могло здаватись простою „грою уяви“, тепер стає нераз дорогоцінним звязком в яким небудь ланцюгу культурної еволюції або інтернаціональних взаємовідносин. Річ зрозуміла, що дальші студії в сім напрямі, які власне тепер подекуди тільки починають розгортуватися, обіцяючи незвичайно важні придбання нашому розумінню еволюції людської мисли, творчости, естетичного відчуження (згадати, напр., працю Леві-Брюля по історії примітивного мислення, досліди Дюркгеймової школи соціологів в сфері історії культури і релігійної гадки, і под.),—відкриють в нашій матеріалі такі елементи, установлять для його студіювання і використання такі точки погляду, котрі для нас навіть і не існують. Тому було-б помилкою ставити завдання так: зібрати все, що може мати вагу для наукового досліду, так як він ставить свої проблеми в нинішнім часі. Ні, очевидно—треба збирати все що скільки небудь характеризує стару психіку, старий світогляд, стару словесну творчість, хоча ми в даний момент не могли б знайти наукового вжитку для сього матеріалу. Се так, як з матеріалом архівним. Його звичайно викартовувано: вибрано матеріал з наукового погляду інтересний, а решту продавано на фабрики і в крамнички „на масло“. Тим способом зберегано може яку десятю, соту частину, а решту нищено—як нежиточну для науки. Але ж бо критерії сеї ужиточности змінювались! Сто літ тому важним для науки матеріалом уважавсь той, що говорить про політичні події, державні справи, високі особи; завдань історії побуту, господарства, економіки, життя трудящих класів, масових обставин їх існування „наука“ не знала, і матеріал безмірно цінний для нас тепер з сього становища, тоді нищився без усякого вагання. Річ очевидна, що те саме може бути і з матеріалом фольклорним: те що тепер нічого не говорить уяві дослідника, і принотовується заповідливим збирачем часу тільки хіба „для повноти“, може з часом заговорить сильно й проречисто для дослідників узброєних новими методами фольклорного досліду, новими підходами до історії людської мисли, чуття, творчости. Так напр., як набирають незвичайної ваги які небудь єзуїтські місіонерські записки, або адміністраційні звідомлення XVII—XVIII вв. для сучасного фольклориста, який вишукує в них відбиття, фрагменти, вказівки на давно завершені тепер, віджиті й забуті факти життя—иноді цілком вимерлих уже племен.

Треба зберегти для budouчого досліду як найбільше фольклорного матеріалу, взятого як найширше, з різних точок погляду, можливо найчисленніших. Але тут не можна поставити питання так, як з матері-

ялом архівним: зберігаймо по можливості *все!* Се *все* не лежить реально, готове і придатне до збереження, так що тільки його треба зложити в сухім приміщенню, охоронити від шкідників і повісити на дверях велику колодку. Фольклорний матеріал треба зібрати, вибрати, висіяти з плінного потоку життя. Кадри збирачів мусять бути ще більш докладно й тонко, ніж при збиранню останків старої матеріальної культури і народного мистецтва, відчувати в словеснім і фольклорнім матеріалі, який пливе перед їх очима і слухом, присутність цінного: вибрати те що може відбивати в собі пережите, старе: вимираючу психіку, мораль, уяву. Інтуїтивно, на підставі відповідного наукового підготовлення, відчуті, щоб як не тепер, то з часом зможе придатись для дослідження, і його вхопити. Сих збирачів треба незмірно більше, щоб вони могли відсіяти сей безконечно тонкий, непомітний словесний матеріал, і вони мусять бути далеко краще підготовлені—обзнайомлені з сучасним станом фольклорних дисциплін, з їх точками погляду, проблемами і перспективами. Мусять бути зараз же пороблені енергійні заходи для підготовлення таких збирачів, інструкторів і дослідників; мусить бути дана їм в руку, для власного вжитку і для розповсюдження, для популяризації інтересу для сього матеріалу, відповідна література—почасти де-які старі інструкції й квестионарі, відповідно перероблені і доповнені (як напр. пок. М. Дикарева про організації молодіжи), почасті на ново зложені, відповідно новим підходам і точкам досліду фольклорного матеріалу.

Особлива увага при тім, як я вже зазначив, повинна бути звернена на північний: полісько-підляський і гірський, карпатський район—найбільше консервативні в народній традиції і найменше захоплені змінами життя в останнім столітті, а з них найбільше обіцуює найменше досліджене і найбільш неприступне і консервативне київсько-волинсько-підляське Полісся: поріччя Припети і сумежні краї. Ся територія повинна бути в найближчій часі прорізана етнографічними екскурсіями, для дослідження матеріальної культури, мистецтва, фольклору і діалектології, і сотворена на місці як найгустіша сіть дослідників і кореспондентів, заінтересованих збиранням матеріалу. Заінтересувати їх треба як мотивами науковими, так і більш реального характеру: невеликими гонорами, преміями, одержуванням літератури, якогось періодичного видання, присвяченого інтересам дослідження народного життя і краєзнавства, і под. Приклад того ж пок. Дикарева, що вмів витворити таких незвичайно цінних кореспондентів: обсерваторів життя і збирачів матеріалів, щиро відданих сьому ділу і перейнятих любов'ю до нього, серед сільської і міської інтелігенції, з самих же селян і робітників, може переконати, як се корисно для досліду народного життя—і який цінний елемент воно вносить в саме сільське життя, в селянські та робітничі круги, формуючи людей з одвертими очима і розкритим розумом, які ставляться уважно і поважно, свobodно від конвенціональної моралі і „доброго тону“, до людської мисли і психіки, до життя в усіх його проявах, „приймають“ його реально: студіюють, „нічого не пропонуючи, а тільки викладаючи“.

Підносячи ще раз з усім притиском, що я вважаю збереження і дослідження сього матеріалу за один з обов'язків державної організації, які випливають з самої її ідеї, я позволяю собі на закінчення підчеркнути кілька конкретних побажань, котрі мали-б вести до зазначеного завдання:

При науково-дослідних катедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору і матеріальної культури (передісторичної археології, історії господарства і техніки і народного мистецтва), щоб підготовляти дослідчі сили в сій сфері.

Як найскорше повинен бути перенесений на Україну і відповідно дотований „Український Соціологічний Інститут“, що ставить своєю метою на студіях примітивної культури вияснити пережитки примітивного побуту, мишлення і творчості в побуті і фольклорі України, і дійсно дав цінні почини на сім полі.

Для ознайомлення з сучасними методами наукової праці на Заході, з кращими етнографічними музеями, фольклорною й етнологічною літературою, котрої нема змоги в ближчій будучині зібрати у нас, треба відповідно підготовлених наукових робітників висилати до найбільших центрів соціологічних та історично-культурних студій, як Париж, Лондон, Вашингтон, Берлін то що.

По різних вищих школах, а особливо по інститутах народної освіти повинні бути заведені курси етнографії й історії матеріальної культури, щоб розвинути інтерес до сих дисциплін серед людей, яким доведеться працювати безпосереднє серед народу, або мати діло з сільською молодіжжю то що.

Як найскорше повинна розпочатись планова робота по організації „Музея Праці“ в дусі висловлених вище побажань, і збирання для нього матеріалу.

Організація екскурсій і кореспондентської сіти, інструкціонування кореспондентів і збирання матеріалу повинні одержати, зараз по підготовчих заходах, тверду і постійну дотацію в бюджеті Республіки на ряд літ.

Повинна бути заложена популярна часопись—місячник або ще краще—двотижневик інформативно-заохочуючого характеру по краєзнавству, історії культури і фольклору, загальному і спеціально українському. Ся часопись розсилалась би безплатно кореспондентам тих центральних установ, які вестимуть організаційну дослідчу роботу, подавала б інструкції, квестіонарі, й містила б кращі відповіді на анкети—як взірці для кореспондентів. За кращі відповіді на квестіонарі й анкети добре було-б уставити невеличкі премії.

Ознайомлення з народнім побутом і фольклором, виявлене отакими відповідями та збірками матеріалу, мусить прийматись на увагу при всяких призначеннях на посади, де приходить ся мати діло з селянською та робітничою людністю.

Думаю що сі заходи, переведені в відповідних розмірах, не тільки забезпечили-б збереження многоважного наукового матеріалу, але і в життя громадське і держав не внесли-б елементи сильні, здорові, правдиво конструкційні, дуже корисні для розвою Республіки.

1924, вересень.

До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків.

У своїй розвідці „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку“¹⁾ Всеволод Ганцов багато ступив наперед у питанні про поліські дифтонгічні звуки. Тут, базуючися на зібраному від мене і досі ще не опублікованому матеріалі, я намагаюся висунути питання, що зв'язані з характеристикою і процесом монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків, питання, що деякі з них мало, а то й зовсім ще не зачеплені.

За підставу до цієї розвідки став мені діалектичний матеріал, що я збрала на Чернігівщині, бувши туди два рази відряджена від Етнографічної Комісії Української Академії Наук: перший раз — на початку літа 1923 року в с. Хоробричі давнішого Городнянського повіту²⁾; другий раз — восени того самого року в давніші Остерський, Чернігівський та Сосницький повіти. Короткій на дослід трьох останніх повітів час (6 тижнів) дав мені змогу зробити тільки загальний їх діалектологічний огляд. Проте зібраного матеріалу стає на те, щоб освітлити деякі питання не тільки про дифтонгічні звуки. За другої ескурсії діалектологічний мій дослід обняв такі містини: в Остерському повіті м. Остер, с. Старогородку на лівому березі Десни, 1 верства від Остра, задесенські, тоб-то правобережні села: Виповзів, 6 верстов на злегка південний захід від Остра (у Виповзові я не була: виповзівський матеріал записаний в Острі з уст 19-літнього виповзівського селянина, слухача Остерських Педагогічних Курсів Гната Миненка), та Лутаву, 5 в. на північний захід від Остра; у Чернігівському повіті с. Виблі, верстов 12 на схід злегка південний від Чернігова, на лівому березі Десни (виблівські матеріали записані в Чернігові з уст 20-літньої виблівської селянки Галини Кананкової), м. Березне³⁾ на десенському правобережжі; у Сосницькому повіті м. Стільне, що 12 верстов на південний схід від Березного, на десенському правобережжі, м. Мену на річці Мені (правий прирічок Десни); с. Бабу, що між Меною та давнішим повітовим містом Сосницею, 8 в. на схід злегка південний від Мени і верстов 10 на захід від Сосниці, м. Сосницю на Убеді (правий прирічок Десни), с.с. коло Сосниці: В'юнище, 1 в. від Сосниці, та Заріччя на таку саму відстань від Сосниці, — обидва села лежать одно коло одного; с. Козилівку Холмецької волости на півночі Сосницького повіту (у самій Козилівці я не була; матеріал я записала від козилівського селянина, слухача Сосницьких Педагогічних Курсів Василя Ляха), с. Змітнів на правому березі Десни, 12 в. на північ злегка східню від Сосниці, с. Шабелинів на десенському лівобережжі, майже посередині між Десною та Сеймом, верстов із 8 на південь злегка східній від Змітнева і 7—8 в.

¹⁾ Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, кн. II—III.

²⁾ Див. мою працю „Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів“ у виданні Української Академії Наук. Київ 1924 р.

³⁾ До тих містин, що їх можна й не на детальній географічній карті знайти, я не даю відстані від більшого пункту.

на південь від м. Нових Млинів, м. Нові Млини на Сеймі, 18 в. від залізничної станції Доч (с. Високе). На ширше порівняння маю також зібраний від мене влітку 1923 року матеріал у давнішому Пирятинському повіті на Полтавщині у с. Гречаний Греблі, 35 в. на північний схід від Яготина, у с. Попівці, 4—5 в. на північний захід від Гречаної Греблі, і в с. Жоравці, що 25 в. на схід від Яготина.

Наведена нижче характеристика дифтонгічних звуків і відзначені явища, що зв'язані з процесом монофтонгізації, мають за підставу говірки тільки в названих містинах. Допускаю, що ширший дослід висунув би детальнішого характеру твердження.

Щоб дати зрозуміти, як і в зв'язку з якими причинами відбувається процес монофтонгізації в чернігівських дифтонгічних звуках, я даю насамперед характеристику названих звуків у зв'язку з наголосом і з характером попередніх шелестових.

Записи мої мають за підставу вражіння акустичні, проте означуючи акустичні вражіння, я держуся звичної термінології, що зв'язана з артикуляцією голосових звуків.

Мої графічні позначення до певної міри схематизовані і пристосовані до тих знаків, що їх можна знайти в тутешніх друкарнях. Проте у відповідних місцях я намагаюся описово як мога докладніше віддати той чи інший звуковий відтінок. Від звичних у славистиці знаків для голосових звуків мені довелося дечим ухилитися в сторону фізіологічної таблиці міжнародної фонетичної асоціації: знакам *i*, *ī*, *y*, *ū* надано те значіння, яке вони мають у згаданій фізіологічній таблиці (пояснення див. нижче). Дифтонгічні звуки, що з них кожний становить одну психофонетичну одиницю, слід би позначити кожний однією літерою. Цього не зроблено: позначений двома літерами дифтонгічний звук відразу наочно дається зрозуміти своїми головними складовими елементами; до того ж і в друкарні нема відповідних знаків, які б віддавали різного характеру дифтонгічні звуки.

З ужитих тут знаків для голосових звуків вважаю за потрібне дати пояснення до таких:

i — високий переднього ряду вузький звук.

y — відповідний до *i* лабіалізований вузький звук, нагадує німецьке довге *ü*.

ī — високий переднього ряду широкий звук, квалітативно нагадує німецьке коротке *i*.

Відповідний до *i* широкий лабіалізований звук, що квалітативно нагадує німецьке коротке *ū*, позначений через брак потрібної літери тією самою літерою, що вузький лабіалізований звук, тоб-то *y*. У належних місцях відзначено широкий характер *y*.

ɐ — ослаблений переднього ряду високо-середнього положення звук.

e — переднього ряду середній звук.

ē — відповідний до *e* лабіалізований звук.

ī — високий середнього ряду звук.

ū — відповідний до *ī* лабіалізований звук.

ɔ — півлабіалізований середнього ряду високо-середнього положення ослаблений звук.

ö — лабіалізований середнього ряду середнього положення звук.

ū — відтінок *u* в напрямі до *ū*.

ó — відтінок *o* в напрямі до *ö*.

Маленькі літери ^{*i*, *y*, *e*} та ин. вказують на відповідні звуки, що ослаблені до характеру переходових звуків.

З ужитих тут значків ^ над літерою вказує на вузьку відміну від-

повіднього голосового; * над літерою вказує на злегка вищий проти відповідних непалаталізованих шелестових власний звук шелестового, тоб-то на вівпалаталізований його характер.

Щоб не ускладняти транскрипції, не позначено напружености та лабіовеляризації звуків; ці властивості відзначені в належних місцях описово.

Спершу даю тут характеристику сучасних чернігівських рефлексів давнього наголошеного *о* перед колишніми складами з *ѣ*, *ѣ* та півкортким *і*, також *о* з *ѣ* перед колишніми складами з *ѣ*. Названі рефлeksi, як явище фонетичне, знані в чернігівських, як і в інших поліських говірках, тільки під наголосом. У характеристиці цих рефлексів не обмежуюся самими українськими чернігівськими говірками, а даю й відповідний дифтонгічний звук з переходової хороборської говірки. Характеристику названого чернігівського рефлексу даю не загальну, а звязую її з тією чи іншою містиною, — цього вимагають зроблені вкінці висновки. Характеристику свою починаю від найглибших відтінків.

З усіх дифтонгічних рефлексів у згаданий вище позиції найглибший звук чути було на українсько-білоруському узग्रаничі в с. Хоробричах. Хоч опис цього звука я вже дала у згаданому вище описі хороборської говірки, проте дозволю собі і тут із деякими невеликими додатками його навести. Подана характеристика цього хороборського дифтонгічного звука може з відповідними що до квалітативности (а зрідка й квантитативности) складових елементів змінати віддати загальний характер і інших чернігівських відтінків названого рефлексу.

Хороборський наголошений звук *uo* це заднього ряду сильно лабіалізований неоднотайного характеру звук, що його вимова, як і вимова кожного іншого голосового звука, відбувається одним експіраторним актом і що становить одну психофонетичну одиницю. Звук цей квантитативністю загалом не відрізняється від інших наголошених звуків. Перший звуковий елемент, акустична основа цього звука, це напружений високий лабіалізований заднього ряду широкого відтінку звуковий елемент, ширшого відтінку, як звичайний хороборський, загалом теж не вузький *u*. Акустичне продовження того широкого відтінку високого звукового елементу це коротший ослаблений, тоб-то на вухо менш ясний, менш сонорний ширший звуковий елемент заднього ряду *o*, що через ослаблений свій характер відтінками багато залежить від характеру наступного шелестового. Про меншу сонорність кінцевого елементу в цьому дифтонгічному звукові, — дарма що *o* з природи своєї звук сонорніший за *u*, — можна крім інших нижче наведених моментів судити й із того, що з далекої відстані сприймається тільки перший сильний звуковий елемент дифтонгічного звука, і це стоїть у звязку з самим характером дифтонгічного звука: неоднотайна його вимова, тоб-то ослаблення другої його частини, іде в парі з ослабленням лабіалізації, експіраторної сили та з паданням тональної висоти. Експіраторні, інтонаційні та квантитативні умови в такій мірі ослабляють природню сонорність кінцевого звукового елементу, що з природи менш сонорний перший звуковий елемент стає багато сонорніший проти кінцевого звукового елементу. Важить тут очевидно і напружений, сильно лабіовеляризований характер шелестового звука, що перед *uo*.

У повільній розмові вухо инколи відрізняє переходовий від початкового звукового елементу до кінцевого акустично нескладовий звук *u*, що очевидно вміщає в собі всі переходові звукові відтінки від початкового до кінцевого складового елементу звука *uo*. У протяжно й із натиском проказаному слові трапляється, що *uo* розщеплюється на два короткі,

виразні, однакової, здається, квантитативности звуки. Між тими двома звуками, що сталися наслідком розщеплення і утворили двосклад, чути переходовий, на вухо нескладовий u . Тут нема поступінного ослаблення від початкового u до кінцевого o ; між u та o чути виразне ослаблення, — а це й характеризує двосклад. Кажу це на підставі такого факту. Коли я, ще не досить зосередившись на характері хороборських звуків, не вміла як слід проказати за одним із моїх об'єктів для дослідів хороборської говірки, 14-літньої Марією Лаврієнковою слова žuonka , kūon , skruōz , вона поправила: „ ñā tak , а (приблизно) $\text{žu}^{\text{u}}\text{onka}$, $\text{ku}^{\text{u}}\text{on}$, $\text{skru}^{\text{u}}\text{ōz}$ з приблизно однакової сили наголосом на кожному з звуків, що постали наслідком розщеплення uo на двосклад.

Можливо, що в uo артикуляційне ослаблення звука йде поступ-
цем, але зосередження таких моментів, як напружена лабіовеляри-
зація попереднього шелестового, експіраторна сила, тональна висота, на
початку uo дає акустичне враження від першої частини звука, як від
звукової основи, ядра, що відмежовується від дальшого ослабленого
ширшого звукового елементу. Кінцевий ширший елемент може як до умов,
передусім як до мовного темпу, як до позиції складу з uo у фразі, осла-
битися до перехідного звукового елементу o .

Один із моїх об'єктів, 23-літня здібна Мотря Лаврієнкова, у 1923 р.
ще малописьменна, на моє прохання позначити цей звук літерою, спершу
відповіла, що такої літери нема, а тоді подумавши сказала: „не то u , не
то o , більше на u , а тоді наче o “. Із цих слів видно, що й психічно в
більш-менш письменних людей існує деяка розмежованість обох звукових
елементів, що проте в свідомості виступають, як один звук.¹⁾ Про роз-
межованість тут настільки може бути мова, наскільки взагалі може бути
мова про межу між двома так близькими собі звуковими елементами, що
безпосередньо йдуть один по одному в одному складі.

Приклади: kūon , stuol , wūoz , tuol'ki , ñā buōisā , šūou ; swāi(j)uoī
 swāi(j)uom ; ñāsuom , pākuom .

Як сказано вище, ослаблений кінцевий елемент багато залежить від
характеру наступного шелестового звука. У словах, що в них по uo йде
нескладовий u , останній інколи заважає держатися ширшому зву-
ковому елементові, і тоді часто чути більш-менш одностайне u , довгости
що uo , з падучим наголосом: sinuu , uduuka , waūu . Такий більш-менш
монофтонгічний характер звука треба відрізняти від тієї монофтонгізації,
що стається наслідком швидшого мовного темпу: ослаблений елемент
дифтонгу зводиться тоді на нуль, при чому квантитативністю звук корот-
шає на ослаблену частину, і наголос із падучого переходить на більш-
менш рівний. А в тім, через малу квантитативність такого наголошеного
складу важко достотно на вухо визначити характер наголосу. Отже моно-
фтонгізація стається тут коштом ослабленого ширшого елементу дифтон-

¹⁾ Що подібного характеру складний звук існує в свідомості однією психофонетич-
ною одиницею, свідчать не самі слова Мотрі Лаврієнкової „такої літери нема“. Навожу
казане з приводу подібного звука в описі О. Шахматова „Описание Лынского говора
Егорьевского уезда Рязанской губ.“ СПб. 1914; ст. 5: „Этот звук Гришкин (місцевий
інтелігентний селянин О. К.) предполагал сначала передавать церковно-славянскою
буквою z , но передал его буквою o съ написанным надъ нею y , отказавшись отъ
предложенной мною передачи его через uo , такъ какъ „фальшивое o “—это одинъ звукъ,
а не два“.

гічного звука. Часто такий скорочений на ослаблений кінцевий елемент звук чути в часто вживаних, здебільшого неодинокоскладових із наголошеним кінцевим складом дієслівних формах теперішнього часу першої особи множини: замість *pl'ātuom, nāsūom, žiwūom* дуже часто чути в швидкій мові *pl'atum, nāsum, žiwum* з коротшим за *uo* широким, більш-менш рівно наголошеним *u*. Проте така монофтонгізація не має ще в хороборській говірці психічну самостійність: ослаблений звуковий елемент, як факультативний, існує, бо як перепитатися, то кажуть *pl'ātuom, nāsūom, žiwūom* із звичного характеру дифтонгічним звуком. Можливо, що до монофтонгізації ще тут спричиняється губний характер наступного шелестового *m*; останній, звузивши ослаблений елемент дифтонгічного звука, зближає складові елементи звука і цим відбирає один із психічних моментів, що протистоять монофтонгізації.

Відзначаю тут випадкову заміну сучасного хороборського наголошеного *o* звуком *uo*. Замість *o* чути було де в кого виразний дифтонгічний звук у слові *buol'ai*, слові, що у фразі або окремо взяте здебільшого з психічним натиском вимовляється. Це слово чути й у формі *bol'ai*. *uo* замість *o* чути інколи й у співі, де під довгою нотою акцентується початковий переходовий вузький звуковий елемент наголошеного *o*; відзначено це в словах *ma'udoka, sasūonka*, що не в співі чути *ma'odka sasōnka*. Пояснюю ці факти тим, що сильніша позиція слова викликає сильнішу артикуляцію шелестового перед наголошеним звуком.¹⁾ У хороборській говірці ця сильніша артикуляція непалаталізованого шелестового перед *o* позначається в зміцненій лабіовеларизації його, а звідси й сильніша позиція переходового *u*, що дає повного творення звуковий елемент; звідси й сильніше падання наголосу, що зв'язане з напруженою артикуляцією шелестового, а в зв'язку з таким характером наголосу йде ослаблення дальшого звукового елементу. Сюди можна ще один момент внести: легко падучий наголос в емпізі може зміцнити свою тенденцію сам собою помимо впливу попереднього шелестового²⁾.

¹⁾ Пор. у проф. Розвадовського: „w afekcie wzmacniamy i przedłużamy głoski, wy-mawiamy psia krrew, chorroba, zwłaszcza nagłosowe: sświnia, mmałpa, ddo skonał...; tak było i jest zawsze i wszędzie... jestto powszechna, oboczna czyli fakultatywna nastrojowa wymowa.“ J. Rozwadowski. Oboczność grecka us: sus a uczuciowe wzmacnianie nagłosu. Prace lingwistyczne, ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay. Kraków 1921, str. 260.

²⁾ Пор. у В. Тростянского: Дело въ томъ, что въ вышеприведенныхъ (маакуо, кар'ова, п'оп, к'онь О. К.) и подобныхъ имъ случаяхъ ударение можетъ занимать двоякое положеніе: или надъ звукомъ *o*, какъ въ данномъ случаѣ, или же надъ вставочнымъ *u*. Изъ нашихъ наблюденій надъ мѣстнымъ говоромъ можно безошибочно вывести слѣдующее положеніе: когда слова съ ударяемымъ звукомъ *o* произносятся довольно скоро, ускореннымъ темпомъ, то ударение остается надъ самымъ звукомъ *o*; но бываютъ случаи, хотя значительно рѣже, и замедленнаго, растянутого и даже пѣвучаго произношенія этихъ словъ; тогда удареніе перемѣщается на вставочное *u* и получается уже иного рода транскрипція: молоко—м'а'а'куо, дорожа—д'ар'ога и т. д. В. И. Тростянский Къ изученію мѣстныхъ говоровъ въ Ворон. губ. Сборникъ Отд. Русск. яз. и слов. РАН. т. 95. Петроградъ 1920, стр. 7—8.

Пор. також з приводу білоруського *mnuoh* в проф. Розвадовського: Dlaczego tak często spotyka się wyraz *mnuoh*? Z pewnością dlatego, że wyraz ten bardzo często bywa wymawiany z naciskiem psychicznym, a to oczywiście sprzyja wyraźnemu występowaniu nawet zarodkowych tendencji artykulacyjnych MPKF. т. 1. кн. 2 стр. 219. Ціаком приєднуюся в поясненні українського мніго до думки Романа Якобсона в його праці „О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским“—Сборник по теории поэтического языка, вып. V, Берлин 1923, стр. 38—39. В основі Якобсонова думка збігається з сказаним у проф. Розвадовського.

Про подібний факт в іншому селі, де дифтонгічний звук переднього характеру, сказано в належному місці.

Вказаний факт є, думаю, не без ваги для процесу дифтонгізації давнього *o* в певних умовах, процесу, що стався наслідком зміненого характеру наголосу в наголошеному складі в зв'язку з утратою в наступному складі *ъ* та *ь*.

Вважаю за потрібне відзначити ще таке. Згадана вже вище Мотря Лавріненкова впевняла, що в множині треба казати *baŭota: baŭōta* це одно, а як багато, то *baŭōta*, кажуть: *tam ta'ki'ia tōpk'i'ia baŭōta*. Звична хороборська форма множини це *baŭata*. Можливо, що подана форма множини постала в Мотрі Л. (а може й у інших, як що це форма вживана) наслідком сильнішої акцентуації проти відповідної форми однини.

Як уже сказано, характер *uo* стоїть у найтіснішому зв'язку з характером наголосу—падучістю експіраторної сили та тональної висоти. В початку складу наголос підсилений напруженою лабіовеляризациєю попереднього шелестового крім тих випадків, де *'uo* з *'o > 'e* (виняток становлять згадані вище дієслівні форми першої особи множини, де попередні шелестові диспалаталізувалися під впливом форм першої особи однини). Падуча експіраторна сила та падуча тональна висота в наголошених складах є взагалі характеристична риса для чернігівських дифтонгічних говірок. Проте, найвиразніше таке падання наголосу виступає в дифтонгічних звуках—це зв'язане з самим їх характером,—а надто виразно там, де шелестові перед дифтонгічним звуком сильно лабіовеляризовані.

Злегка переднього відтінку проти хороборського *uo* є відповідний шабелинівський рефлекс. Передніший відтінок шабелинівського дифтонгічного звука більше і частіше позначається на другому, тобто ослабленому звуковому елементі. Відтінки цього шабелинівського звука мають багато ширшу амплітуду хитання, як незначні відтінки хороборського *uo*, і це, думаю, зв'язане з переднішим характером шабелинівського дифтонгічного звука. Чути його й у такій формі, що в Хоробричах. Найхарактерніший шабелинівський відтінок цього дифтонгічного звука—наскільки можна судити з чотирьох моїх об'єктів, 25-літньої неписьменної селянки Ганни Брусидової, 10—11-літніх школярок Ганни Гайдаєвої та Варки Мови і 12-літнього школяра Івана Грищенка—це злегка наперед висунений широкий *u* в напрямі до *ū*, а другий ослаблений елемент це широке *o*, що квантитативністю майже дорівнює першому сильному звуковому елементові: *wuōšim*, *uōkna*, *wuōud'a*. По палаталізованих шелестових *u* на вухо переднього відтінку: *t'ūōtka*, *j(i)ūōi*, *prūw(i)ūōz*.

Перед палаталізованим шелестовим *ū* у слові *kūūp* чути було кінцевий елемент дифтонгічного звука дуже ослабленої лабіялізації і переднього відтінку, майже *kūōp* (*kūēp*) з широким *ō*. Від Варки Мови записано *ruāl* (піл), *ruār* з широким відтінком *u* і з вузьким наперед висуненим відтінком *a*. Відзначаю, що ця дівчинка, дарма що виховувалася в окупову Шабелинові і що батьки її шабелинівські селяни, мала сильно обнижене *o* і замість властивого шабелинівцям вузького ненаголошеного *o* вимовляла звук середній між *o* та *a*. Питайне „що“ бренть у неї *šo* а? Хоч

у Шабелинові говірка окуча, але поблизькі села (Змітнів) акають і можливо виявляють свій вплив.¹⁾

Проти хороборського *uo* у характеристичному шабелінівському дифтонгічному звукові *uo* складові елементи на вухо більше розмежовані; таке акустичне враження зв'язане мабуть із дальшою квалітативною відстанню складових елементів у шабелінівському дифтонгічному звукові: можливо, що тут важить і більша проти звичної в чернігівських дифтонгічних звуках квантитативність ослабленого складового звукового елементу. З усіх досліджених від мене чернігівських дифтонгічних говірок шабелінівська говірка має найвиразніші ослаблені елементи дифтонгічного звука. У цій говірці процес диференціації складових елементів у нгічному звукові є ще в усій своїй силі.

У згадуваної вже Ганни Брусилової, що в неї чути глибший із шабелінівських відтінків дифтонгічного звука, відтінок *uo*, я чула в словах *stul'ki*, *babu* монофтонг—дуже широкий *u* з кінцевим ослабленням тієї самої квантитативності й того самого характеру наголосу, що й відповідний дифтонгічний звук; звуки *u*, *l'* звузили очевидно кінцевий звуковий елемент²⁾. Із згадуваних уже школярюк та школяра я ні в кого не відзначила наближення до монофтонгу.

Шелестові звуки перед шабелінівським дифтонгічним звуком того самого характеру, що в Хоробричах.

Хоч квалітативністю складових елементів найближчий до шабелінівського дифтонгічного звука є переважний відтінок відповідного бабського (с. Бабá) звука, але що бабські дифтонгічні звуки переживають тепер у процесі наближення до монофтонгізації пізнішу стадію,—у Бабі поряд із дифтонгічними звуками є й відповідні монофтонгічні—то спершу відзначаю дифтонгічні звуки в тих говірках, що в них іще виразні обидва дифтонгічні елементи. Це говірки с. с. Лутави, Виповзова та Виблив. Нагадую, що в двох останніх селах я сама не була (див. ст. 14), а в с. Лутаві була кілька годин в одній селянській хаті, де прислухалася до мови двох різного віку жінок (65-літньої баби Смолярової та 27-літньої дочки її). Допускаю, що через близькість названих сіл до таких пунктів, як Чернігів, Остер (див. нижче ст. 29), у них не виключена й можливість відповідних монофтонгів; проте, на жаль, матеріялу на це через відзначені причини я не маю.

З названих трьох сіл найглибший дифтонгічний звук чути в Лутаві. Там відзначені відтінки *uo*, *üö*, *üä*: *u padüölku*, *püöl*, *püöst* і *püäst* "öüčkı i üüčkı, prakuöp, dwüör i dwüär, hüörko i hüärko, tüäl'kı, skrüäz,

¹⁾ У Шабелинові кажуть хутаг (хутір), *sakiera* (сокира), і це безсумнівний вплив поблизьких акучних говірок. Проте цим я не хочу сказати, що акання взагалі спричиняється до таких дифтонгічних звуків, як *üä*. На таке твердження я матеріялу не маю. У поданому у В. Шимановського звукові *üä* (вуаль, куаль, узлуавь, коруавь, доруагь—с. Гусь: Звуковыя и формальныя особенности народных говоровъ Холмской Руси. Варшава 1897, ст. 25) треба, думаю, вбачати явище, що має мабуть певний зв'язок із іншими місцевими фонетичними явищами, зокрема гусівським дифтонгічним звуком *ia*, рефлексом давнього *v* Див. у В. Шимановського ст. 32.

²⁾ Допускаю що така монофтонгізація зв'язана в Ганни Брусилової з її загальними фонаційно-аудіційними звичками: в Ганни Гайдаєвої та в Івана Грищенка *o* це вузький звук із кінцевим характеру переходового звука ширшим ослабленням—*ö*; у Ганни Брусилової навпаки: наголошене *o* це вузький звук із кінцевим ще вужчим переходовим звуковим елементом; слова „Микола“, „клочья“ вона вимовляла *mykô'la*, *kloč'ya* з таким *o* як німецьке довге *o* (Kohlen, gross).

š'üöi з глибоким відтінком півлабіялізованого кінцевого ə. У вказаних відтінках важить, як видно з прикладів, не саме звукове оточення і не самі індивідуальні особливості у вимові. Відома діалектологам річ, що в устах і однієї особи певний звук в одному слові в однаковому оточенні може в різні моменти мати різні відтінки. У дифтонгічних звуках вухо виразніше сприймало ці хитання, як в інших звуках. Причину передусім бачу як в артикуляційній складності самих дифтонгічних звуків, так і в більшій чутливості вуха на незвичні звуки, що не зв'язані або, краще сказати, мало зв'язані з аудиторними та графічними звичками. Проте думаю, що як у вимові цих складних звуків можуть важити моменти суб'єктивні, так і в їх слуховому сприйманні ці моменти мають силу. Як видно з прикладів, кінцевий елемент часто є ослабленої лабіялізації (ə); передусім це буває там, де дифтонгічний звук є поміж шелестовими, що з природи своєї не мають нахилу до лабіялізації (зубні); розуміється, що палаталізоване оточення ще більше сприяє делабіалізації кінцевого елементу. При чому силу тут має не тільки наступний, а й попередній шелестовий: від міри лабіалізації сильного елементу залежить лабіалізація слабого елементу.

Хоч квалітативним відтінком лутавський дифтонгічний звук üö близько стоїть до шабелінівського, проте квантитативним стосунком складових елементів різниться від його: у Лутаві помітна більша перевага першого сильного елементу, як і у виповізьській та виблівській говірках.

Відзначаю в Лутаві явище, паралельне до хороборського buo'l'ai. Лутавський селянин на питання, чи далеко до крамнички, відповів puödaŕeko, сильно наголошуючи та протягаючи наголошений склад puö. Фонетична форма цього слова сталася наслідком частого вживання його з психічним натиском. Ближче це пояснено вище на ст. 18.

Загалом передніший виповізьський дифтонгічний звук мав у Гната Миненка по непалаталізованих шелестових відтінки üö, üö, üö, üä: küöst-ka і küöstka, wüöz (üöz), wüön і wüän, küän; по г, що перед дифтонгічним звуком палаталізований, та по інших палаталізованих шелестових чути дифтонгічний звук з першим сильним звуковим елементом, глибшим за німецьке довге ü: pal'yëu (полів)¹⁾ r'yëi, str'yëŕka.

Загалом менш лабіялізований є в Галини Кананкової переднього ряду високий широкого відтінку виблівський дифтонгічний звук ye²⁾, що в йому перший сильний звуковий елемент нагадує німецьке коротке ü, а другий слабкий елемент—німецьке передне коротке ö: wal yeu, müei, ryeŕna, ryeŕna, daryëŕka. Звуковий елемент є виразно лабіялізований перед u; перед іншими шелестовими в поданих тут прикладах лабіалізація сильно ослаблена в йому. Шелестовий г тут перед дифтонгічним звуком півпалаталізований. Узагалі даю на увагу те, що дифтонгічні звуки з сильними елементами не заднього ряду спричиняються до півпалаталізації або палаталізації переважно попереднього г, також і деяких інших шелестових,—про це нижче. Проте допускаю й зворотну залеж-

¹⁾ Кінцевий нескладовий u тут, як і в інших словах і в інших говірках, де він після дифтонгічного звука або після відповідного палаталізованого монофтонгу, має вузку губну артикуляцію, ніж він має по інших голосових, і тоді він наближається до нескладових ü, ü.

²⁾ Глибокий або широкий відтінок u не позначений тут відповідною літерою.

ність: у Гната Миненка з Виповзова, що в його переважний відтінок дифтонгічного звука загалом середнього ряду, *ɪ* перед дифтонгічним звуком виразно палаталізованого характеру, а дифтонгічний звук по *ɪ* того самого відтінку, що й по інших палаталізованих звуках. Тут треба допустити залежність відтінку дифтонгічного звука від самої природи *ɪ* у певних позиціях (передніша артикуляція) у даній містині.

Перехожу до бабської говірки, де переважають дифтонгічні звуки, але де часто чути й відповідні монофтонги. Останнє, думаю, стоїть у зв'язку з близькістю Баби до таких більших залюднених пунктів, як Мена, Сосниця. Матеріал у Бабі я збрала, просидівши кілька годин у селянській хаті, де зібралось багато людей, старих і молодих. У Бабі переважає глибокий відтінок, приблизно *uo*, *io*, *iu* (з тут глибокого відтінку) з ослабленою лабіалізацією другої частини; рідше чути передніший відтінок *iu*, *iu*. Слабий елемент дифтонгічного звука часто ослабляється до звука переходового (*iu*, *iu*), який де в кого зводиться на нуль. Останнє має місце переважно в мові не старих людей, навіть і в мові повільній; проте й у старих даються чути лабіалізовані монофтонги, а надто в кого мова взагалі швидшого темпу. Сильніша позиція слова у фразі зберігає дифтонгічний звук: на чийсь пропозицію покликати старого діда, щоб співав, хтось сказав: *wün* *ne* *puide*; а ще молодий господар хати на це відповів: *wün?* *puide!* Сильніша позиція слова спричиняється до загального підсилення другого дифтонгічного елемента, зокрема до сильнішої лабіалізації його. Монофтонги тут чути відтінку *u*, рідко *ü*. Проти відповідного дифтонгічного звука монофтонг є звук коротший. Відзначаю, що в дифтонгічних говірках наголошені голосові загалом трохи довші проти наголошених голосових у змонофтонгізованих говірках. Чути це було й у Бабі в розмові старих людей із молодими: в перших переважали дифтонгічні звуки, в других—монофтонгічні. Психічну самостійність, думаю, бабські монофтонги ще не мають; доказ цьому—вище поданий приклад: *wün* у несамостійній позиції і *wün* у позиції самостійній.

Шелестові перед дифтонгічними звуками не визначаються тією сильною лабіовеляризациєю, що в попередніх говірках, дарма що тут маємо глибокий відтінок дифтонгічного звука. *ɪ* перед дифтонгічним (ев. монофтонгічним) звуком півпалаталізований; де в кого й *k* має півпалаталізований характер; відзначено й півпалаталізоване *m*. Брак лабіовеляризациї і зв'язаний з цим вищий власний звук шелестових є один з моментів, думаю, що спричиняється до палаталізації шелестових перед лабіалізованим дифтонгічним звуком.

Приклади: *buoŕše*, *buoŕš* і *buoŕš*, *žüənka* і *žü-enka* і *žünci*, ' *žüərok*, ' *s'oma* *uüəknami*, *butuouka* і *butouuka* (назва села), *kuəl'ko* *kuopok*, *zaporuomcou*, *šcedruouka*, *skriuəz*, *kruəl'*, *pudouiuou*, *t'uatka*, *uus'ko*, *poberümoš*, *ol'müu-horod* (Львів-город), *pa* *uüknax*, *puč*, *kün'mi*, *žencüu*, *woüu*, *iüi*. Як видно з прикладів, ослаблена лабіалізація слабого елемента дифтонгічного звука багато залежить від наступного звукового оточення, хоча передусім вона мабуть зв'язана з менш напруженим характером сильного елемента дифтонгічного звука, як і з меншою лабіовеляризациєю попередніх шелестових.

Перехожу до говірок, де переважають монофтонги, але де чути ще дифтонгічні звуки.

У м. Мені колишній дифтонгічний звук був мабуть того приблизно характеру, що тепер у с. Бабі. Такий його характер виступав инколи в піснях, що співали старі жінки-селянки Гапа Суценкова 67 літ та тітка Шишига 50 літ, в словах *piə̃ska*, *dwuə̃g*, на *ɦuə̃gasi* (з півпалаталізованим *ɦ*); і молоді дівчата вжили один раз у пісні *wūə̃di* (вічі) ¹⁾. Загалом у Мені чути лабіалізований монофтонг *u*, здебільшого наперед висуненого відтинку, рідше високий середнього ряду *ü*, у дівчат переважно коротший за відповідний звук у старших жінок. У двох названих старших жінок монофтонг *u* в розмові часто був звук тієї самої приблизно квантитативності, що й відповідний дифтонгічний звук і того самого падучого наголосу: це ослаблений вкінці того самого характеру звук, що й у початку, трохи ширшого в зв'язку з ослабленням відтинку; у кожному разі важко на вухо вловити в такий мірі відмінний кінцевий характер звука, що вимагало б спеціальної літери. У поданих нижче прикладах із Мені такий монофтонг з падучим наголосом чути було в перших трьох словах: *ɦudni*, *kupok*, *zũrok*, *dwur*, *puide*, *pužna*, *žunka*, *šedruuka*, *drubneňko*, *swaiui*, *bũl'se*. Із прикладів видно, що *u* чи *ü* не скрізь залежать від звукового оточення.

У менських дівчат переважає передній відтінок монофтонгу *ü*. Звичайно губні тверді перед *ü*, проте від однієї дівчини в мене записано *dwũg* з півпалаталізованим *w*.

Акуча говірка торгового міста Березного має в більшій мірі мішаний характер, як сільські говірки, — зокрема це стосується до дифтонгічних і відповідних монофтонгічних звуків. Залежність тут не тільки від віку людей, від звукового оточення, від певних суб'єктивних моментів, а й від тієї чи іншої частини містечка. Крайня частина містечка Гориця, що має характер села, в більшій мірі зберігає дифтонгічні звуки, як оживлені частини містечка; кажу за це як на підставі розмов поміж дітьми на вулиці, так і на підставі довшої розмови з 70-літньою бабусею в Гориці. В останньої переважають дифтонгічні звуки відтінків *üö*, *uö*, *uö*, де другі ослаблені звукові елементи часто зводяться до переходових *ö*. Відзначено також у неї і дифтонгічні звуки не напруженої лабіалізації *ui*, *üi*, *üi* із сильно обниженою делабіалізованою кінцевою частиною (*üə?* *üə?*); останні відзначено по півпалаталізованих шелестових. У словах загалом слабої позиції переважає в горицької бабусі монофтонг *ü*, рідше *u*; монофтонги мали в названій бабусі місце і в словах неслабої позиції, переважно перед *u*, *ɦ*. Непалаталізовані шелестові перед дифтонгічними звуками тут напружені, лабіовеляризовані; *g*, *k*, *z*, *t* півпалаталізовані, по них дифтонгічний звук *e* наперед висуненого відтинку. Приклади: *kũopki*, *kũopki*, *sũnakũis* і *sũnakũ's*, *skrüöz*, *ražũou*, *stũł* (*stũł*), *ũũkna*, *daũuös* (з ослабленою лабіалізацією *ö*), *wũön*, *wũn* і *wũn*, *hadũu*, *šťanũu*, *bũłš*. Названі відтинки відзначені за однієї розмови, а не різними часами. Помимо інших умов (звукове оточення, суб'єктивні моменти) сильніша позиція слова спричинялася й тут до сильної лабіалізації дифтонгічного

¹⁾ Даю на увагу, що часто пісня не може правити за мірило вияснити характер даної говірки, зокрема її звукових особливостей. Пісенна традиція в більшій мірі, як буденна мова, зберігає старіші мовні явища. До того пісня може бути запозичена, і в ній можуть і запозичені звукові особливості задержатися. Можливо, що в пісні одна з причин, яка на довше задержує дифтонгічні звуки, є ще та, що в пісні голосові звуки переважно довші, як у звичайній мові.

звук $\ddot{u}$ або $\ddot{u}$ з виразним кінцевим елементом. Думаю, що останнє тим більшу має силу, чим сонорніший наступний шелестовий звук; виключаються ті випадки, де наступний звук природою своєю (як ц , ї) спричиняється до асиміляції слабого елемента дифтонгічного звука.

У самому містечку амплітуда хитання рефлексів давнього o дуже значна: від заднього ряду дифтонгічного звука $\ddot{u}$ в старих людей (переважно не в центрі містечка) до лабіалізованого монофтонга переднього ряду u в центрі містечка, так званому Базарі, в людей молодшого покоління. У Базарі переважає переднього відтінку більш-менш рівно наголошений монофтонг $\ddot{u}$, хоча де в кого чути злегка довший звук із кінцевим делабіалізованим ослабленим переходовим елементом і злегка вкінці падучим наголосом: $\ddot{u}i$, $\ddot{u}^o$. У дуже старих людей (90-літня глуха вже бабуся) і в пісні переважають дифтонгічні звуки тих відтінків, що в Гориці. Попередні шелестові лабіалізовані, виключаючи півпалаталізований g . Де в кого (60-літня жінка Йохина в Базарі) перед переднього ряду несильно лабіалізованим монофтонгом широкого відтінку u чути взагалі півпалаталізовані шелестові: wyn , kyn , $stył$. Інші приклади з Базару: $stül$ і $stül$, $nüč$, $wüdečka$, $bül'se$, $rüdnje$, і $rü'dnje$, $snapiu$, $skül'kr$, $wüisko$, $müi sin$.

Загалом переднішого відтінку є відповідні стилєвські (м. Стільне) звуки дифтонгічні та монофтонгічні. По палаталізованих шелестових, також по k , що в цій позиції звук палаталізований, переважно чути переднього ряду високий вузький лабіалізований y (нагадує німецьке довге $ü$), по $ž$ чути наперед висунений широкий не сильно лабіалізації $\ddot{u}$; по інших шелестових, не виключаючи і g , що в Стільному в цій позиції звук твердий, чути середнього ряду глибокого відтінку напружено лабіалізований монофтонг $\ddot{u}$. Проте з уст стилєвського кобзаря Оврама Гребеня записано й бук (бик) з півпалаталізованим губним і з вузьким y . Дифтонгічні звуки відтінків $\ddot{u}o$, $\ddot{u}i$, yi , $u\ddot{u}$ (з кінцевим дуже ослабленим невиразним елементом) я чула в розмові поміж людьми середнього й молодого віку, також у пісні. Приклади з Стільного: $t\ddot{u}ytkä$, $k'yü$ і $k'yü$ ($k'yü$), $žünka$, $nüč$, $kasariü$, $zbüže$, $dwü'čü$, $dwü'r$, $dwü'r$ і $dwür$, $wü'sén$, $waüüu$. Дані тут, як і в інших місцях, приклади треба розуміти так, що в таких фонетичних формах я їх чула; думаю, що замість дифтонгічних звуків можуть бути як до умов монофтонгічні або навпаки.

Подібного характеру дифтонгічні й монофтонгічні звуки чути в Старгородці, що під Остром, в молодшого покоління. Від старгородської жінки старшого віку (60—65 літ) я монофтонгів не чула, а самі дифтонгічні звуки відтінків $\ddot{u}o$, $\ddot{u}i$. Прикладів не навожу, нічого одмітного проти вище наведених вони не мають у собі.

Дальшу стадію в процесі монофтонгізації дифтонгічних звуків являє змінівська говірка. В усіх моїх об'єктів (85-літнього кобзаря Савки Панченка, 80-літньої баби Назарихи та в двох 11—12-літніх школярів Олени Лаврінєнкової та Марії Гавриленкової) чути було напружений сильно лабіалізований монофтонг—загалом глибокий відтінок $\ddot{u}$ ($\ddot{u}$ в напрямі до $\ddot{u}$), а перед u — $\ddot{u}$. Наголос злегка падучий. Попередні шелестові напружено лабіовеляризовані, не виключаючи r та велярих. Тільки в школярки Марії Гавриленкової відзначено в слові $kasariü$ ($kasariuu$) півпалаталізоване r . По палаталізованих шелестових чути менш лабіалізований передніший відтінок $\ddot{u}$. Приклади: $dwür$, $bül'se$, $wün ne püide$, $wüs'im$,

küstka, drübn, nü, wečurak nema, t'ütka, na šüi bereži, hačüuka, üüde, ternü. В Олени Лавріненкової, дівчинки повільної мови, часто чути було кінцеве сильно обнижене ослаблення, приблизно *ü*^o; звук мав тоді виразніший падучий наголос. *ü*^o відзначено в неї у відкритому складі *darü*^oženka, *wü*^ošim, також в односкладових словах із кінцевим дзвінким шелестовим: *nü*^oh, *nü*^ož; *ü*^o чути було й у словах *kü*^ostka, t'ü^otkä, де в неї наступні шелестові—в першому слові група *st*, а в другому слові шелестовий *t*—наскільки тут можна дати віру акустичному вражінню, більше тулилися до кінцевого складу: *kü*^o-stka, t'ü^o-tkä. Приблизно такий звук я чула в баби Назарихи в слові *pastü*^o (постіл). В Олени Лавріненкової виразні монофтонги *ü*, *ü* відзначені в словах *kasariü*, *kupciü*, *hačüuka*, *wün* ne *püide*, ne *büis*, *čabüt*, *pripjök*. Із наведених прикладів видно, що в неї до монофтонгізації спричиняються: несамостійна позиція слова з монофтонгом (*wün*); позиція дифтонгу в кінцевому складі неодноскладового слова, а надто перед дуже малої сонорності безголосим шелестовим (*čabüt*, *pripjök*). У словах *kasariü*, *kupciü*, *hačüuka* до монофтонгізації може спричинитися наступний нескладовий *ü*, що заважає творитися кінцевому ширшому елементові; у словах *püide*, ne *büis* до монофтонгізації міг спричинитися наступний нескладовий звук широкого відтінку *i*, що увібрав в себе ослаблений кінцевий елемент попереднього звука. На наведені тут здогади не треба дивитися, як на узагальнені висновки: матеріалу на це тут аж надто мало. Проте відзначаю тут факти, що підпирають можливі теоретичні міркування в процесі монофтонгізації дифтонгічних звуків.

Перехожу до тих говірок, що вже змонофтонгізували свої давніші дифтонгічні звуки. Починаю з найглибших звуків.

В Острі чути було в понадстолітнього рибалки діда Григора Супруна дуже широке *u*, а перед *u*—вузьке *ö*; по палаталізованих шелестових та *i*—широкий відтінок *ü*: *buk* (бік) *bul's*, *tul'ki*, *puidut'*, *wütsul'*, *wutkul'* *skruz*, *wun*, *daruh*, *židuška* (жидівська), *xwust*, *mui*; *hačöu*, *wöšem*, *za rapöukaiu*, *wöutar*, *čumaköu*; *račüs*, *razwiüuse*, *jüi*, *ut'ük pl'üu*. Від того самого діда записано й *sül'*, *wün*. Подані тут монофтонги, що замінили давніші дифтонгічні звуки, є, думаю, характеристичні для Остра взагалі: кажу це на підставі тих розмов поміж людьми, що я їх на вулиці чула.

У Сосниці давній дифтонгічний звук замінений загалом напружено лабіалізованим високим середнього ряду глибокого відтінку монофтонгом *ü*. Шелестові перед *ü* напружено лабіовеляризовані, незалежно від характеру шелестового, отже і *r* і велярні: *pür*, *wün*, *büiša*, *wüzmeš*, *twüi*, *skül'ko*, *hočüwočka*, *dorüžka*. Слова ці записані з уст місцевого учителя. Такий монофтонг чути й на сосницькому базарі від місцевих перекупок. Проте від однієї жінки (Уляни Кузьменкової 43—45 літ) я чула менш лабіалізований багато наперед висунений звук середньо-переднього і переднього ряду широкого відтінку, що нагадував німецьке коротке *ü*. В Уляни Кузьменкової *r* перед *u* звук півпалаталізований: *rydnaia*.

Місцевий етнограф, директор Сосницького Етнографічного Музею Юрій Виноградський запевняє, що в Сосниці давні дифтонгічні звуки змонофтонгізувалися за його пам'яті: літ із 35 тому (це сказано 1923 р.) Сосниця ще не знала монофтонгів на місці дифтонгічних звуків. Квалітативно й квантитативно сосницький лабіалізований монофтонг майже до-

рівнює першому сильному складовому елементові відповідного зарічанського дифтонгічного звука (с. Заріччя 1 в. від Сосниці), що в 48—50-літньої жінки Ничипоренкової (іншого матеріалу я з с. Заріччя не маю) збігається з відповідним вивірковим звуком. У поблиському селі В'юнищі (див. ст. 14), де говірка монофтонгічна, монофтонг мав в 65-літнього кобзаря Павла Кулика та в 42-літньої селянки такі самі відтинки, що в сосницької Уляни Кузьменкової. Сосницький та в'юницький монофтонг, як і інші наголошені голосові, це звуки з більш-менш рівним наголосом. Проте в кобзаря Павла Кулика чути було злегка падучий наголос; сильніше падання наголосу виступало в його, як він думу співав.

Переднішого відтинку, як сосницький, є козиливський монофтонг *ü* у Василя Ляха. Перед *ü* шелестовий *r* та велярні, як і в Сосниці, тверді: *u padwürj, čabüt'mi, küšt', atkül', rüdni, rūi, zünki* (gen. sg.), *unüci, maładüi* (dat. sg.), *sül'; (mi) idüm, pletüm, nesüm, žnüm*¹⁾. По палаталізованих шелестових *ü* переднішого відтинку, мабуть ряду середньо-переднього, а може й переднього: *zet'yu, rubl'yu, d'nyu*. Півпалаталізоване *r* мав Василь Лях перед *ü* з *ë* в словах *carüu* (але *pisarüu*; gen. sg. *pisara*, а від *car* gen. sg. *car'a i căra*), *berüzka, pamrüm*.

Квантитативністю і характером наголосу козиливське *ü* не різниться від сосницького. Проте інколи в звичному темпу мови чувсь у Ляха звук *ü* із злегка падучим наголосом більшої довготи, як його звичайне *ü*, з кінцевим дуже коротким ослабленим переходовим звуковим елементом, майже делабіалізованим: *wüř, berüřzka, pa nüřci*. Тут можлива залежність від сильнішої наголошеності цих слів у фразі або від наступних шелестових звуків як до їх більшої чи меншої сонорності.

З м. Нових Млинів я маю невеликий матеріал. За об'єкти мені правили 68-літня неписьменна жінка Зайчиха та письменна 20—22-літня Горпина Кудя, що скінчила місцеву українську гімназію. У Горпини Куді чути високий переднього ряду делабіалізований звук широкого відтинку і без палаталізації попередніх шелестових; цей передній звук і є й по губних: *rip, tik, pič, kün, žinka*. У баби Зайчихи цей звук хитається: то він такий самий, як у Г. Куді, то глибший, приблизно середньо-переднього ряду, — позначаю його *ĩ*: *dwĩr, mĩi, i mĩ, twĩi, zbĩpna subota, žinka*. Інколи в баби Зайчихи чути було ще, переважно по губних, широкий лабіалізований звук переднього ряду, що був трохи глибший за німецьке коротке *ü*: *ryzno, wup wyško, ryjdeš, також žynka*.

Щоб доповнити характеристику шелестових перед монофтонгом з давнішого дифтонгічного звука, я навожу ще дані з Пирятинщини, а саме з с.с. Гречаної Греблі, Попівки та Жоравки, що їх говірки, маючи північно-українську основу, належать до переходнової смуги від північно-українських до південно-українських говірок. У Гречаній Греблі рефлекс давнього *o* в новому закритому складі є середнього ряду високий звук *ĩ*. Губні перед цим звуком напружено лабіалізовані і самий звук *ĩ* набирає по них легко лабіалізованого характеру. Після велярних *k, x*, як і після гортанного *h* є замість вказаного звука середнього ряду не дуже вузький звук переднього ряду *i*, що перед ним *h, k, x* мають злегка вищий проти наступного *i* власний звук. Відзначаю, що названі тут пирятинські села взагалі не знають сполук *hi, ki, xi*. Приклади: *worĩt'mĩ, řĩunĩ řĩst* (g. *řosta*), *čobĩt'mĩ* (*čobüt'mĩ?* з не сильною лабіалізацією *ü*),

¹⁾ Ці форми теперішнього часу першої особи множини утворилися наслідком втрати *o* в давнішому кінцевому складі; диспалаталізація шелестового перед *ü* не є тут, думаю, явище фонетичне, а сталася наслідком впливу першої особи однини.

xwüst, xwürtkā (по *w* і *ü* виразні ої лабіялізації), kabanü, sıl', stıl'ki, čwitüu (легка лабіялізація, мабуть вплив наступного *u*), hoıü i hoıüi (остання форма очевидно запозичена з поближких говірок), hoıüka¹⁾, але k'istka, k'ín, h'íst' i h'íšč.

У Попівці записано k'ín, níž, tıl'ko, wiz, swii; w odni xat'i, hodiü, ne odiide, stıl—останні три приклади з *d*, *t*, що мірою палаталізації підігнані під наступний *i*. У Жоравці губні та *r*, *h*, *k*, *x* в сполученні з *i*, *i*, що з *o*, того самого характеру, що в Гречаній Греблі, але в Жоравці помітне певне хитання: записано від однієї жінки wııl', pıdaite i wıkpa, тоб-то префікси wıd, pıd мають *i*. По інших шелестових відповідний рефлекс є звук переднього ряду високий вузький по палаталізованих шелестових, менш вузький по шелестових, що мірою палаталізації підігнані під наступний *i*; шелестові *n* і *ž* палаталізовані, *t* і *d*—підігнані під наступне *i*: stııü, níž, žinka; stıl, dıl. Маю відомості, що такий характер окремих шелестових перед *i* з *o* не є виключна властивість Жоравки, а має місце й по інших поближких селах. Пересвідчитися на цьому я не мала змоги.

Закінчивши з знаними мені чернігівськими рефlekсами давнього *o* в новому закритому складі в наголошеній позиції—а як явище фонетичне схарактеризовані рефлекси мають у чернігівських говірках тільки позицію наголошену,—я скажу кілька слів за характер відповідних рефлексів-дифтонгічних звуків або лабіялізованих монофтонгів у позиції ненаголошеній, а саме в прикметникових закінченнях, де ці рефлекси не є наслідок процесу фонетичного, а де постали через аналогію з відповідними наголошеними прикметниковими закінченнями.

Хороборський ненаголошений дифтонгічний звук *uo* це звук неоднотайної вимови, що, почавшись широкого відтинку звуковим елементом *u*, поступінними відтинками переходить в *o*. Артикуляційна сила більш-менш однаково обіймає звукові елементи ненаголошеного *uo*. Інші хороборські післянаголошені голосові крім ненаголошених *i*, *i*, *u* злегка зредукованого характеру. Післянаголошене *uo* виразно вимовляється: u čıstıom ról'i, pa bıeııoı bereži. У шабелінській говірці ненаголошений звук *uo* зберігає приблизно такий самий стосунок між своїми складовими елементами як у хороборській говірці: па zelııoı trawıe. У говірках виповзівській, березенській, стіленській, менській та змітнівській я дифтонгічні звуки в ненаголошеній позиції не чула від своїх об'єктів, а натомість відзначені в цій позиції лабіялізовані монофтонги переважно глибшого відтинку проти сильного елемента наголошеного дифтонгічного звука чи проти наголошеного лабіялізованого монофтонгу у даній говірці. Зокрема відзначаю цей факт у виповзівській говірці, де я ні разу не чула відповідного наголошеного монофтонгу: у Гната Миненка в наголошеній позиції чути все звуки дифтонгічні. В інших із названих говірок і в наголошеній

¹⁾ В Гречаній Греблі кажуть і hoıücka. 75-літня бабуся Наталя Шапаренкова, що в її хаті я жила і що мені була за один з головніших об'єктів для досліду гречано-гребельської говірки, на мій запит, чи можна однаково казати „голивка“ і „головка“, відповіла:—Та хіба це одно? „голивка“ в дитини, а „головка“ капусти, „головка“ часнику. Це є один із фактів, як у народній психології семасіологізуються дві фонетичні форми одного походження. Наведу тут до речі ще один подібний факт. Наталя Шапаренкова пояснила мені, що „ремень“ (гречано-гребельська форма) і „ремінь“ (мабуть запозичена форма) це не те саме:—„ремень“ значить „кусок ременю“, а „ремінь“—як його багато, тоб-то „ремінь“, можливо не без впливу значіння слова „реміння“, є поняття збірне.

позиції буває, а то й переважає лабіалізований монофтонг. У ненаголошеній позиції попередні шелестові не визначаються тією напруженою лабіовеляризациєю, що в наголошеній позиції. Приклади: *u haŋnii adeži* (Виповзів); *u bat'kowum domi, biednui* (широке *u*) і *biednōi* (Березне); *pa siinūm mori, pa nižšeŋkui, pa wižšeŋkui* (Стільне; даю тут на увагу непалаталізоване в ненаголошеній позиції *k*, що в Стільному в наголошених складах палаталізоване перед відповідним монофтонгічним *ev*, дифтонгічним звуком; думаю, що в ненаголошеній позиції причина, що стоїть на перешкоді до палаталізації *k*, це глибокий характер голосового *u*); *pa krasnii l'eŋt'i, w čistum pol'i, širokui* (Змітнів). Від в'юницького (с. В'юнище коло Сосниці) кобзаря Павла Кулика я записала *u temnui haŋ'i* з широким *u*. Такий самий звук, а інколи й ще ширший (*ō*) чути в слові *weŋur* і у В'юнищі і в Сосниці. Загалом як у В'юнищі, як і в Сосниці ненаголошене *ū* є того самого квалітативного відтінку, що наголошене *ū*, але без тієї напруженої лабіалізації. У Нових Млинах баба Зайчиха в пісні вимовляла *pa gaŋii pol'i, pa ružnyi pol'i*; у слові *ružnyi* на лабіалізацію голосового в кінцевому складі вплинув мабуть лабіалізований голосовий попереднього складу, де *ū* в наголошеній, тоб-то сильній позиції є після губного.

Маючи за підставу наведений матеріал і зроблену йому характеристику, я даю нижче головніші висновки, які можна зробити. Роблю застереження, що висновки мої зв'язані тільки з дослідженими від мене чернігівськими говірками. Ширші узагальнення боюся робити, не маючи на це потрібного матеріалу.

1. Чернігівський рефлекс давнього наголошеного *o* перед складами, що мали *ʒ*, *b* та півкоротке *i*, це падучий (fallend) дифтонгічний звук. В основу терміну „падучий“ узятو тут не природню сорорність складових елементів, а їх фактичну сорорність в залежності від наголосу (експіраторної сили та тональної висоти), напруженості (див. ст. 16).

Увага. Уживаю терміну „дифтонгічний звук“, а не „дифтонг“, щоб обминути непорозуміння що до можливості вбачати в дифтонгічному звукові дві психофонетичні одиниці. Проти звичних падучих дифтонгів із кінцевими *u* (*o*), *i* (*e*), що складаються з двох звуків, двох психофонетичних одиниць, дифтонгічні звуки коротші і, як вище сказано, квантитативністю дорівнюють иншим голосовим. Квантитативно на вухо нема різниці між чернігівськими *dai* і *dūōi* (дій). Сказане має силу для дифтонгів і дифтонгічних звуків в одній, розуміється, говірці.

2. Одна містина і навіть одна особа може мати різні відтінки дифтонгічних звуків. В однієї особи відтінки ті можуть залежати від звукового оточення, можуть вони бути і незалежні від його. При чому найсталішого характеру є дифтонгічний звук заднього ряду *uo*; більша несталість у дифтонгічних відтінках починається з пересовування дифтонгічних звуків наперед.

Увага. Сказане в цьому пункті має за причину складний характер дифтонгічного звука: що складніший звук, то хисткіші його вимова та слухове сприймання і то різніші відтінки він може мати. Тут важать суб'єктивні фонаційні та авдіційні моменти в того, хто говорить, як і суб'єктивні авдіційні моменти в того, хто сприймає. Пор. у проф. І. Бодуена-де-Куртене: „Większa lub mniejsza zmienność zgłoski zależy od większej lub mniejszej złożoności oraz większej lub mniejszej określoności wymawiania. Im wymówienie pewnego momentu w szeregu fonetycznym jest trud-

niejsze i bardziej złożone, im większej wymaga ono pracy mięśni, tym silniejszą będzie dążność do zastąpienia jej pracą łatwiejszą i prostszą" (Szkice językoznawcze, tom I, Warszawa 1904, str. 154).

3. Загалом монофтонгізація стається коштом кінцевого ослабленого елементу дифтонгічного звука, тобто дифтонгічний звук монофтонгізується коротшає на кінцевий слабкий елемент.

Увага 1. Поряд із дифтонгічним звуком може в певній містині, в певної особи існувати й монофтонг однакової довгости та однакового наголосу, що й відповідний дифтонгічний звук, з ослабленою вкінці лабіалізацією; такий монофтонг постає мабуть переважно наслідком асиміляції наступного сильно ослабленого звукового елементу попередньому сильному елементові.

Увага 2. Дифтонгічний звук у своїй найближчій передмонофтонгічній стадії має свій перший основний звуковий елемент довший, як у своїх попередніх стадіях. Більша квантитативність сильного елементу стається коштом квантитативности другого ослабленого звукового елементу, що зведений тоді здебільшого до стадії переходового звука і що може цілком засимілюватися сильному елементові, заховуючи ослаблений наголос і меншу лабіалізацію. Пор. увагу 1. Такий характер дифтонгічного звука і є однією з умов, що спричиняються до монофтонгізації.

4. У дифтонгічних говірках швидший темп може спричинитися до випадкової монофтонгізації. Така випадковість набирає загального характеру там, де цьому сприяють умови. Швидший темп життя, зв'язаний з ускладненням життєвих умов, спричиняється до відповідних змін у мовному мисленні, зокрема до монофтонгізації дифтонгічних звуків: дифтонгічні звуки монофтонгізуються передусім у містечках, у центрах містечок, у поближніх селах, що мають живіший зв'язок із містечками¹⁾.

Докази цьому міста й містечка Остер, Сосниця, Нові Млини та околиці села, м. Березне в центрі та в околицях (Гориця).

Увага I. Дане тут твердження не треба розуміти, як зменшення квантитативности й ненаголошених голосових. На моє вухо ненаголошені голосові у монофтонгізованих говірках виразніші, як у дифтонгічних говірках. Це може зв'язане з більшою квантитативністю ненаголошених го-

¹⁾ Явище, що в йому К. Фослер вбачає причину монофтонгізації давніх французьких дифтонгів, перехід від паратактичної будови фрази до будови гіпотактичної, безпосередньо зв'язане з більшою проти попередньої складністю самого життя, а з цим і з ускладненням мовного мислення:—Nun lehrt eine alte Erfahrung, dass auf niedriger Kulturstufe die parataktische, auf höherer die syntaktische Satzbildung vorherrscht. Man überzeugt sich ohne weiteres von dieser Sachlage, indem man eine Tirade des Rolandliedes mit einigen Versen von Racine oder Voltaire vergleicht. Die parataktische Gliederung bewegt sich, wie wir später noch genauer sehen werden, in kleineren, die syntaktische in grösseren Einheiten, weshalb dort die Hochtöne häufiger und dichter fallen als hier. Demnach beobachtet man im Altfranzösischen eine weit grössere Zahl von Diphthongen als im Neufanzösischen, wo es eigentliche Diphthonge überhaupt nicht mehr gibt. ...So ist der Rückgang der französischen Diphthonge kaum anders zu erklären als aus dem Fortschritt vom parataktischen zum syntaktischen Satzbau. (Sprache als Schöpfung und Entwicklung. Eine theoretische Untersuchung mit praktischen Beispielen von Karl Vossler, Heidelberg 1905, S. 131—132). І далі:—Diphthongierung kommt, wie wir sehen, durch gedrängte Stellung der Hochtöne, und diese ihrerseits durch parataktischen Satzbau zustande; Monophthongierung durch Überhandnehmen der vortonigen Wortstellung und der syntaktischen Gliederung der Rede, womit sich zugleich ein rascheres, oder besser, vielfältigeres Tempo der Rede zu verbinden pflegt. Schwerlich wird sich das Tempo an und für sich beschleunigen, wohl aber wird ein stärkerer Wechsel von Pause und syntaktisch zusammengehörigen Worten bemerkbar werden. Wenn man anders gliedert, so interpunktiert man auch anders. Die Punkte werden seltener, die Kommata häufiger. Am klarsten zeigt sich dieses Verhältnis in der Wortstellung. ib. 147—148.

лосових у змонофтонгізованих говірках, як у дифтонгічних говірках. Експериментальні дослідження могли б тут тверде слово сказати. У кожному разі існує встановлене правило, що „bei Beschleunigung des Tempos die langen Laute mehr leiden als die kurzen, indem ihre Dauer sich mehr derjenigen nähert, die die kurzen gewöhnlich haben“ (О. Jespersen. Lehrbuch der Phonetik³ 1920, S. 181).

Увага II. Сказане в пункті 4 має передусім силу там, де певна змонофтонгізована говірка є в сусідстві говірок дифтонгічних. Розуміється, що в південних чернігівських говірках монофтонгізація дифтонгічних звуків (як і делабіялізація лабіялізованих монофтонгів) підсилена впливом сусідніх південних українських говірок.

5. Характер монофтонгу, що постав з дифтонгічного звука наслідком фонетичного процесу (а не через вплив сусідніх монофтонгічних говірок), залежить від того, на якій стадії дифтонгічності склалися в певній мовній групі потрібні для монофтонгізації умови: остерський монофтонг широкий *и* постав очевидно з стадії *ио*; сосницький *й*—очевидно з *йі*, *йа*, *йї*; новомлинський *і*, *у* з *уь*, *уі*, *уї*; *ує*.

6. Останні монофтонгічні стадії *ї*, *і* стаються наслідком делабіялізації давніших відповідних лабіялізованих монофтонгів *й*, *у*, як і наслідком делабіовеляризації попередніх шелестових. Про вплив сусідніх говірок див. п. 4, увага II.

7. Характер попередніх шелестових у делабіялізованих змонофтонгізованих складах загалом зв'язаний з характером давнішого лабіялізованого монофтонгу і відповідного дифтонгічного звука в останній його стадії дифтонгічності. Перед *й*, *йі*, *йї*, як і перед відповідними дифтонгічними звуками, шелестові або нижчого власного звука або власним звуком підігнані під наступні голосові. Виняток становить часто шелестовий *г*, що переважно вищого власного звука, як наступний голосовий. Зрідка в окремих індивідуумів може сказане тут за шелестовий *г* стосуватися й до інших шелестових. Де говірка допускає тільки певні звукові сполуки напр. *h'і*, *k'і*, *x'і* (а не *hї*, *kї*, *xї*), там це, розуміється, захоче силу і для тих складів, де *і* походить з *о*, а від цього залежить і характер шелестових, що входять у відповідні звукові сполуки, де *і* з *о* (у Гречаній Греблі, де перед *і* з *о* шелестові загалом напружено лабіялізовані, велярні та гортанні, не знаючи в цій говірці позиції *hї*, *kї*, *xї*, можливі тільки в позиції *h'і* *k'і* *x'і*).

Перед переднього ряду лабіялізованим монофтонгом *у*, як і перед відповідним давнішим дифтонгічним звуком *уь*, *уі*, *уї* шелестові власним звуком або підігнані під наступний голосовий або вони вищого власного звука. Делабіялізація голосового спричиняється, треба думати, до підвищення власного звука як самого голосового, так і попереднього шелестового. Перед монофтонгом *і* з *о* шелестові навіть однієї категорії (напр. зубні) можуть мірою палаталізації не дорівнювати собі (Попівка, Жоравка),—це ще вимагає ширших дослідів. Зрозуміла річ, що на характер шелестових перед змонофтонгізованим голосовим може впливати характер шелестових у відповідній позиції в сусідніх монофтонгічних говірках.

8. Укінці вказую на шлях переходу *о* в *і*, шлях, що його можна прокласти на підставі поданого тут матеріалу.

Падучий характер наголосу в подовжених наголошених складах, що стався в зв'язку з утратою *а*, *б* та переходом півкороткого *і* в нескладовий звук (тоб-то в зв'язку з перенесенням слабкої експіраторної сили та низької тональної висоти колишніх післянаголошених *а* та *б* у наголошений склад), спричинився до диференціації складових звукових еле-

ментів, а з нею й до дифтонгізації попереднього наголошеного *o* (ев. 'е з 'o); немалої ваги в цьому процесі був і характер шелестових (лабіовеляризація). У процесі диференціації складових елементів більше, думаю, міг важити слабкий елемент дифтонгу (пор. шабел. uo ua , лутав. uo , ue), що через свій ослаблений характер мав менш визначені, менш сталі фонаційно-авдіційні межі. Наслідком такої диференціації (наперед висунений відтінок слабого звукового елементу) міг наперед посунутися й сильний звуковий елемент (uo — uo , uo — uo); на увагу треба, зрозуміла річ, брати й звукове оточення. Загалом передніші дифтонгічні відтінки зв'язані з підсиленням першого сильного складового елементу коштом кінцевого слабого елементу: тут і складаються потрібні для монофтонгізації умови. Інше зрозуміле з попереду зроблених висновків.

*
*
*

Далі іде рефлекс давнього наголошеного *ě*, також наголошеного *'ě* перед колишнім складом із *b*. У цьому дифтонгічному звукові стосунок складових елементів здебільшого так само сприймається, як і в дифтонгічному рефлексі давнього *o*. Дана відповідному хороборському звукові характеристика може правити за загальну характеристику для цього звука й в інших говірках.

Перший звуковий елемент цього неоднотайного характеру звука *ie*, що творення його відбувається одним експіраторним актом і що становить одну психофонетичну одиницю, це переднього ряду високий напружений звуковий елемент, переважно вузький. Як до характеру попереднього шелестового цей початковий звуковий елемент може мати то ширшу відміну *i*, то вужчу відміну *i*: вужчу напруженішу по палаталізованих шелестових, що в цій позиції напружено палаталізовані (d'ieđ , t'ieñ^1), ieje), менш вузьку й менш напружену по шелестових, що мірою палаталізації тільки підігнані під наступний голосовий (smiex , pieč), і ширшу відміну по диспалаталізованих шелестових (šiēst' , dāčcre). Про характер шелестових перед *ie* див. нижче. Акустичним продовженням вказаного високого напруженого звукового елементу є ослаблений, тоб-то злегка зредукований і в зв'язку з цим менш ясний, менш сонорний ширшого творення, здебільшого коротший за попередній, переднього ряду середнього положення звуковий елемент *e*. Бувши ослабленого творення, цей другий звуковий елемент у великій мірі залежить від характеру наступного шелестового: перед непалаталізованим шелестовим він ширший, перед палаталізованим—вужчий. Звукове ослаблення в *ie* (ев. *ie*) йде в супроводі з паданням експіраторної сили, тональної висоти та напруженості. Сказане за сонорність складових елементів дифтонгічного звука з *o* (див. ст. 28) має й тут силу.

У нешвидкій мові, а надто по диспалаталізованих або ненапружено палаталізованих шелестових, інколи чути між двома названими звуковими елементами перехідний, акустично нескладовий ¹, ¹, що очевидно вміщає в собі всі перехідні моменти від *i* (ев. *i*) до *e*. Думаю, що артикуляційно це складний звук, який почавшись високим звуковим елементом, поволі ширшає до *e*. Але сильно напружений характер (на-

¹ Через брак відповідних друкарських значків не можу тут віддати справжній характер хороборських палаталізованих *t'* та *d'*. Див. мій згаданий вже тут опис хороборської говірки, ст. 10.

пружена палаталізація палаталізованих шелестових) попереднього шелестового вкупі з зосередженням таких моментів, як напруженість, експіраторна сила та тональна висота на початковому звуковому елементі дає акустичне враження від його, як від виразного звукового ядра, що відмежоване від слабшого звукового елементу. Ця відмежованість може інколи, зокрема при зазначених вище умовах, дати акустичне враження розщепленого звука, а надто це буває в повільному темпі, у пісні: *xl'āwī'e, šl'ēšt', dāčsī'e*¹⁾.

Мотря Лавріненкова так характеризувала *ie*: „спочатку наче на *i*, а коли вже протягується, то кінець на *e*“. Що елемент *i* має більшу психічну самостійність проти другого ширшого елементу в цьому неоднотайного характеру звукові *ie*, вказує мені й транскрипція деяких слів у тексті однієї з пісень, що на моє прохання записав Ялисей Чигринець, держачися російської абетки: української мови Я. Ч. не знає, — „ох и диж мини вас подити“.

Вже вище згадувалося, що перед наголошеним *ie* палаталізований шелестовий напружено вимовляється, напруженіше, як перед іншими голосовими, також і перед *i*. Найбільше це вчувається в різниці між вимовою *i* перед *ie* і перед іншими наголошеними голосовими; і перед *ie* має найвужчий відтінок і здебільшого переходить у *j*: *jīēs'ti, jīexat', iejje*.

Губні *p, b, m, w* не знають у хороборській говірці тієї напруженої палаталізації перед *ie*, що інші шелестові; ступінь їх палаталізації такий невисокий, що мені важко було на вухо відзначити, чи вони тільки підігнані під наступний *ie*, чи їх палаталізація злегка переходить палаталізацію наступного *ie*.

Що до хороборського *г* перед *ie*, то тут у мене сумніву не було: *г* мірою палаталізації тільки підігнаний під наступний *ie*, а де в кого він навіть і нижчого власного звука і може вплинути на характер наступного *ie*, зокрема першого його складового елементу, поширюючи його: замість *i* чути тоді *і*. У Хоробричах, як і в деяких інших чернігівських говірках, існують паралельні фонетичні форми *hgiex* і *hgiex*, хоча переважають перші. Хороборські шелестові *с, ̣с, ̣ш, ̣ж* згідно з своєю природою можуть мати по собі тільки широкий відтінок цього дифтонгічного звука, тобто *ie* (приклади див. вище), хоча де в кого *̣с, ̣ш, ̣ж* злегка вищого власного звука, а це впливає й на відтінок дифтонгічного звука: він тоді трохи вужчий (*šiešt'*).

Вказана тут вимова звука *ie*, як і характер шелестових перед ним, характеристичні для старшого і для молодшого покоління. Проте де в кого зрідка чути й відмінну вимову. В старенької хороборської бабусі Степаниди Толочки переважав середнього положення звук *ē*; між попереднім палаталізованим шелестовим та *ē* чути було переходовий звук *i*.

І в дорослих і в дітей зрідка чулося вимову *ie* з обома приблизно рівноважними звуковими елементами, тобто не було переваги вужчого

¹⁾ Пор. таке явище, відзначене в проф. Розвадовського: — Przy powolnem tempie i dokładnem wymawianiu słyszałem w tych wypadkach czasem nawet przejściowe i między *u* a *e* n. p. *ks'endzý'e, bratý'e* (Uwagi o dyftongach *ie, uo* w południowozachodniem narzeczu białoruskiem. МРКJ. I, z. 2.

елементу над ширшим, ані навпаки. Не чути було тоді й розмежованости між крайніми звуковими елементами.

Акустично переважав другий ширший елемент, коли на далекий відстані одна дівчина широко розімкненим ротом кричала xad'iet' šudi , сильно протягаючи кінцевий звуковий елемент.

Що до характеру ie в пісні, то під довгою нотою здебільшого протягається перший вузький елемент; рідше чути тут протягнений кінцевий елемент.

Схарактеризований тут звук є більш-менш загальний для знаного мені з чернігівських говірок дифтонгічного звука ie . Квалітативна близькість обох складових елементів ie , їх артикуляція переднього ряду заважає, думаю, творитися численним звуковим відтінкам, як це мало місце, наприклад, в дифтонгічному звукові, рефлексів o . Принаймні на вухо це сталіший дифтонгічний звук. Говірками проте є деякі відхилення від сказаного, і це переважно, думаю, зв'язане з характером наголосу.

Такого характеру звук, як хороборський ie , є явище загальне в говірках виповзівській, лутавській, виблівській, березенській, стіленській, почасти менській (в старших жінок), бабській, змітнівській і почасти шабелинівській, наскільки ці говірки представлені в моїх об'єктах. Проте у виблівській та змітнівській (в дівчат), а почасти й березенській говірці мені часто чувся кінцевий дифтонгічний елемент вужчий проти звичного, переходовий: wi^1ter або wi^1ter (Виблі), mi^1sec , $\text{šr}^1\text{št'}$, mi^1na (Змітнів), mi^1ni (mi^1ni^1), $\text{ši}^1\text{na}$, zami^1tu (Березне). У Березному в центрі містечка часто цей звук сприймається не за дифтонг, а за одностайний напружений звук, середній між вузьким i та вузьким $\hat{e}$ з напруженою палаталізацією попереднього шелестового; такий звук коротший від відповідного дифтонгічного звука. Як звук середній між i та $\hat{e}$ схарактеризував його й місцевий учитель. Допускаю, що фонаційно це може бути коротший від відповідного дифтонгічного звук, з більш-менш рівним наголосом, з приблизно рівноважними складовими елементами, що через невелику свою квантитативність і характер наголосу дає акустичне враження, як від звука середнього між i та $\hat{e}$. ¹⁾

В старих людей замість ie чути $\hat{e}^0$ з попередньою напруженою палаталізацією шелестових, инколи й із переходовим від шелестового звуком i або повного творення i : 90-літня глуха бабуся говорила в Березному $\text{ne smi}^1\text{ieš}$, $\text{j}^0\text{e de}$, $\text{d'ie}^1\text{waška}$; старий дід сказав $\text{u m}^1\text{art' i}^1 \text{mi}^1\text{sec' i}$; в тих самих старих людей чути й дифтонгічний звук ie , $\text{i}^1\hat{e}$. У якій мірі тут можлива залежність від звукового оточення чи від інших причин, не можу сказати, бо матеріялу в мене замало. Проте як загальне спостереження даю на увагу той факт, що замість дифтонгічного звука ie , $\text{i}^1\hat{e}$, часто чути монофтонг $\hat{e}$ після j (j —тут звук напружений)— $\text{j}^1\hat{e}de$, $\text{j}^1\hat{e}st$; тут, думаю, впливає й сама природа цієї звукової сполуки ($i + i^1\hat{e} = j^1\hat{e}$); часто на вухо тут важко відрізнити i і $i^1\hat{e}$ від $j^1\hat{e}$. У Бабі в старих чути $\hat{e}$ поряд із дифтонгічним ie : $\text{d'ieu}^1\text{ina}$, d'iedowa хата, p'iešni , $\text{u}^1\hat{e}$, u $i^1\hat{e}$, u $i^1\hat{e}š$ (у пісні); у Мені в старих жінок: $\text{slau}^1\hat{e}š$, $\text{stri}^1\hat{e}lci$, $\text{kri}^1\hat{e}pko$, $\text{pi}^1\hat{e}c$.

¹⁾ Про такого характеру звук, думаю, можна здогадатися в підкреслених тут словах (підкреслення мое. О. К.) у цитаті з І. Зілинського: „Наголос може спочивати на першій і на другій часті поданих дифтонгів, або паде в середину поміж обидвох частин“. І. Зілинський Проба упорядкування українських говірок. Відбитка з збірника Привіт Іванови Франкови в сорокліте його письменської праці, Львів 1914. Примітка 16, ст. 373.

У Шабелинові в зв'язку мабуть із характером наголосу і з загальною тенденцією до диференціації складових елементів в дифтонгічних звуках стоїть і більша розмежованість між складовими елементами цього дифтонгічного звука, зокрема більша визначеність та довгість кінцевого слабшого елемента; останній—ширший, як в інших чернігівських говірках; особливо широкий характер кінцевого елемента переважно чути там, де *ie* кінчає собою склад: sak'iera, ¹⁾ t'ielo. Часто шабелінівський дифтонгічний звук *ie* дає слухове враження розщепленого звука, що проте обіймається одним складом; це явище, як і в хороборській говірці, має й тут місце переважно по непалаталізованих шелестових, де перший елемент дифтонгічного звука має широкий або взагалі не вузький відтінок: šieśt', na mezie, poče, xri'en, dobr'ieši, bi'ehaie i bi'ehaie, з не вузьким *i*, krowie i krowie, sobie; у тих словах, де перший елемент дифтонгічного звука має широкий відтінок, переходовим і вказано слухове враження; артикуляційно це більше мабуть обнижений звук. Монофтонги *e*, *e* відзначено в шабелінівських дітей у словах dwie (i dwie) sed'et' (imp.), d'eučinc'i, pojedu, popojesti.

За характер шелестових перед *ie* (ev.ie) в хороборській говірці сказано вище. Коротко скажу за шелестові перед *ie* в інших говірках. У Шабелинові *š*, *ž*, *č*, *г* та губні мають по собі переважно *ie*, тоб-то широкий дифтонгічний відтінок; названі шелестові переважно цілком диспалаталізовані *šieśt'*, na mezie, upoče, piezat', dobr'ieši, kriečki, hrieč, riečka; tobie, krowie, piešni, biehaie i biehaie, biel, але *p* (p?) iet', b(b?)iet'; у Шабелинові записано й iä(e)em'ien, m'iesec з палаталізованим *m*; dwie i dwie.

Непалаталізований характер *ž*, *š*, *č*, *г*, що зв'язаний з ширшим відтінком початкового складового елемента дифтонгічного звука, відзначено й у Змітневі (там зрідка чути й *gie* із злегка вищим проти звичного в цій позиції власним звуком шелестового *г*), і в Стільному. Що до губних в останніх двох говірках, то вони в Змітневі переважно палаталізовані, зокрема що до *w*, то цей звук як до більшої чи меншої сонорності в устах різних осіб (*w—u*) має то вищий то нижчий власний звук перед *ie*: wietet, wiek чи w'iek. У Стільному губні *p*, *m* палаталізовані: piešni, pieški, m'iesec; *w*, де воно починає собою склад, непалаталізоване і має по собі широкий відтінок дифтонгічного звука *ie*: krowie, wietit', також sabie.

На жаль зібраного матеріялу замало, щоб можна було характер шелестових перед *ie* (ew. ie) висвітлити усіма сторонами. Проте на підставі сказаного стають зрозумілі чернігівські форми dau babi, na kogowi, karowi, tobi, sobi, tabi, sabi, що відзначені у Виповзові (хоча поряд із

¹⁾ В окупій шабелінівській говірці це слово з *a* видимо запозичене з поближких акучих говірок.

цими формами Гнат Миненко мав палаталізований губний у слові *b'iehaies*)¹⁾ у Шабелинові (тут і *sobie*), в Нових Млинах і в поблиському селі монофтонгічної говірки Головеньці, в Острі. У Березному та в Мені відзначені дві фонетичні форми—*tab'ie* і *tab'i*. У Березному записано *u duoŕi*, на *moŕi*.

Палаталізовані переважно бувають губні перед *ie*, де не вони починають собою склад, а де перед ними є зубні шелестові, здебільшого палаталізовані (єв. півпалаталізовані), і в тих осіб, що в них загалом характер губних перед *ie* непалаталізований: *šw'ietit'*, *d'w'ie* (Змітнів), *mat'-w'ieŕi*, на *šw'iet'i*, *d'w'ie* (Стільне), *šw'ietlo*; *š'p'iwaiut'*, *šw'itit'* (Виповзів; останні два приклади з *i* в ненаголошеному складі замість загального *e*; про це див. нижче). У Шабелинові і у *wopa spiwaie* менш вузького відтінку без палаталізації попередньої групи *sp*; у Шабелинові кажуть і *šp'iwaiie*.

Відзначаю також в Острі *riŕka*, *ŕiŕka* з диспалаталізованим *r* і *trisak* із палаталізованим *ŕ*.

Що до стосунку характеру *g* перед рефлексом *o* і перед рефлексом *e*, то характер *g* в обох випадках спадається в одній говірці. Непалаталізований звук *g* відзначений перед обома рефlekсами в Шабелинові, в Стільному, в Змітневі (у Змітневі *g* перед *ü* буває й півпалаталізований). Палаталізований *g* перед обома рефlekсами відзначено в Березному, у Виповзіві; злегка вищого власного звука *g* проти власного звука обох названих голосових рефlekсів відзначено в Сосниці, в Мені та в Бабі.

Перехожу до окремих явищ, що зв'язані з монофтонгізацією.

Тільки монофтонг *i* з *ie* чути з досліджених тут містин в Острі, в Сосниці, в Козилівці та в Нових Млинах. У Березному, як уже вище сказано, чути инколи монофтонг з рівним наголосом—звук середній між вузьким *i* та вузьким *e*, звук, що на вухо коротший від загального березенського дифтонгічного звука *ie*,—останній загалом ще переважає в Березному. В інших із досліджених пунктів дифтонгічний звук *ie* є явище загальне; спорадично, як до індивідуума, мовного темпу, трапляється там монофтонг *i*. Так само й у загалом монофтонгічних говірках можуть акцентовані у фразі слова, як і інші причини вплинути на протяжніший звук *i* падаючого наголосу з кінцевим ослабленням, приблизно *i'*, *i^b*—за це сказано вище. Найбільше це явище відзначене в остерського старенького діда Григора Супруна: *šni'h*, *debel'i'ŕiŕi*, *d'i'uki*, *tr'i'sak*, *wi'su*.

У монофтонгічних говірках, що мають *i* із *ie* по губних та *g*, переважно диспалаталізованих, перед цим *i* чути здебільшого вужчий від наступного *i* нескладовий *i*, що часто вужчає до спіранта *j* із легким шелестом. Виразно це явище виступало в Сосниці, в поблиському селі В'юниці по

¹⁾ Вказую тут на факт, що не є без певного значіння для зачеплених тут питаннів Виповзівський Гнат Миненко як читав і зрідка також у розмові, не зваживши в своїй говірці до наголошеного *i* і асоціюючи уське наголошене літературне *i* з *ie* своєї говірки, вимовляв *ŕieh* (*ŕir*), *miest* (*miest*), *ŕieŕ* (*ŕiŕ*). Коли я йому на це звернула увагу і просила його вимовити *ŕieŕ* з палаталізованим *ŕ*, то врешті він вимовив сполуку *pi* в слові *ŕieŕ* із звичним в його говірці широким високого положення переднього ряду звуком *i* (літер. *u*), як він вимовляв *pi* в слові *ŕiwa*.

W, менш виразно і з певними хитаннями по інших губних і по г: rowjik, krasiwjiša, wjirne, obiid, biil, pobliħla, zamiitru, horiilka, riidko; у питанню тобї? Звичайно в Сосниці кажуть тоб'ї очевидно в зв'язку з переважно несамоостійним характером цього слова у фразі. У Василя Ляха з Козилівки dīwjiša, ǰaławjik, wjiter, wjišna (вічно), krawji, mjič, pjiť, bjiť, słabjiši, wedmjid'; губні тут у Василя Ляха були вищого власного звука, як загалом у Сосниці,—так само й у Нових Млинах. В Острі дід Супрун казав hrjišpaja, па гjičku. Губні перед і з іе були в його палаталізовані.

У дифтонгічних говірках спорадично виступають відзначені тут явища: rawjik parjiu, pjiie (Змітнів), rawjik (Мена).

Сказане тут за характер губних перед і має силу там, де губний безпосередньо починає собою склад. Де перед губним є в одному з ним складі зубний, там губні перед і палаталізовані і не мають проміжного j чи i: šw'it, c'w'it, šp'iw (Нові Млини, Сосниця, Козилівка). Проміжний звук j, i між диспалаталізованими шелестовими—губними, г та між наступним i—розвинувся наслідком напруженої колишньої палаталізації названих шелестових. Розвинувшись звуки i, j могли вплинути на диспалаталізацію губних та г.

Ще кілька слів за і замість е (ev. ĩ) в складах ненаголошених. Рефлекси ě (ev. ě) в складах ненаголошених це е або широке ĩ, і, де всяке ненаголошене е взагалі дає ĩ: mešok, ǰetat', deħit' slepi або mišok, ǰitat', diħit' slepi—останні форми з Стильного і з центру Березного, Базару). Проте й у ненаголошених складах, переважно в монофтонгізованих говірках, а також і в дифтонгічних говірках, може бути і замість е (ev. ĩ). Явище це, думаю, стається наслідком аналогії з відповідними формами, де і (ev. ie) під наголосом, і передусім через аналогію з часто вживаними словами. Можливі тут і впливи південно-українських говірок там, де вони стикаються з північно-українськими говірками. Думаю, що сприятливе для і звукове оточення має тут меншу силу. Базуюся на такому матеріалі.

Монофтонгічні говірки.

Остер: prim'irak, c'w'iti, p'isok; reka, kameń.

Сосниця, В'юнище: xl'ibec, zašw'itli, winočki, ošidlaie, nat'ikaie, b'izu i beħit', pudb'iaie i pudbêaie, porezaie, strečau, semia.

Козилівка: stena, detej, złodej, hreħa, hrebeń.

Нові Млини: žw'inčali, u šw'itlicu, šp'iwaiem, čw'itočok, d'itei, št'ina i stena, nexto, wedro, wenka.

Дифтонгічні говірки.

Шабелинів: šp'iwaiie i spiwaie, d'itei i detej, d'itwōra, t'ikai, n'ihde, ida; stena, nexto, nečohō, cena, bežu, strečat', hreħa.

Лутова: spewaiut', cwesit', zacwełà, wexà, teka, deuča.

Виповзів: šp'iwaiut', šwižišenka, čwist', šwitit', d'iuča, nimí, t'ikai, šidat', zašiwat'; stena, hnezdo, nečoho, semia, leniwi, slepi, letat', reka, hreħa, beda, bel'mo, bel'iet', (білити) wenok, wedro, mešok, pojezd, wiexali, ieda; lebed', hrebeń, wečer, wüōseń, kamenčie.

Виблі: rawenčaiuš, wenok, spewaiut'

Баба: bežit', beħuni, spewaiut', ne peiut', nexto.

Березне: (у центрі) sidłaiu, iz nimešćini, stril'ah, spiwat', simioiu, sidłaiu, behom bežit'; (у Горині) spewali, bežit', razdelila.

Стільне: (дівчина Параска Ларкина) złodei, semia, utekat', strekat', bežu (тітка Уляна) nixto¹⁾ hnizdo, dñit', kñtat', sñipri, hrñxa, spñwaiut', wñdro, wñnok, bñit' xatu, bñda, bil'mo, pñsok, swñtat', smñiaća; (баба Нішимна) sedłaiu, wiežaiu, mñšok.

Змітнів: tekai, stena, nexto, złodei, d'eucata, wir'ezali (в останніх двох словах даю на увагу палаталізований шелестовий перед *e*), swetiti, perebežit', pudbeħaie, spewat', strekau; lebed', kameñ.

Мена: wenec, wenčatiša, nexto, priłetaie.

Думаю, що в таких словах, як *świthca, śpiwaiem, ćwitočok, d'itei* та

інш. *i* входить через аналогію з часто вживаними *świt, śpiw, ćwit, d'iti*.

У дифтонгічних говірках *i* в ненаголошеному складі є рідше явище, як у говірках змонофтонгізованих.—обминаю тут, розуміється, випадки, де *i* з *ie* є у відмінкових закінченнях. Як і в змонофтонгізованих говірках, так і в дифтонгічних говірках важить передусім аналогія, при чому в коротшому проти наголошеного ненаголошеному складі звукова представа, що зв'язана з *ie* наголошеного складу асоціюється з сильнішим елементом дифтонгічного звука, тоб-то з *i*; тут, розуміється, вагу має і характер наголосу і мала квантитативність ненаголошеного складу. Як уже сказано, можливий тут і вплив південних українських говірок.

На рефлексі *ē* в ненаголошених складах в мене дуже мало прикладів. Проте в мене нема ні одного прикладу, де *ē* в ненаголошеному складі давав *i*, і це, думаю, має своє пояснення в ближчій аналогії з відповідними відмінковими формами.

Ще кілька слів за стосунок дифтонгічних та монофтонгічних рефлексів *ō* до рефлексів *ē, ē* в поодиноких говірках. Загалом дифтонгічні рефлексі *ō* та *ē, ē* здебільшого збігаються в одній говірці, як і відповідні змонофтонгізовані рефлексі. Проте є деякі ухили від цього. У м. Мені, де переважає лабіялізований монофтонг *ū* (*u*), одночасно переважає дифтонгічний звук *ie*. Так само в Змітневі та в Березному.

Висновки 1. 2. 3. 4. (на ст. 28-29) мають силу й у пристосуванні до чернігівських рефлексів *ē, ē*.

Поданими тут фактами я не всіма сторонами вичерпую явища в складах із дифтонгічними звуками, як і явища, що зв'язані з процесом монофтонгізації: матеріал мій не все вичерпує. Зачеплені тут питання можуть спричинитися до дальшого детальнішого дослідження тих явищ, що зв'язані з історією *ō, ē, ē* у теперішніх і давніших дифтонгічних говірках.

¹⁾ Ненаголошене *e* в Стільному різно вимовляють: в Параски Ларкиної це не дуже вузьке *e*, в тітки Уляни це середнього ряду широкий звук *i*; в баби Нішимної чути то *e* то *i* (*i*).

Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме.

„Vous savez que, pour moi, je suis Cosaque“. ¹⁾ P. Mérimée.
(1803–1870).

За три роки до своєї смерті, 14 липня 1867 року, Проспер Меріме писав до однієї вельможної польки й приятельки своєї, раніш вже прихильної при французьким дворі, у Тюльєрі: „На цих днях зайшов до Х... Вона дала мені тільки-що надруковану книжку М***, котра мене інтересує й потішає. Робить вона на мене враження продуманої і написаної дуже добре, але помічаю в ній помилку, хоч і не з тих, за які Ви її лаятимете: вона занадто польська.“ ²⁾ Ви знаєте, що до мене, то я — Козак“ ³⁾.

Яким побитом, під якими впливами цей французький академик, сенатор, радник Наполеона III і особливо дружини його Євгенії (пом. 1922 р.) зацікавився „останніми гетьманами“ — Хмельницьким та Мазепою — став сам, згідно з власною заявою, козаком по духу, — вяснити це, а zarazом прослідити, що було зроблено у французькому письменстві та історіографії до Меріме і після нього в цьому напрямку — популяризації української козаччини на Заході, — буде завдання цієї доповіді.

Проспер Меріме у своєму відомому етюді про Богдана Хмельницького гадав, що про Україну та Козаччину дізнались у Франції через Поляків. Цим бажав він сказати, мабуть, — через посередництво Польщі, бо все-ж першими, хто писав про наших пращів французькою мовою і, таким робом, звернув на них особливу увагу світу, були самі Французи.

Твір інженіра Le Vasseur de Beauplan'a, перекладений з французької на різні мови (включаючи латинську й російську) настільки відомий на Україні й по за нею, що на йому тут довго зупинятись нема чого. Нагадаю, що автор його народився у Нормандії, на початку XVII століття, помер чи не 1670 р. На протязі 17 років, при Жигимонті III і Владиславі IV, служив за капітана артилерії й з наказу краківського каштеляна Конєцьпольського заснував на приєднаних до Польщі Україні з 50 слобід, будував укріплення, між іншими — славний Кодак, і всякі будови. Познайомившись при цім з Україною, він, повернувшись до Франції, надрукував вже в 1650 р. обмежену кількість примірників „Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne contenues depuis

¹⁾ „Ви знаєте, що до мене, то я — козак“.

²⁾ Ще більш рішуче й відкрито висловлюється він з цього погляду в одному листі із Кани до свого приятеля Паніцці, бібліотекаря у Лондоні, від 3 лютого 1863 р.: „Не розумію й жалкую тої „кампанії“ яку розпочав Lord Russel на користь Поляків, та бажає до неї і нас втягти, а мабуть вже і втяг. Вважаю за справедливу російську прислівку, яка говорить, що Творець-Вседержитель взяв у ciron de mâle те, що Ви знаєте, щоб утворити мозок всіх Поляків.“

³⁾ P. Mérimée, Lettres à une autre inconnue, 1875, ст. 118.

les confins de la Moldavie jusques aux limites de la Transylvanie, ensemble leurs mœurs, façons de vivre et de faire la guerre".¹⁾

Французький академик Dubois, що передрукував Боплянову книжку в значній її частині в своєму „Essai sur l'Histoire litteraire de Pologne“ 1788 (ст. 232—313), потверджує, що вона мала величезний успіх, не вважаючи на архаїзм мови та наївність тону. Високо ціниться теж доклада при ній карта України, зроблена Боплянєм.

Pierre Chevalier, — сучасник Боплянів, якого французький уряд вислав до Польщі набрати там жовнів і привести 2400 чоловік на допомогу для осади Дюнкерка. Підчас свого там перебування в 1652—53 р.р. через французького посла у Кракові, графа де-Брежі, який користувався довір'ям Владислава IV, дізнався він про війни та звичаї козацькі. Для своїх приятелів він написав коротенькі замітки про них, і особливо про Б. Хмельницького. Ці замітки без дозволу автора (новий доказ успіху бопляновської книжки) попали в Relations de divers voyages curieux qui n'ont point estés publiés — par Thevenot, 1663 р. (ст. 1—13²⁾). Тоді Шевальє, доповнивши й виправивши свої перші нотатки, видав у тому-ж 1663 р. цілу книжку (другим виданням вийшла вона в 1668 р.) під титулом: Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours, de leurs origine, país, mœurs, gouvernement et religion, et une autre de Tatars précopites. Paris, C. Barbin, 1663. XII—219 pp. in 12³⁾.

P. Linage de Vauciennes, автор цікавої книжки про „l'Origine veritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne“⁴⁾ Paris, Cloussier, 1674, in—12⁵⁾, ст. 207, зустрів на протязі чотирьох місяців у герцога д'Арпажона, що був за посла в Польщі, віце-канцлера при Владиславі IV Радзівейовського, який попав у немілість при його спадкоємці, записав його оповідання про відомі йому персонально події того часу і, головним робом, про план Владислава за допомогою козаків дати спокій Польщі від Татар і Турків, а також підняти одночасно престиж своєї королівської влади. Між иншим він оповідає тут: „Козаки настільки могутні, що після того, як король Анрі де-Валюа залишив Польщу, вони силою спробували заставити вибрати королем Польщі свого генерала, і це їм було вдалося, якби польські магнати не посяли дуже вдало між ними розладу. Одним словом — козак — то головна сила нашого королівства“ (ст. 84).

Менш відомий, але вартий уваги п'ятий розділ про „Україну і Козаків“ в творі Gaspard de Tend'a (під псевдонімом Hauteville) „Relation historique de Pologne“, Paris N. le Gras, 1683 in 16⁶⁾ — [ст. 61—112]⁷⁾ цей Гаспар де-Танд (1618—1697) — французький офіцер і літератор був у Польщі на службі при королівні Луїзі-Марії де-Гонцага інтендантом її двору. Повернувшись до Франції разом з королем Казимиром після того, як той зрікся корони.

Вдруге поїхав до Польщі з кардиналом Янсоном, якого призначено за посла до Сейму, щоб підтримати вибір короля Собеського. Після повороту додому він опублікував свою вищезазначену книжку, в якій зу-

¹⁾ „Опис України, то є де-кілька провінцій королівства Польщі від кордонів Молдавії до Трансильванії з їхніми звичаями, способами життя і ведіння війни“. Друге видання цієї книги було в Rouen'i, 1660, in—4⁰, VIII—112. Третє — Paris, S. Le Sourd 1661. VIII—112 ст. in—4⁰, четверте — Paris, I. Techener, 1861. XV—205 ст. in 8⁰.

²⁾ Реляції про різні цікаві подорожі, що не були ще ніколи опубліковані.

³⁾ Історія війни козаків проти Польщі з додатком про їх походження, країну, звичаї, уряд і релігію, та инша історія про перекопських татар.

⁴⁾ „Дійсні причини повстання козаків проти Польщі“. Книжка використана у L. Kubala, Jerzy Ossolinskih. 1. 2. 1883.

⁵⁾ Друге видання J. Villers, 1687.

стрічається досить багато цікавих і об'єктивних подробиць. Скрізь дотримується він правопису в прізвисьці гетьмана Богдана Chmelnski.

З цих письменників, не може бути сумніву, що Меріме знав книжку Боляна, бо він взяв із його де-які витяги. Допустимо і правдоподібно, що був він знайомий теж із творами Шевальє, Лінажа і Танда, бо природно було йому зацікавитись продовжувателями Боляна, які жили ще в XVII в. і брали свої відомості про козаків із безпосереднього джерела. Але сумнівно, чи він знав про порівняння козаків з лицарями мальтійського ордену (появились в світ приблизно чи не 1771 р.), тому, що в своїх книжках він повторює тільки де-кілька разів про подібність козаків до французьких флібустьєрів¹⁾. Наводимо це порівняння в цілому: „Запорожців і донині порівнюють з мальтійськими лицарями, але-ж я надіюсь, що в дальшому їх буде визнано вище від цих панків тому, що запорожці пильнують самі про своє утримання, не буваючи нікому в тягар, тоді як лицарі без сорому живуть вже довгий час, нічого не роблячи, й нічого не зробивши для добробуту якоїсь держави. Вони померли-б з голоду, якби князі не залишили їм командування, яке орден придбав зовсім для інших потреб, ніж добре годувати комендантів й існувати для їх персонального задоволення. Запорожці спираються тільки на свою вдачу, бувають завше добре озброєні. Їх міста мають тільки поганенькі кріпості, і, не дивлячись на це, турки не мають над ними успіхів. Запорожці б'ють турків без жодної обіцянки це робити, а лицарі, що згідно з їхнім уставом, тільки й повинні-б цим займатись, тільки дивуються на те, що повинні-б самі робити. Треба надіятись, що дадуть таки цим хоробрим козакам хрести або інші відзнаки, на котрі нині всі так щедрі“²⁾. Правда, Меріме володів чотирьма західньо-європейськими мовами, а на придачу ще й російською, так що фактично не мав потреби вишукувати подробиць виключно французькою мовою. Але, безсумнівно, як археолог, звикши до наукових методів, перш за все він повинен був перечитати старі французькі друки. Вольтеровську „Історію Карла XII“ знав він напевно, і, здається, що, навіть, порівняння казаків з флібустьєрами позичив у цього філософа-енциклопедиста.

З приєднанням України до Росії в 1654 р., інтерес до України й Козацчини значно ослаб у Французів, бо із самою Росією у них зав'язались певніші відношення тільки починаючи з подорожі Петра I до Парижу, а потім через енциклопедистів з Катериною II. Невдача Мазепи з Карлом XII під Полтавою не могла також підняти сього інтересу, а поетів притягає до себе романтичний образ Мазепи тільки пізніше, після Байрона (1788—1824). Виімок робить Вольтер, який під впливом читання Квінта Курція, написав вже в 1730 р. свою „Історію Карла XII“, де сконстатував факт, що l'Ukraine a toujours aspirait à la liberté³⁾.

Але-ж пізніші його історичні студії про Росію, по його власному признанню, не мали об'єктивного характеру і він сам радив читати історію Росії Лякомба, який не діставав від цариці „ні міхів, ні медалів“⁴⁾... Про Вольтера й його вплив на Меріме маємо ще говорити далі.

Певний здвиг з мертвого пункту зробили де-кілька рукописів про історію України, що попали ріжними шляхами до рук чужинців.

Уже Жан Бенуа Шерер запевняв у 1788 р., що він користувався рукописами, які зберігались у Києві, для своїх „Аналів Малої Росії, або

¹⁾ Вільні моряки, що на протязі XVII і початку XVIII в. завойовували на користь Франції, Англії чи Іспанії де-які території Південної Америки та острови Тихого Океану.

²⁾ „Büsching's Magazin“, Theil XVI, ст. 155.

³⁾ „Україна завжди прагнула волі“.

⁴⁾ Pingaud, L. Les Français en Russie, 1886, ст. 25.

історії запорозьких та українських козаків, чи Мало-Росії, від їх початків до наших днів, в супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів", що вийшли у двох томах у Парижі. Хоч Ф. Енгельс¹⁾ у своїй "Історії України" (1796), мав під рукою рукопис, що передав йому Шлецер, який дістав її від графа Розумовського бувшого гетьмана України, під титулом: "Летописецъ краткій, принадлежащій къ исторіи украинской и о владѣвшихъ въ ней прежнихъ гетьманахъ", але він сумнівається, щоб Аналі Шерера були переклади якихось київських рукописів. Все-ж таки симпатія та об'єктивність, з якою Шерер ставиться до України в своїй передмові, підтверджують здогад, що він користувався українськими джерелами. Для характеристики наводжу де-кілька рядків із цієї передмови: "Українські козаки були спокійний нарід; вони відповіли на узурпації польських магнатів і кліру спочатку уступками; згодом, коли вони помітили, що існує тільки одна думка—їх роздавити, нема нічого дивного, що вони взялися за шаблі, щоб скинути важке ярмо, та затвердити свій нахил до незалежності... Нарід цей, багатий на згадки про своїх прадідів, скинув ярмо неволі, й цього йому не можуть простити. На те, що козаки зробили, щоб забезпечити себе, дивились, як на революцію, а кожне повстання визнається за злочин, коли сили не відповідають розпочатій справі (ст. VII).

В середині XVIII віку французькі все частіше попадають на службу до старого Петербургу. Levesque, якого рекомендував Дідєро—став за вчителя літератури в кадетській школі; він навчився російської та слов'янської мови й міг, таким робом, скласти історію Росії, що видав він по-французькому в 5 томах у Парижі в 1782 р., з великим відділом присвяченим Україні. Француз Сіарс, приїздив двічі до Росії, і з 1759—1762 рр. був за лікаря у гетьмана Розумовського; він мав тоді досить часу для історичних і медичних студій про Україну, які пізніше і опублікував.

Французька революція відізналась до України промовою Буасі д'Англя від II П'ювіозу 1795 р. в Конвенті; він мав на меті захист народів пригнічених Росією.

Наполеонівська епоха була більш сприяла інтересам України, особливо в звязку з війною проти Росії. Яскравий доказ цьому дає "Історія козаків" Лєсюра, яку замовив, цілком можливо, сам Наполеон I; перша коректа її (epreuve) в одному томі—помічена 1813 р.²⁾ Маємо звістки, що коректу цю Наполеон дістав на передодні Бородинського бою, а потім мав її з собою у Москві, де часто читав також і вольтеровську "Історію Карла XII". Другим поширеним виданням у двох томах книга ця вийшла в 1814 р. під титулом "Історія козаків, попереджена вступом або оглядом народів, що населяли країну козаків до татарської навали"³⁾. В цих часах (1812—1814) вийшли ще інші книжки, в яких також іде річ про козаків, автори їх Пізот та Дамас де-Раймонд.

¹⁾ Він підкреслив, між іншим, головні мотиви, по яких козащина займає визначне місце у всесвітній історії: "Вона цікава,—подає він,—не тільки своїми впливами на сусідні тогочасні держави, але й тим, що а) для біографів вона має двох великих людей Хмельницького й Мазепу, б) для всесвітньої історії дві великі події: спробу Владислава IV за допомогою козаків стати за дійсного, а не номінального тільки короля Польщі і окрім того занепад Карла XII; в) для політиків надзвичайно оригінальне управління, подібне до спартанського й римського управління, г) для статистиків, накінець,—збільшення російської держави приєднанням козаків і України".

²⁾ Paris, Imprimerie Nationale, 1813, 632 p. in-8°.

³⁾ Lesur, Histoire des Cosaques, précédée d'une introduction ou coup d'oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Cosaques, avant l'invasion des tatars 2 vol in-8°, Paris, chez Belin, 1814.

Проспер Меріме—центральна фігура цієї розвідки, і перейти до нього тепер буде правильно в хронологічній послідовності, бо в момент висилки Наполеона на острів Елени він мав трохи більше ніж 10 років.

Народився Проспер Меріме у 1803 р. в Парижі, у досить заможній сем'ї мистців з вільними поглядами на життя й на мораль. Мати його атеїстка не бажала, наприклад, зовсім сина хрестити. Батько (Jean-François-Lenoir) розумівся в літературі, лінгвістиці й хемії, але-ж перш усього був відомий мистець, що одержав другу нагороду від Академії Мистецтва,—і завдяки їй перебував довший час у Голандії та Італії; по повероті до Парижу його вибрано було за професора малювання в Політехнічному Інституті, а згодом за постійного секретаря Вищої Школи Мистецтва в Парижі.

Єдиний син,—Проспер Меріме, скінчивши юридичного факультета, вступив на службу по адміністративній галузі, де займав досить високі посади—секретаря графа д'Арту, одного із міністрів липневої монархії, а потім головного інспектора історичних пам'яток Франції. Але-ж в молоді й середні роки свого життя, хоч й старався це не дуже показувати,—на першому плані ставив Меріме все-ж літературні інтереси й історичні досліди.

Перша спроба пера була драма „Кромвель“, він написав її на двадцятomu році й прочитав в приватному гуртку у Делюклоза, що керував критичним відділом в *Revue des Deux Mondes*. Не дивлячись на прихильну оцінку цієї драми Бейля (Стендаля, старшого від автора на 20 років), особливо за відмовлення від класичного правила єдності часу та дії, Меріме не опублікував її в друку.

В 1825 р. він видав де—кілька драматичних п'єс під титулом „*Théâtre de Clara Gazul*“, приписуючи авторство їх якійсь невідомій іспанській актрисі; до де-яких примірників був навіть доданий її портрет: Меріме у жіночому одязі. Один із його приятелів проголосив у впливовому тоді „*Globe*“, що в персоні автора „*Théâtre de Clara Gazul*“ з'явився у Франції спадкоємець Шекспіра.

Ці іспанські комедії були дуже оригінальні сюжетом, але одночасно й сухі по формі,—щось нове, яко проти увага романтизму, що тоді народжувався. Автор—владитель над своєю ідеєю та емоцією не говорить жодного слова більше, ніж того вимагають обставини, і тільки необхідне,—щоб схвилювати й зацікавити читача, а сам він залишається холодний і спокійний.

Через два роки він повторює свою містифікацію і видає яко анаграму ¹⁾ „*Guzla*“, або „Вибірка ілірійських поезій, зібраних у Далмації, Боснії, Кroatії та Герцоговині“. Книга ця наробила в Європі багато гуку й справедливо вважається за одно з найвидатніших підроблень народніх мотивів, про що маю сказати ще де-кілька слів нижче. Авторство Меріме приписав цей раз Гіацинтови Маглановичу. ²⁾

Далі слідували у Меріме—*Jacquerie* (1828)—трицять шість драматичних сцен про повстання селян у Бовезі, в 14 столітті, „*La Famille de Carvajal*“ (1829)—одна історійка про кровосумішку в Південній Америці і в тому-ж таки році „*Chronique de Charles IX*“.

¹⁾ Анаграма—слово, сформоване перестановкою літер другого слова.

²⁾ Біографію Маглановича і всі примітки взяв він у Forti, *Voyage en Dalmatie* в перекладі з італійського, Барі, 1778.

Після двох невеличких комедій¹⁾ появилось де-кілька оповідань Меріме—*Matteo Falkone*, *Vision de Charles IX*, *L'enlèvement de la Redoute*, *Le vase étrusque*, *Tamango*, *Federizo* та *la Perle de Tolède*—які поставили його у першому рангу французьких оповідачів.

Певна частина їх з'являється результатом подорожі до Іспанії в 1830 р., де він познайомився і зблизився з графом де-Теба і його дружиною, дочка яких, Євгенія, стала згодом імператрицею Франції. З 1847—1853 він опублікував ще де-кілька новел: „*Arsène Guillot*, *Carmen*, *Les deux Héritages*“.

Переходячи від літератури до археології та історії Меріме переніс туди свої звичай суворої критики вкупі з умінням живого оповідання. „Спроби про соціальну війну“ (1851), де він старається заповнити прогалини у римських істориків цієї епохи, разом з їх продовженням під титулом „Змова Катиліни“ (1844),—„Історія дон Педро“ (1843) з еспанських хронік, „Дмитро Самозванець“ (1852)—все це наукові етюди великого хисту по формі і серйозній над ними праці.

В 1844 р. Меріме заступив Ш. Нодьє у французькій Академії, а трохи згодом було також вибрано до іншого її відділу—*Académie des Inscriptions et belles lettres*“.

Підчас другої імперії його було призначено на сенатора з прохання імператриці Євгенії.

Ми знаємо тепер головні риси з літературного й загального життя Меріме. Слід додати, що на останні роки життя випадають ще його студії про Юлія Цезаря, які використав був Наполеон III, а також новели „*Chambre bleu*“ і „*Lokis*“. Все що до України й Козаччини, має бути обговорено докладніш далі²⁾.

* * *

Раніш ніж перейти до цих наукових та літературних студій Проспера Меріме про Козаччину та взагалі про українську справу та літературу, здається доцільним з'ясувати питання, під якими впливами він розпочав свої студії російської мови.

Єдину і тому ще цікавішу для нас нотатку з цього погляду знаходимо в одного з найліпших його біографів, що близько його знав—Огюста Філімона: „Меріме говорив“,—пише він,—„що вчить російську мову для того, що може вона згодиться йому колись, щоб звертатись з промовами до козаків у Тюльєрі“³⁾.

Тоді вже існувало у Парижі почуття небезпеки перед „окозачуванням“ Європи, перед тим, як віршував пізніше Беранже, що коні вірні козацькі ще втретє нап'ються із Сени води, що царство козаків почнеться на руїнах Європи королів і Хреста⁴⁾.

Живі були ще люди, які з персонального досвіду близько знали козаків, хоч, правда, й не запорозьких, втікаючи через широкі, снігом занесені простори з московської пожежі 1813 р. Між ними був один із самих близьких приятелів Меріме, пригаданий вже вище Стендаль-Бейль⁵⁾.

¹⁾ „*L'occasion*“ в „*Revue de Paris*“, et „*La carrosse de Saint-Sacrement*“ в „*Revue française*“ (1829).

²⁾ За сучасних літературних учнів Меріме вважають відомих письменників—*Pierre Venoit* та братів *Tharaud*. Останні присвятили один із своїх романів—*le Royaume de Dieu*—життю євреїв на Україні за часи ще царського режиму.

³⁾ A. Filon, *Mérimée et ses Amis*, pp. 203—4 (грудень 1848 р.).

⁴⁾ Beranger, *Poésies*, II, p. 74, éd. 1876 р.

⁵⁾ Beyle, *Henri* франц. критик і романист (1783—1842) відомий під псевдонімом *Stendhal*—автор визначних з своєї психологічності романів: *l'Amour*, *la Chartreuse*

Від останнього він чув, як досить було тільки здалеку показатись трьом-чотирьом козакам на виду цілої бригади голодних і напівзамерзалих втікачів, в супроводі генералів у блискучих і розшитих уніформах, щоб всі вони пустились втікати наввипередки один поперед другим¹⁾.

Помимо того, що ці спомини нагадували Французам про далеку північну країну, де живуть і козаки, вся політична атмосфера взаємовідносин між двома державами була непевна, нез'ясована в ці часи. Із листів Бальзака, підчас перебування його у Верхівні на Україні²⁾, відомо вже, що здобути дозвіл Французові на в'їзд до Росії, і на перебування там довгий час, була нелегка справа, а іноді окрім дипломатичного представництва зовсім майже нікого там не було із Французів; нагадати ще про всі можливі труднощі прикордонного і цензурного догляду. Все це предвіщало для багатьох, а особливо для таких чутливих людей, як Меріме, військову завірюху, яка дійсно і вилилась у кримській кампанії; де-які сцени із неї описав Меріме у своїй новелі під титулом: „Взяття Редуту“.

Минулі наполеоновські війни з походом на Москву й вичикування французьким громадянством нових військових подій у прийдешньому на Сході Європи—це були загальні умови, які викликали у де-кого інтерес, як до політично-адміністративних, так і до науково-літературних течій, що помічались в межах російської імперії. У Меріме-ж окрім того утворився ще й контакт, який звернув його увагу на російську імперію³⁾.

За перший імпульс, що викликав у Меріме інтерес до російської мови й літератури, можна вважати, по-за персональним знайомством у Парижі з Гоголем, ще його заочне знайомство з Пушкіном⁴⁾. Випадок цей настільки характерний для Меріме, що на ньому варто більше зупинитись⁵⁾.

Невеличкий гурток молодих паризьких письменників, до якого належав і наш прихильник козаків, частенько обговорював справу, яким робом можна було-б заробити грошей, щоб на них подорожувати по чужим країнам. Нарешті, в 1840 р. було утворено план, по якому кожен з них має написати книжку про ту країну, куди він бажав-би поїхати, і на зароблені від продажу її кошти—на місці вже перевірити свою теорію й фантазію. Меріме взявся скласти збірник народніх пісень Далмації, де він пробував змалку. За допомогою пяти чи шости ілірійських слів і пари сухих педантичних книжок, він імпровізував свій збірничок „Guzla“ на протязі всього п'ятнадцяти днів. Надруковано його було у Штрасбурзі, і, як оповідає сам автор, розпродано було не більше однієї дюжини примірників. Але-ж де-які чужинці, зацікавившись далмацькою новинкою, захопились цією народньою творчістю, і між ними Пушкін, навіть переклав де-кілька сторінок із неї для прикладу надзвичайної цікавості

de Parme, le Rouge et le Noir. Проф. Лянсон подає у своїй новій історії французької літератури (вид. 1924 р. т. II ст. 310) цікаву характеристику обох письменників: „Разом зі Стендалем, його приятелем, вони обидва любили штурмувати буржуазну мораль. Стендаль закидав Меріме, що той не читав ні Гельвеція, ні Кондільяка, його жорстоку іронію та відсутність ніжності. Меріме занадто ставився з призириством до людини, щоб вірити в прогрес“.

1) H. Rebell. *Inspiratrices de Balzac, Mérimée...* р. 105.

2) Бальзак на Україні—„Україна“, 1924. 1—2, ст. 134.

3) Майже певно, що увагу Меріме на Росію звернула теж надрукована в 1841 р. книжка його родича, здається, кузена—Анрі де-Меріме—під титулом „Рік у Росії“, де описувалось, головним робом, життя старого Петербургу миколаївської епохи.

4) Окрім аристократичних паризьких знайомств Меріме мав нагоду ще зустрічатись і з вченими росіянами—С. А. Соболевським, Мельгуновим.

5) Подорожці в дисертації Y. Yovanovitch, „La guzla“, de P. Mérimée, Paris. 1911 р. р. 565.

ілірійського генія¹⁾. Ця побічна похвала корифея російської поезії і прози того часу зробила без жадного сумніву велике враження на автора „Guzla“ і звернула ще більш його увагу на країну снігів і морозів—контраст його улюбленої ще замолоду сонячної Іспанії, де він переживав світлі дні.

Так помаху під різними впливами і враженнями, головніші з котрих ми вище згадали, прийшов Меріме уже в старшому віці до думки навчитись російської мови й почав списувати й переписувати шкільним начерком пера російські слова і фрази за вказівками Ольги Лягрене, дочки одного російського дипломата²⁾. Та як він з дитинства вже докладно знав чотири європейських мови, то можна думати, ця нова наука не була для його така вже тяжка, і згодом він міг теж розуміти друковане як українською (хоч-би, напр., велику кількість українських цитат в Костомаровському Богдану Хмельницькому) так само й польською мовою. Але-ж слід додати, що, навіть в його пізніших листах маються сліди де-якої нетвердості в слов'янських мовах, коли він підписує іноді свої листи до „другої незнайомки“ (полька *Przeddziecka*) фразою „*Vache pardarnu pissag* замість *piddanu*, — покірний, або *poddany*—по-польському³⁾. В його перекладі Гоголевого „Ревізора“ зустрічаються теж незрозумілі й перекручені місця.

Знайомство з російською мовою дало йому можливість не тільки глибше заглянути в життя, звичаї, традицію козаччини, але також допомогло познайомити Францію з де-якими творами Пушкіна, Гоголя, Тургенєва, звернути увагу на Костомарова, Марко Вовчка й колоритні історичні образи Дмитра І, московського царя, Петра Першого та його сина Олексія, Єлизавети Тараканової, дати рецензію на німецькі етюди Гакстгаузена про Росію і т. и.

Так само, як до навчання російської мови, до певної міри повинно було Меріме підштовхнути випадкове заочне знайомство з Пушкіном і постійніше з Тургенєвим, так і першу думку про Україну дало йому перш усього знайомство з Гоголем. Зустрічав він його персонально в 1837 р. в паризькому салоні Смірнові—Россетті, що була раніше в Петербурзі за фрейлину⁴⁾.

Що він цікавився Гоголем, бажав про його як можна більше дізнатись—свідчення про це знаходимо не тільки у самому факті опублікування критичних артикулів про його творчість і перекладу „Ревізора“, але й в тому, що він говорив про його зі своїми знайомими, можливо навіть довідувався і розпитував їх про нього. „Йому (Гоголеві) закидають, казали мені⁵⁾ певний провінційальний патріотизм. Українець,—він мав якусь привабливість до України на шкоду рештці імперії. Що до мене (пробує він обороняти Гоголя)—я вважаю його за досить об'єктивного, або навіть за занадто загального, занадто суворого до всього того, що стає сюжетом його студій“⁶⁾. Нотатка ця вказує, не тільки на близьке й докладне знайомство з творчістю Гоголя у Меріме, але й на те, що

¹⁾ A. Filon, *Mérimée et ses Amis*, 1894, ст. 37. Гётте, говорячи поміж иншим про цей твір, бажав показати свою велику прозірливість і дав зрозуміти після появи книжки, що він не довіряє її народньому характерові. Як згодом виявилось із листів Меріме, він сам переслав цю книжку до Гётте у Ваймарі через одного росіянина, та ще й за своїм власним підписом.

²⁾ Перше, що він надрукував, як результат цих студій, було „Пікова Дама“ Пушкіна; вона появилася в *Revue des Deux Mondes* 15.7. 1849.

³⁾ Ваш підданий писар. В примітці франц. переклад: „*Votre serviteur soumis*“.

⁴⁾ E. Chateaub. *Notes sur P. Mérimée* 1903 ст. 257. Пор. 3 E. Halperine-Kaminski, *L. Tourgeniev d'après sa correspondance avec ses amis français* (1901).

⁵⁾ Курсів наш. Ф. С.

⁶⁾ *Mérimée, P. La littérature en Russie, Revue des Deux Mondes*, 1851, XII, p. 629.

він уже в 1851 р. розбирався в таких складних для чужинця його часів проблемах, як становище України в Російській імперії¹⁾. У цьому-ж таки першому артикулі про Гоголя знаходимо й першу характеристику й аналіз Запорозжя, і як-би програм до праць Меріме про „останніх гетьманів“: „Тарас Бульба,—пише він,—це жива й, наскільки мені здається, точна картина звичаїв запорожців, цього оригінального народу, якому Вольтер присвятив де-кілька рядків у своїй історії Карла XII. В XVI і XVII віках запорожці відігравали велику роль в аналах Росії та Польщі; вони зформували тоді республіку жовнірів, або ліпше „флібустьєрів“, що осіла на островах Дону. Гоголь утворив зі своїх запорожців портрети в яскравих кольорах, які подобаються самою своєю дивовижністю“.

Із наведеної цитати досить ясно, що Вольтер був не тільки попередник Меріме, але й один із письменників, який також з французького боку, підштовхнув його до праці над Козаччиною. Вольтер присвятив де-кілька рядків запорожцям, каже Меріме, хоча в дійсності у Вольтєрівській історії Карла XII присвячено їм де-кілька сторінок²⁾. Це був цікавий сюжет для Меріме, який ще в молоді роки був автором праці про соціальну війну у Римі, а Вольтер зовсім не вичерпав того матеріялу, що можна і в Парижі мати. Наслідком цього виникає в Меріме не тільки думка, але бажання й переконання в необхідності углубити й поширити розпочату фернейським філософом працю.

* * *

Треба було ще три роки, з 1851 по 1854, і також відповідної політично-ворожогої до Росії атмосфери перед кримською війною, щоб Меріме взявся за цю тему і зреалізував спочатку в часописі „Le Moniteur officiel“ (21, 22, 23 червня 1854), а в 1863 в академічному *Journal des Savants* за січень—липень; треба було, щоб Меріме почув ще могутніші аргументи, ніж приклади Гоголя й Вольтєра, ліпше ознайомитися зі слов'янськими мовами, ніж він знав їх в період статті про творчість Гоголя (1851). І знову тут, як подібно у випадку з одобренням Пушкіна, повинно було відіграти рішуче значіння відношення критики до праці Меріме, її ентузіастичні похвали студіям над запорозькою старовиною, в чому його визнавали за знавця і великого майстра.

¹⁾ Він має власні погляди теж і що до України з другого боку кордону: „Австрія,—пише він до Паниці (ст. 313)—не боїться повстання з цього боку. Галицькі селяни-уніати, а шляхтичі-католики“.

Народів, що заселяли терен бувшої російської імперії, та інших слов'ян Меріме торкається тільки з етнографічного боку в одному із своїх листів до американського приятеля, Child'a: „Гадаю, що Венди—слов'яне, які поширилися на південний захід від Польщі. Штирійці, Моравці і т. д.—Венди. Відень (Vindobona) був слов'янський і вендський—можливо, що й Венетія також. Я не знаю, що то є латишська мова. Мабуть—діалект литовський. Фінляндці говорять по-фінському. Естонці, Ливонці, Курляндці—то все Туранці—кажучи загально, а селяни говорять, гадаю, фінським діалектом“. Видавець цих листів Меріме до сем'ї Child'a F. Chamberlain запитував про погляд на гіпотезу виведення діалекту латишської від литовської мови, проф. Gauthiot, який викладав уже в XX ст. порівнюючу граматику в Сорбоні,—і той підтвердив з свого боку правильність цієї гіпотези Меріме.

²⁾ Вольтер підкреслює свій інтерес і об'єктивність що до України в листі до Шуазеля від 16 грудня 1767 р., що переходується в бібліотеці міста Chantilly: „Щоб не казали, пише Вольтер, а над історією Карла XII я багато працював... Треба мати на увазі, що я був перший, хто писав про це. Наприклад—про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана, але-ж цю книжку написано людиною прихильною до поляків. В цей час за гетьмана Хмельницького Україна була майже незалежна держава (presque un etat indépendant) потім в союзі з Москалями... Я в свій час багато збирав матеріялів про Мазепу“. І. Борщак, „Книга“ І. під. ред. Д. Антоновича, Відень 1921 ст. 6.

Два найбільш впливові критики епохи E. Delessert і G. Planche, ніби-то умовившись між собою, — винесли майже подібний вирок на історичний малюнок в драматичній формі про Дмитра Самозванця під титулом „Початки одного авантюриста“, що появився перш за все в „Revue des Deux Mondes“ 16 грудня 1852 р., а потім книжкою разом з Deux héritages, suivis de l'Inspecteur général (Ревізор) 1853 р.

Цікаво, що в критиці E. Delessert'a Меріме протиставляється авторові „Ревізора“, яко представник французької культури, смаку й такту, а Гоголь навпаки, ніби абсолютно не відповідає вимогам європейського критика. І до нашого часу як українцям, так й іншим слов'янам, дуже трудно буває пристосовуватись і правильно зрозуміти психологію Західної Європи, значно відмінну від Сходу.

„Ревізор“ — переклад із Гоголя, — так починає Делессер свою статтю. — Прочитавши його з найбільшою увагою, з'являється бажання пожалкувати за всю цю мороку, якої вмілий перекладчик повинен був набратись; твір цей не дуже оригінальний в основі своїй, а по формі іноді здається навіть вульгарним. Він не уявляє собою нічого іншого, як висміювання того засобу, яким корупція користується в певних класах російської адміністрації. Часто вражала мене невдатність виразів і груба веселість, яка там без кінця виставляється. Тут скрізь розкатисте реготання, котре у нас не вважалось-би за веселість. Маємо тим більшу нагоду висловити цю опінію, що Меріме закінчив свою книжку власним уже цікавим твором-епізодом із історії Росії, що загально по різному розуміється; і в йому виступає вже наш автор, користуючись історією і тими документами, які вона може дати, щоб утворити дійсну російську п'єсу, коли хочете, але в якій французька думка знайшла засоби виявити себе на світ. Негайно відчувається, читаючи підряд ці два твори, різниця смаку та думки. В сценах на початку і в середині п'єси Меріме помістив своїх персонажів посеред пустинних степів і замалював ці козацькі табори на берегах Дніпра... Ці сцени мають дикість, яка легко заставляє подорожувати думку і заносить її до середини табору і коней без жодної іншої допомоги, окрім простого описування місцевості та епізодів. В кожному разі тут переборено було великі труднощі. З цього виявляється, що Меріме має щастя легко пристосовуватись, — (щоб згодом їх описати) до характеру чужинських звичаїв, про які він говорить“.

Відомо, що і у Парижі далеко не всі письменники і драматурги чули такі компліменти й порівняння, як бачимо у вищенаведених рядках, але Меріме уже був à la mode, та ще й розійшлися, мабуть чутки, що він навчився одній із самих трудних у Європі мов — російської. І вихваляють його як раз за те, що Воґює визначав при кінці століття як „театральність і якусь сентиментальність“.

В слідуючому — 1853 році впливовий і авторитетний критик того часу із „Revue“, Густав Плєнш, відомий із своїх етюдів про літературу і мистецтво розсипав перед Меріме не менше дифірамбів ніж його попередник Делессер. І як раз за той самий твір: „Під титулом“ Історичні Сцени“, Проспер Меріме, — пише Г. Плєнш, — опублікував ¹⁾ де-кілька сторінок із історії Росії. Вся перша частина цієї картини заслуговує на похвали без застережень. Життя запорозьких козаків намальовано приємно, вільно і запевнено, що спочатку викликає зацікавлення, а потім здивування. В цій першій частині зустрічаються такі сторінки, котрі я без жадного сумніву порівнюю з найбільшими творами драматичної поезії

¹⁾ Revue des Deux Mondes, 1852 [12] pp. 1000—1047. Теж у Mélanges historiques, 1867.

До того часу, поки Дмитро Самозванець має діло з запорожцями, поскільки він випробує на них могутність своїх піддурювань,—читаць слідкує за ним здивовано й хвилюючись¹⁾. З того моменту, як він переходить в Польщу,—чари зникають. Поет відходить на задній план, щоб залишити ґрунт вільним для остроумія. Знаю, що придворні магнати Польщі не можуть говорити так, як козаки, але-ж приймаючи на увагу різницю умов, я не можу визнати другу частину за рівнозначну першій... Його історія Самозванця Дмитра в прозі далеко нижча вартістю від історичних Сцен, про котрі я тільки-що говорив... Праці Меріме про російську літературу пробудили зрозуміле зацікавлення. По стилю, рельєфу і живості оповідання він займає особливе в наші часи місце: він походить від Вольтера і Ле-Сажа²⁾.

Коли значіння Г. Плєнша, як критика французької літератури, й не можна поставити нарівні з тим, яке мав, напр., В. Белінський для російської—в свій час, у кожному разі, воно було дуже помітне. *Revue des Deux Mondes* грало більшу роль, ніж воно має тепер, хоч і сьогодні воно знаходиться в кожній більшій бібліотеці,—навіть, і не французькій. У Парижі в зв'язку з поширенням журналістики і появою інших грубих двох-тижневиків воно загубило в наші часи частину своїх впливів і читачів.

Перечитуючи ці самі „Історичні Сцени“ майже через три чверті віку після їх появи в світ, маємо і тепер те саме вражіння, що і у перших критиків Меріме. Він має дійсно великий талант так малювати картини із власної фантазії, ніби це історичний матеріал, і наближається він настільки до дійсності, що не робить вражіння, що щось утворює з фантазії.

В передмові до „Сцен“ автор подає, що він їх написав на протязі всього 15 днів, в літній тиші тинистого спокою, зо всіма необхідними матеріалами під рукою. Тут-же він додає, щоб не примушувати читача вичікувати на висновки, що, на його думку, Самозванцем міг бути тільки український козак з походження.

„Спитають, може—пише він далі,—як ідея про такий відважний обманий виступ прийшла в голову молодій людині 20 років низького походження, як здається, і вихованій поміж мало культурними людьми. Відповімо, що козак, якого вигодувала Січ (примітка Меріме до цього слова: „село або постійний табор козаків. Це слово ще мало значіння орди чи племені), де відвага й красномовність вели до пошести, де влада давалась найхоробрішому та найхитрішому,—міг утворити проект узурпації, котрий застрашив-би російського або польського шляхтича“...

Та як ці драматичні сцени, заховані в старих виданнях середини минулого століття, нелегко і не всюди можна відшукати тепер і окрім того мало кому вони відомі, а в них яскраво й рельєфно намальовано картини такої козаччини, яку уявляв собі Меріме, здається доцільним дати їх зміст і перекласти в цілому шосту, коротеньку сценку „У Запорожців на Дніпрі“.

Сцен тут усіх сім. Перша—уночі, в лісі, де введено козацького отамана шестидесяти років Гераса Євангела та його вихованця Юрка, котрі тікають на Січ після нещасливого бою з Татарами. Поранений старий отаман признається перед смертю, в муках совісти, перед своїм молодим учнем і товаришем, що він, підкуплений Борисом Году-

¹⁾ Критик бажає, мабуть, сказати загально про вдатність у Меріме сцен з запорожцями, бо в творі, що обговорюється, обдурює їх не Самозванець Дмитро, а його помічник—Григорій Отреп'єв.

²⁾ *Revue des Deux Mondes* 1854 (7) p. 1227: P. Mérimée par G. Planche.

новим, убив царевича Дмитра в Угличі, а його, Юрка, вратував з пожежі в надії спокутувати свій гріх. Оповідает йому далі, що він схожий на вбитого і передає йому царевичевого хреста, подарованого останньому на хрестинах. На лісню поляну, де відбувається подія, приходить угличський купець Шубін з конем на поводі. Він відбився від свого табору в лісі. Поознайомившись на швидку руку, подорожники вирішують разом їхати до Углича.

Друга сцена має місце в Угличу, в хаті Шубіна, де Юрко зустрічається з манахом Григорієм Отреп'євим і з шведським князем Густавом, що перебував у Москвіщині на вигнання та цікавився виключно науковими питаннями. Тут же він знайомиться з місцевими угличськими легендами про вбивство царевича, з кормилицею останнього, одержує в подарунок від Шубіна печатку убитого, куплену у його родичів.

Третя сцена у Кремлі, у царя Бориса. Неласкавий прийом донських козаків. Чутки й листи про вратування від смерті царевича; їх розповсюджує сам Юрко, любимець патріярха.

Четверта—у литовському монастирі на кордоні Росії. Нова зустріч Сомозванця з Григорієм Отреп'євим, що погоджується їхати на Запорожжя і здобути там допомогу козаків.

П'ята—у замку князя Адама Вишневецького, де Юрко виїзжує дикого коня і залишається на службі у князя.

Шоста—у запорожців на Дніпрі, яка перекладається далі в цілому.

Два козаки.

Перший козак:—Як? царевич Дмитро, син Івана Грізного?

Другий козак:—Він самий, і живісінький. Яким побитом він втік, я не дуже добре зрозумів, та це було підчас обіду, коли манах поясняв нам справу; але ж в цьому нема сумніву, бо він сам нам пише і при листі привішена печать, червона й широка, ніби долоня на моїй руці.

Перший:—Печать з червоного воску?

Другий:—Червона з різноманітними написами довкола. Все по формі. А його висланець,—їй-богу, після отамана Пашкова—дай йому боже рай—я не бачив йому рівного. Він—манах, але вартий десятих. Пив на здоров'я кожного із наших отаманів, повну чарку одну за другою, і одним духом. Тільки як дійшов до отамана Чики, то затримався на момент, щоб передихнути на середині свого пугаря.

Перший:—От так парубчака!

Другий:—Після обіду, притомлений, я пішов спати на сіно, але ж мені казали, що він всунув у відро з водою голову, і хоч-би тобі що—почав співати псалми, так що приємно було слухати... Але дивись, ось він виходить з нашою старшиною. Сьогодні військо вирішить, що треба робити. Дивись вже ставлять бунчуки (примітка М: кінський хвіст на списі, козацький штандарт) і барабани скликають. (Входять Григорій Отреп'єв, головний отаман запорозький, старшини, козацтво. Формують великий круг, посередині якого стають головний отаман і Григорій).

Головний отаман, з срібною булавою в руці, скидаючи шапку:

Отамани молодці! (примітка М: формула, якою користувався кожний оратор, звертаючись до козацького зібрання). Я зібрав Січ, щоб сповістити про ті новини, які тільки-що прийшли до нас із Польщі. Царевич Дмитро Іванович нам пише, що він зовсім не мертвий, як то гадали. То правда, що Борис хотів його вбити, але це не вдалося. Царевич, що виріс тепер, вирішив помститись на Борисові, як і справедливо, і прохає нас йому допомогти. Коли хто з Вас має що сказати з цього погляду—нехай говорить. (Він одягає свою шапку).

Григорій:—Брати мої, християни.. Хочу сказати отамани молодці. Не буду Вам оповідати, як царевич визволився від замаху його ворогів. Історія була-б довга, а я знаю, що Ви не любите довгих розмов. Досить, коли Ви знатимете, що князь Дмитро живий і що він доручив мені запевнити Вас у своїй до Вас повазі. Непотрібно Вам казати, отамани молодці, що за людина Борис, який іменує себе царем московським, син Татарина, сам більш Татарин, ніж християнин. Ви знаєте, що він щирий приятель Кассім-Герей, хана кримського і обидва умовляються між собою, що до Вашої руїни. Коли один із ваших полків захоплять Татари, як то скоїлось у минулому році з Герасом Євангелом, що нині в раю, я надіюсь Ви повірите, мої дорогі друзі, що Борис повідомляє невірних про ваші рухи, і що він платить їм п'ять рублів кожного разу за вухо запорожця, яке вони йому приносять...

Багато голосів:—Він правду каже. Борис нас зраджує...

Григорій:—Мій государ законний, Дмитро царевич, схвилюваний тим лихом, яке Вам вдіяв цей тиран, і окрім того—маючи свій власний рахунок покінчити з Борисом, довірив мені Вам сказати, отамани молодці, що незабаром його прапор буде маячити на берегах Дніпра, як тільки він збере військо, що король польський дати йому обіцяв. Він піде прямо на Москву, і коли ви бажаєте вуха Борисова—він згіден їх вам подарувати. Господар мій надію має, що ви до нього приєднаєтесь в цьому поході. На це він Вас запрохує листом цим, написаним на папірусі, зверніть на це увагу,—так само, як пише він до Польщі Короля і до Султана, щоб краще показати свою до Вас повагу особисту. Отамани Ваші читали лист цей, і всі ви бачите, що скріплений він печаттю імператора: (Підіймає листа над своєю головою).

Голоси:—Війна Борисові!.. На Москву! Нехай живе царевич!

Запорожець:—Отамани молодці, я визнаю, що манах добре говорив, і не сумніваюсь в тому, що колись його царевич стане знаменитим царем. Бажаю обом їм усякого щастя; але-ж пригадайте, що тільки два місяці, як ви одержали від Бориса грошеву підтримку і поклялися пильнувати мир. Що скажуть про нас, коли ми з ним розпочнемо війну без жодної причини. Наша старшина хрест цілувала... як свідоцтво своєї щирости, і повага моя до всього товариства,—не добре ламати положену присягу.

Голоси:—То правда! Ми поклялися. Шкода.

Григорій:—Дозвольте, панове, мені ще єдине слово сказати. Присяга, про котру я тільки-що чув, не визначає нічого, і я—що розуміюсь, jako церковник у цій справі, гарантую, що не зв'язує вона Вас. Ви цілували хреста, обіцяючи не воювати проти царя, або людей царських всіх Росії. Чи не така була Ваша присяга?

Отаман:—Дійсно, цілував я хреста за всю Січ, і чотири отамани разом зі мною.

Григорій:—Коли Ви зламаєте присягу, що дали цареві всіх Росій, то боїтесь, щоб вас не виключили з церкви, я гадаю?

Де-кілька голосів:—Лиха нам мало від цього...

Григорій:—Полегче, друзі, будьмо християнами і православними; не шукуймо з анатемою церкви. Роздивимось трохи справу. Ви маєте договір з царем. Бережіть його. Тільки хто-то є цар, будь ласка? Чи той Татарин, що у Москві? Ні-ні! То є грабіжник і смертоубійник. Законний цар—то є Дмитро Іванович; він ще не посвячений, але-ж один він є властитель всіх Росій, і тільки з ним договір обов'язує!

Голоси:—Правду каже манах. Борис є зрадник і не визнаємо його ми за царя Росії.

Григорій:—Борис не тільки вбивець, але ще й крадіжник. Він нарід бідний грабує, щоб дати корм своїй проклятій расі—Татарам Годуновим. Все те, що награвували люди ці, сказав мені господар мій вельможний, Дмитро царевич, все те, що їм належить—я розділю між слугами своїми.

Голоси:—Нехай жие царевич! Війна Борисові!

Григорій:—В цей момент я не багатий на гроші, сказав мені ще Властитель мій царевич, але-ж я маю скарбу досить у Москві, і як від його ключ дістану—бажаю ділити його між моїми вірними. Повірте мені, отамани молодці, я добре знаю князя, що говорив так,—і не хвастаючись можу Вам сказати, що без моєї допомоги не втік-би він від Борисових злодіяств. Не знаю я нікого, хто був би щедріший за його. Коли він дукати має у своєму перев'язі, вони здаються йому занадто важкі, і їх він розкидає жменями.

Голоси:—Нехай жие Дмитро Царевич!

Отаман:—Отамани молодці, коли Ви бажаєте вести війну проти Бориса тому я не противлюсь, але-ж він є могутній, має військо велике, силу гармат і може нам лиха багато зробити. Чи не було-б розумним почекаати поки кампанію почнуть царевич і Поляки? До того-ж робім запаси пороху і точити будем шаблюки наші.

Голоси:—Добре. Має рацію отаман!

Інші:—Багато наших полків у поході. Почекаймо до їх повороту.

Голоси:—Новина! Новина! Посольство від війська Донського.

Донський козак:—Отамани, старшина та військо Донське вітають отаманів, старшину та військо Дніпрове. Вони сповіщають вас про таке: Отамани молодці, Борис поклявся зруйнувати всі привілеї козаків; за отаманів він бажає дати нам жидів московських, він забороняє нам палити горілку... Військо Донське вислало мене, щоб Вам про ці новини розказати й прохати вашої допомоги у випадку, коли-б Москалі на наші вільності зробили замах. Козаки з Дону рахують на вас, як ви-б на них рахували, коли-б були у подібному стані.

Отаман:—Бісів сину! Це міняє справу. Вільності козацькі—то речі святі, і коли беруться за військо Донське, бог його знає, що замишляється проти Запорозького.

Голоси всумішку:—Війна, війна з Москалями! Нехай жие військо Донське і Князь Дмитро!

Отаман:—Я вже дуже старий, щоб повести Вас на війну. Призначте кошового отамана (Примітка М: генерал, що його визначали для командування у поході) і хай Вас бог веде. Ось булава, яку я згоджуюсь йому передати. Кого вибираєте?

Голоси:—Залишайся нашим отаманом!

Інші:—Ні, берімо Івашка Заруцького.

Інші:—Ні, Ярополка Безобразова.

Інші: Кузьму Сергієва (через де-кілька хвилин пертурбацій, різні групи формуються округи кожного кандидата).

Отаман:—Гадаю, що Кузьма обраний за кошового отамана. Товариства у його найбільше. Чи така думка старшини?

Голоси:—Так, так. Кузьма Сергієв.

Отаман:—Кузьма, військо признає тебе своїм кошовим отаманом. Ось булава,—з честю її носи.

Кузьма:—Діти —сьогодні ми маємо вівторок. Сьогодні шануємо ми наших гостей; післязавтраго наші полки повернуться до своїх куренів, у суботу ранком ми сідаємо на коней, щоб кожен мав двадцять запалок у порохівниці й борошна на осім днів. Я поведу вас туди, де здобудемо славу й здобичу.

Григорій:—(на бік) Біс його батька! Вогонь вже вибух. Він не затухне легко. Я не знав у себе стільки красномовства. А, Борисе, Борисе!.. Ти заплатиш мені за те, що драв мене кіями. Ходім обідати (кидає вгору шапку). Нехай жие цар Дмитро!

Сьома й остання сцена знов у замку Адама Вишневецького, де магнати польські і поперед усього Мнішки визнають і проголошують Дмитра царевичем. „Починаючи з цього моменту“, робить своє закінчення Меріме, історія Самозванця Дмитра не має більше таємниці“, і тому далі він її не продовжує.

Повертаючись ще раз до наведених вище цитат французької критики на цей твір Меріме, залишається сказати, що при читанню не помічається в дійсності особливої різниці що до вартости, стилю й мистецької якості „Драматичних Сцен“ в їх польській і українській частинах, як то було підкреслено чомусь по виході їх в світ. Можливо, що критика вже знала про симпатії Меріме до козащини і хотіла звернути його увагу й інтерес до поглиблення студій також у польській історії. Коли-б це дійсно було так, то вийшло як раз навпаки. Меріме цілком „окозачився“ і присвятив згодом де-кілька місяців праці гетьманові Богдану.

Читаючи ці „Сцени“ мимоволі пригадується рельєфність, ясність і колоритність Пушкінських картин і типів у „Борисі Годунові“ (що опубліковано було ще в 1831 р.) до такої міри, що виникає сумнів, чи не взяті вони звідтіля. Всеж порівняння цих двох поетичних творів із історією XVII віку залишає за Меріме що до цього твору всі його права на оригінальність і свіжість фантазії.

На користь Меріме припадає і порівняння з аналогічним приблизно твором нашого історика-поета і його вчителя що до української старовини М. Костомарова—з „Українськими Сценами“ 1649 р., яких сам автор, мабуть не бажав друкувати, і тому вони появились у світ тільки після його смерті (в 1890 р.).

Знаючи приблизно зміст цього першого власного, а не перекладеного твору із російської історії і те враження, яке зробив він на сучасну Меріме критику, залишається поставити собі важне для нашої розвідки питання—чи дійсно, цей ентузіастичний прийом критикою української частини „Початків авантюриста“ міг бути одним із найважливіших стимулів для дальших студій Меріме про козащину.

Відомо, що Меріме ніколи не писав для заробітку, для хліба. Де-кілька своїх перших літературних спроб, як драму „Кромвель“¹⁾ він прочитав тільки в приятельському гурткові, а не захотів публікувати, вважаючи її за невдатну. Де-що він читав в літературних салонах Парижу (у М-me Récamier) і те, що округи говорилося про його—він добре помічав, хоч і не любив показувати, що літературна праця була для його чимсь іншим ніж дилетанство у вільний час. Для загалу, для широкої публіки теж ніколи не любив писати, і не міг, навіть, себе перемогти. На протязі останніх п'ятнадцяти років життя, він не тільки не дав нічого нового, але-ж взагалі майже нічого серйознішого не написав, за винятком невеличких новел і передмов. Факт цей пояснюють тим, що талант його зав'язав з останнім коханням. Знаючи, що він завжди писав для „ізбраних“, часто тільки для дами серця, при чому більшість листів до неї писав спочатку на чорнетках—можна зрозуміти до певної міри відповідний душевний настрій у такого письменника та його увагу на те, що про його творчість говорять в приятельських колах, а тим більш критики-фахівці. Щось ана-

¹⁾ Звертає на себе увагу те, що революційний сюжет „Кромвеля“—близький по настрою до Хмельниччини.

логічного зустрічаємо у нашого Гоголя, у котрого, як відомо з його переписки, обірвалась струна, загинув інтерес до письменства після смерти такого приятеля і такого дорадника, яким був для нього Пушкін.

З цього погляду Меріме був дійсно аматор. Він любить те, над чим він працює, але-ж любить тому, що надіється, що воно буде комусь до вподоби, матиме успіх хоч в гуртку приятелів, або у однієї, навіть, приятельки. Аматор працює поперед усього для інших, а не для самого себе. В тому його ріжниця з артистом, каже Ремі де-Гурмон¹⁾ у своєму артикулі про Меріме.

Пригадаймо нині тон, наведеної вище критики на козацьку частину „Історичних Сцен“, похвали „французькій думці, картина, від яких не відмовились-би найвизначніші майстри слова“ (у Г. Плянша), сопоставимо їх з „аматорством Меріме“, з його нахилом до оригінальних, нереторичних сюжетів і народів, його духовну близість з Вольтером, істориком Карла XII і гетьмана Мазепи—нам ясніший стає той психологічний комплекс, той вітер попутний, який погнав легкий човен Проспера Меріме по українському смутному й непривабливому для чужинців морю.

* * *

„Козаки України і їх останні Гетьмани“, що їх надруковано в офіційному тоді *le Moniteur officiel* від 21, 22, 23 червня 1854 р.²⁾ були першою культурною плантацією, яку розкинув Меріме на одному з найбільших і найцікавіших островів цього моря. Хмельницький—більш рельєфно й детально, Мазепа—в останньому числі, на де-кількох стовпцях часопису—загальніш і схематичніш—то були два обеліски, які стояли на шляху до піраміди 1863 року—ширшого твору про Хмельницького: „*Les Cosaques d'autrefois*“—козаків минувшини. Але вже і в цьому першому етюді Меріме прийшов разом з Костомаровим до висновку, який визнають в значній мірі за справедливий і сучасні нам історики: „Перехід українських козаків (до Московщини), наніс жахливий удар Польщі, і навпаки, зменшення Польщі прискіпило втрату ними самостійности“. З цих слів трудно судити, кому він більше співчував, чия недоля його більше вражала, але-ж з листів його знаємо, що відчував себе він козаком, а не ляхом. Відгук цієї праці знаходимо в надрукованому в тому-ж 1854 році в *Revue des Deux Mondes* VII, ст. 183—193 статті Меріме про „Літературу й кріпацтво в Росії“: „Невелика республіка запорожців процвітала на островах Дніпра. На берегах цієї ріки, а теж Дону, Волги та Яїка знаходились майже незалежні військові поселення, з іменем козацьких армій, володіли плодючими територіями й обогачались з боротьби проти своїх сусідів мусульман. Таким побитом ці козацькі комуні були тими притулками, як Рим колись, де вільницю приймано з широко розкритими руками“...

В цих рядках зустрічаємо ми новий мотив-аргумент, який привів Меріме, (слідом за Вольтером, що порівнював козаків з „флібустьєрами“), на шлях до Запорозької Січі. Він добре знав Рим, бо був не тільки автором „Юлія Цезаря“, але ще раніш надрукованої „Соціальної війни в Римі“. Він сам, без Вольтера, знайшов цю інтересну аналогію між комуніою Рима й української Січі. Виходить, що сюжет був для його до

¹⁾ *Promenades littéraires*, Paris 1904, т. I. ст. 112.

²⁾ Передруковано у *Mélanges Historiques*, éd. 1855 і 1867 р. Перед „Козаками України“ Меріме дав ще цікаві рецензії на *Mémoires Contemporaines par Oustrialov* (*Journal des Savants*, févr.-mars 1852 р. на *Etudes sur la Russie par A. de Haxthausen* (*Le Moniteur*, 30 oct. 1852).

певної міри знайомий, близький, а тому цікавий і відповідний, щоб присвятити йому свій час і перо.

За часи від 1854 по 1863 до серця Меріме дійшла ще одна „пісня козацька“, але цей раз про долю жіночу, кріпацьку—і видно, що вона його гостро й хворобливо вразила—того, навіть, хто не любив показувати на людях свої справжні думки й почуття,—„сентиментальничати“.

Між „Літературними та історичними портретами“ (1855) Меріме намалював також портрет добре відомого літературному Парижеві Тургенева і, торкаючись його творів про кріпацтво у Росії порівнює їх з книжкою оповідань Марка Вовчка: „Дуже талановита жінка написала під псевдонімом Вовчко (le louveteau) де-кілька новел по-українськи на сюжети того-ж самого жанру, (що й Тургенев). Я знаю їх тільки в російському перекладі Тургенева. Кольори в них такі темні, що картина відштовхує. Боюсь, що вона може бути правдива, але не хочеться вірити в її дійсність, і вона викликає більше жаху ніж жалости. Оповідаючи про якесь страшне становище, на Корсиці кажуть: „Si vuol la scaglia“: Це вимагає каміноки. Таке почуття відчуваєш, читаючи першу новелу цього збірника—К о з а ч к у“.

Замітка ця цікава для нас не тільки тією вражливістю до української „бувальщини“, яку Меріме відчував, знайомлючись з нею по літературних джерелах, але й тим, що він ясно підкреслив своє бажання по можливості—читати українські твори в оригіналі, а не в перекладах. На жаль, не маємо жодних документальних вказівок про те, чи Меріме був знайомий з долею і творами одного із найбільш чутких і страждених кріпаків України—Тараса Шевченка.

* * *

Першу звістку самого Меріме про думку написати „Богдана Хмельницького“ знаходимо в листі його від 26 пад. 1862 р. до Академіка Lebrun'a, редактора „Journal des Savants“, що його видавала Академія, і до редакційного комітету якого належав у той час і П. Меріме: „Не зможу прийти післязавтраго на засідання, бо виїжджу увечері до Канн. Здається, я обіцяв Вам невеличку козацьку дурничку, але не хотів-би Вас увести в помилку. Вона буде довга й не дуже весела, бо в ній людей сажають на кіл, здирають шкіру і вішають в великій кількості. Коли це Вас не застрашає й не покажеться занадто довге, Ви могли-б прочитати перший артикул на однім із наших засідань. Із Канн пошлю Вам виправлену коректу і продовження, що буде готового. Це у тому разі, коли Ви не бажали-б чекати на мій поворот, що може було-б ліпшим. Робіть як вважаєте за відповідне. Дайте зрозуміти читачам, що треба вимовляти Bogdan, ніби то було написано Bohhdane, а Chmilnicki, як Hhmilnitski. Вистарчило-б п'ять або шість років перебування у Росії або Польщі, щоб як слід вимовляти“. Те, що Меріме не рекомендує поперед усього, або хоч на третьому місці перебування на Україні, щоб навчитись правильно вимовляти українське ймення, це з'являється до певної міри зрозумілим, коли він звертається до французьких читачів, із котрих, на великий жаль і тепер, навіть, дуже незначний відсоток має якусь певну уяву про нашу батьківщину.

Із цих листів до академіка Лебрун'a і до двох тепер вже відомих кореспонденток Меріме, ми довідуємось, як ішла закулісна, невідома широкій публіці праця над історією українського гетьмана для французької Академії. Названа вона автором з певною позою „дурничкою“—термін, яким він користується також і для своєї історії Петра Першого. 6 січня 1863 р. Меріме надсилає із Канн тому-ж Лебрен'ові поздо-

ровлення з Новим роком, бажає йому в нім щастя й здоров'я і тут-же додає: „Гадаю, що Ви одержали через п. Маршалка (Waillant) ту „дурничку“, яку послав я Вам у минулому році. У мене готове вже до Вашого розпорядження продовження, але-ж гадаю, що Ви не дуже поспішаєте, і що Ви зможете почекаати до 20 цього місяця. Тоді я приїду на дискусію Адреси¹⁾ й привезу одночасно цю справу, яка, на жаль не буде остання ласка, що вимагатиму у Зібрання. Але коли-б Ви мали спішну потребу в матеріалі, вишлю Вам зараз, як тільки запитаете, через Маршалка, якому прохаю теж передати мої привітання на новий рік“.

Через тиждень (16 січня) він висилає виправлену коректу, чим підтверджується, що в Парижі було бажання швидше друкувати цю статтю; третю частину обіцяє привезти з собою (на 20 січня) і прохає зробити де-кілька—якусь дюжину—окремих відбитків, про котрі бібліофілам невідомо, чи були вони тоді дійсно відбиті, чи ні. Листа цього кінчає Меріме гадкою, що 4-та стаття потрібна буде тільки в березні і „Hélas! вона не буде остання: „Цей бісів Хмельницький, — шуткує він, — має дуже кріпке життя, ще твердіше ніж його ймення“²⁾.

Із Канн за цей час маємо ми ще два листи до „Невідомої“ Jenny Dacquin, що була половиною життя Меріме довірена його кореспондентка, і перша як виявляється знайомилась зі сторінками про українського гетьмана, і навіть трохи співробітничала в цій праці: „Канн, 5 грудня 1862 р. З того часу, як тут знаходжусь, і особливо з початку дощів продовжую та *tartine* Cosaque. Гадаю, що вона буде дуже довга... Помічаю, що забув з собою взяти карту Польщі і тому маю труднощі в правописі польських імен, які знаю тільки в російській транскрипції. Коли-б Ви мали під рукою якесь джерело для інформації, постарайтесь довідатись, чи те місто, яке по-російськи називається Львовом, не буде випадково тимже Лембергом, у Галичині. Зробіте для мене велику послугу“³⁾.

У листі від 3 січня 1863 р., до неї-ж, він порівнює різні муки та помсти у своєму творі про Хмельницького з тими, що описуються в Саламбо⁴⁾, що він радив їй прочитати, й знаходить, що в останньому романі їх більше. Лист кінчається так: „Гадаю, що дам Вам прочитати ще другу частину Хмельницького, коректу якого виправив тоді, як був хворий. Ви побачете там велику кількість козаків, посажених на кіл і жидів обдертих живими“ (ст. 212).

Це постійне підкреслювання однієї і тієї-ж думки до всіх кореспондентів (її зустрічаємо також в листі до другої „Невідомої“, який буде зараз наведений) робить враження, ніби-то він побічно шукав у них поради, чи не слід з'являти для французького читача описування польсько-козацьких звичаїв, щоб зробити ліпше на нього враження. Але сам-же доходить до висновку, що він не може підмінювати історичної правди: „У вечері, — пише він до M-me de la Rochejacqueleine 28-го лютого 1863 р., як завжди трохи позуючи, я варіюю moi *plaisirs* писанням біографії страшного дивуна (*drôle*) по йменню Хмельницький, гетьмана козаків України в середині XVII в., який, здається, винайшов війну націоналістів. Бачите, як беру я моїх героїв а *contre-temps*. Цей великий муж бажав визволити Малоросіян, чи козаків, своїх земляків із ярма Поляків, які в той час робили всі можливі пакості селянам його країни. Тепер, як

¹⁾ Адреса ця вироблялась Академією Наук для вшанування Наполеона III.

²⁾ В Post-Scriptum'і до свого листа від 23 червня 1863 р., вже із Фонтенбльо, Меріме знов кокетує: „Радуйтеся, Хмельницький помре в слідуючій статті“.

³⁾ P. Mérimée. *Lettres à une inconnue*. 1874 р., 209.

⁴⁾ Роман Фльобера із картагенського життя.

мені здається, Поляки знову вернули до себе розположення. Недостача мого твору полягає в тім, що він не має різноманітності. Скільки тільки Поляки зможуть захопити козаків — стільки вони їх сажають на кіл. І навпаки — зо всіх захоплених Поляків Козаки з живих здирають шкіру. Виглядає трохи одноманітно. Бажав-би варіювати, але мене затримує історична правда. Це друкується в *Journal des Savants* (janvier — juillet, 1863), де я один із редакторів, хоч і небагато вартий; по поверті до Парижу, прохаю Вашого дозволу, переслати Вам цю справу¹⁾.

От і всі головніші відомості про обставини, в яких писав Меріме Хмельницького, що знаходяться у виданій після смерті його переписці.

Із листа B. St. Hillaire'a, що читав в зібранню редакції *Journal des Savants* за відсутності автора рукопис Богдана Хмельницького, дізнаємось ще про цікавий для нас факт, що твір цей мав великий успіх (*beaucoup de succès*) в редакційному комітеті²⁾. В послідовних виданнях друкувався разом з Стенькою Разіним під титулом: „*Les Cosaques d'autrefois*, C. Levy, 1867 і 1890 р.р.

„Богдан Хмельницький“ не є оригінальна праця Меріме, що він і сам підкреслює в перших-же рядках передмови до нього, а тільки французька дуже близька перерібка твору нашого історика М. Костомарова, що вийшов вперше в „*Отечественныхъ Запискахъ*“ за 1857 рік. (В 1859 вийшов в 2-х томах другим виданням; в 1870 р. в 3-х томах — третім, і в 1884 — четв. вид.). Він додав до цієї переробки передмову, з характерною для його „вольтер'янською“ фразою при кінці, і окрім того цікаве заключення, котрі маємо подати нижче у перекладі. Окрім цих оригінальних початку і кінця, там і сям зустрічається де-кілька власних думок Меріме, які пояснюють Костомарова для французів, і які не вимагають нашої спеціальної аналізи. Зміст же, як зазначено, зредатований по Костомарову.

„Микола Костомаров, — починає Меріме свою передмову, — старанно описав за оригінальними документами життя людини, яка мало відома, гадаю, поза слов'янськими країнами, — але на мій погляд дуже цього заслуговує. Вибірний представник невеличкої нації, оточеної могутніми сусідами, він посвятив своє життя на боротьбу за її самостійність. Здібний роз'єднувати своїх ворогів, як і зберігати єднання поміж вільними групуваннями, якими сам заправляв, неустрашимий войовничий, багатий засобами політик, обережний в успіху, незломної твердості в невдачах, Хмельницький мусів мати ще тільки, — щоб здобути європейську славу, — менш варварський нарід, а може також легше для вимови ймення“.

Наприкінці книжки він поширює та розвиває свої думки, які коротенько виклав у цій передмові і що їх ми наводимо далі.

„Народи люблять знаходити в провіднику, якого вони вибрали, як вдачу, так, навіть, хиби їхнього національного характеру. Богдан Хмельницький ніби то удосконалений тип козака. Він був відважний, хитрий, завзятий; мав інстинкт війни. Його нестриманість і брутальність, — справжні, чи замасковані, — не шкодили йому в Українців, подібно до того, як залицяння Анрі IV не були неприємні Французам. Мало існувало суверенів більш незалежних, і жодний з них не дотримувався з більшим від його старанням законів і звичаїв свого краю. Посеред запорозької армії він, здавалось, тільки виконував постанови зборів. Вся його влада спиралась на переконанні всіх козаків, що він кріпко зв'язаний з їхніми

¹⁾ Une Correspondance inédite de Mérimée avec la préface de Brunetière, 1897 p. 329.

²⁾ F. Chambon, Notes sur P. Mérimée, Paris, 1903 p. 380. Cf. B. St. Hillaire à Cousin, lettre inédite du 28 nov.

інтересами. Його амбіція, правдиво сказати, була наслідком патріотизму, або абсолютної відданості до цієї дивної спілки, яку називаємо запорозькою армією. Дух її установ було єдине, чого він ніколи не зрозумів, і в плані, який він завжди переслідував, не стояло зформувати націю, але полки жовнірів, щоб кожен мав під своєю владою де-кілька прислужників, що згодом мали стати також жовнірами. Він хотів заснувати таку аристократію, як польська, але менш жорстоку й доступну для кожної відважної й порядної людини. Ідеї підняти селян до рангу козаків він не мав ніколи, але ж розбужував її скрізь округи до такої міри, що навіть Німеччина, чужа слов'янським звичаям, серйозно сполохнулася. Занадто слабкий здобути сам собі самостійність, він повинен був прийняти союзників, яких давали йому обставини, і завжди вибирав таких, які не могли-б ним командувати. Ми бачили, що тільки при останній крайності він погодився на царський протекторат, і, здається, незабаром вже каявся. З дуже посередніми засобами, з союзниками, для яких він був завжди непевний, що залишали його також легко як і він їх, зумів затримати Україну вільну від чужинського ярма на протязі десяти років. Він зміг-би, можливо, заснувати її незалежність, коли-б молодшим був захопив владу, або міг передати свій авторитет такому-ж здібному провідникові, як сам був. Помер він з відчаєм на думці про прийдешнє своєї Батьківщини й добре передбачаючи, що син його Юрко не в змозі буде продовжувати його завдання. Якби Хмельницький жив при такому королі, як Степан Баторій, він допоміг-би йому, безсумнівно, зреформувати абсурдну конституцію Польщі й замінити на тверду монархію так фатальну для цієї країни анархічну аристократію. На жаль, він знайшов тільки непостійних і легко-важних князів, які не бачили нічого іншого, як бунтівника в людині, що могла-б бути їхнім корисним знаряддям. Хоч Хмельницький і ошаджував дуже Польщу, яка двічі була під його ногами, але він наніс їй жахливий удар, відобравши у неї Україну і відкриваючи Москалям секрет слабости республіки. В той день свого гніву, він підготував її поділ¹⁾.

Цими щирими об'єктивними рядками про минуле України, в якому незримо заховане сучасне й прийдешнє її—Меріме поставив себе в один ранг, що до нашої батьківщини, і, може, навіть ще вище філософа Вольтера, який мав більше намірів присвятити свій час невідомій на Заході Україні, ніж зробив це в дійсності. У всьому-ж, що написано власною рукою Меріме про Україну, відчувається ясне й об'єктивне тлумачення часів, що їх пережила українська нація в XVII і XVIII в. в., симпатія до її вождів, глибоке розуміння й співчуття її нещасній долі й боротьбі за незалежність¹⁾.

* * *

Вольтер і Меріме не залишилися без спадкоємців у Франції що до висвітлювання Козаччини, навіть, і в ближчі до нас часи. Відомий політичний діяч Поль Дерулед, в надії розбудити патріотичні почуття у своїх земляків, написав у віршах п'ятиактову драму „Гетьман“, з успіхом поставлену в театрі „Одеон“. Віктор Гюґо пригадав у своїх „Les Orien-

¹⁾ Ще при життю Меріме знайшовся у Парижі другий французький сенатор—С. Деламарге, — який для захисту Українців, забутих зах.-європейською історією, звернувся до Сенату з петицією, де вимагав реформи викладання в школах історії, щоб не забувалось у Франції п'ятнадцятимільйонного (в той час, на думку Деламарге) українського народу. Опублікована була ця петиція в 1869 р., на 24 сторінках друку, під титулом: „Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire. Pétition au Sénat de l'Empire demandant une réforme dans l'enseignement de l'histoire, chez Amyot. in-8°. Paris, 1869. На жаль, відома й новіша „Історія Росії“ А. Рамбо має також формально-російський підход до України й Козаччини.

tales опоетизований вже Пушкіним, Рилєєвим, Байроном, Словацьким та іншими образ гетьмана Мазепи, а віконт Е. М. де-Вог'юе (1848—1910) (що ще невикористаним в історичній прозі залишив для його Меріме із героїчних українських подій)—затримався на думці освіжити й поповнити контури замальовані Меріме в *Le Moniteur Officiel*, у 1854 р. в рядках про „Останнього Гетьмана”—Мазепу.

Видане у 1922 р. листування Вог'юе з Арманом і Анрі де-Понтмартен'ами (1817—1909) дає нам можливість заглянути трохи в серце письменника-француза і також академіка, для якого Україна стала вже Малоросією, розкішною місцевістю для літнього відпочинку й полювання.

Вог'юе, що перебував спочатку при французькому посольстві у Царгороді, а потім переведений до Петербургу, вивчився тут російської мови й одружився з дочкою ген. Анненкова (що збудував закаспійську залізницю), мати якої володіла маєтком „Бобр'ове“ на Харківщині. Вже з середини 1870 років (Меріме, як пригадуємо, помер у 1870 р.) почали появлятися де-які його статті про Росію в *Revue des Deux Mondes*. З 1880 р., як бачимо з листування, у нього з'являється думка й бажання іти слідами Меріме, на якого він дивиться, хоч цілком безпідставно, зверху вниз, але все-ж старається дізнатись докладно про все ним написане що до російсько-української справи.

Рівно через двадцять років після Меріме (1884) він друкує „Син Петра Великого“, розпитується (і помилоково відсилає до *Revue Britannique*, тоді як треба було шукати в *Journal des Savants* за 1869 р. Червень Липень) де могла бути надрукована „Історія про Псевдо-Лизавету II“ Меріме, вишукує також все, що був написав Меріме і перекладав із Пушкіна.

Констатуючи ці факти, кидається у вічі характерна риса французьких письменників що до України—топтатись на тому самому місці—ніби то в українській історії, життю, звичаях і поезії було мало цікавих сюжетів, яскравих картин і сторінок для оброблення. Але тут ми Українці як раз не погоджуємося з Французами що до їх європейського смаку. Для Шевченка не знайшлося видатнішого письменника як невідомий Durand, що написав про його, правда, теплу статтю у *Revue des Deux Mondes*. Франко і тепер їм мало відомий. Оригінальну історію України, навіть в перекладі на французьку мову, вони мало читають, вважаючи, що російські історики, та ще, гляди, Серошевський за Брюкнером дадуть їм все потрібне для розуміння Росії й України та Польщі.

Вольтер, як вже занотовано, підняв інтерес до Карла XII і Мазепи. Меріме обійшов трохи заїзджений сюжет і щасливо напав на Костомаровського Хмельницького. Вог'юе використовує зроблену вже з давніх часів рекламу Мазепі у Франції (навіть тепер у парламенті—*Palais Bourbon*—висить картина з „романтичним“ Мазепою на коні) і пише про його книжку, до якої маємо невеличкий коментарій самого автора в пригаданих уже листах до Понтмартен'ів від 7 жовтня 1881 р. „Чекаю на коректу Мазепи, якого прочитаєте в падолисті. Ви запитуєте мене, чому потреба в Мазепі загально відчувалась. Скажу Вам, що Ви—сама вчена у Франції людина, напевно, повторювали у Вашому життю сотню, або й дві разів це ймення, і що Ви зовсім не знаєте, хто був той, що його носив, окрім історії дикого коня, що не був дикий; як це досадно повторювати ймення, не знаючи, що воно під собою ховає і це оповідання призначене для всіх цікавих, що можуть бути роздосадувані, як Ви і я. Але-ж я знаю тисячі рядків, яких я ніколи не написав-би як тільки для Вас, переконаний, що рештка плебсу не зрозуміє в них нічого, абс не знайде ніякого задоволення“.

В цьому, як бачимо, Вог'юе цілком сходиться з переконанням Меріме,

що ніколи не писав для широких мас, тільки ніколи не кричав про це в декламаторському тоні. Свій погляд на Меріме Воґюе декретував в коротких, запевнених фразах „Із Посольства Французької Республіки“, Петербург, 26 серпня 1880 р.: „Мій дорогий друже! Вибач, справді була стаття Меріме про Пушкіна; але надрукована в *Moniteur*, а не *Revue*, і приміщена в його книжці *Portraits historiques et littéraires*. Але-ж це менше ніж нічого; де-кілька сторінок цієї сухої, гордовитої манери, майже завжди іронічної, якою Меріме володів під старість, так ніби то він не бажав більше торкатись до речей і людей инакше, як тільки кінчиками пальців. *Tout est à faire*: „Все ще треба утворювати!“

В дійсності, він сам не дає нічого нового і продовжує розпочату Меріме працю, повторюючи, навіть, його думки про становище України між Польщею та Росією, що можна констатувати із слідуочної, довшої цитати: „Один день, пише Воґюе, ¹⁾ лорд Байрон розкриває книгу Вольтера, прочитує в ній 12 рядків, які зараз-же приймають форму і фарбу його фантазії,—так утворюються знамениті незабаром вірші англійського поета (про Мазепу). Приназначене ймення Мазепи знов впливає в *chef d'oeuvre* Пушкіна (Полтава); мистці ним захоплюються, народна картина розповсюджує його образ. П'ятдесят років вже як нема жодного учня, котрий-би про його не знав. Мазепа персоніфікує один цілу велику країну,—Україну, цілий історичний нарід,—Козаків. Кожне літо, коли я виїжджаю до цих країн, мої приятелі не забувають проголосити:—„А, Україна! Батьківщина Мазепи, де козаки літали по степах, прив'язані до диких конів!“—О, мої друзі, не треба вимагати від Вас нічого більше про історію фантастичного наїздника. Із неї ми бажемо знати тільки те, що оповідав нам лорд Байрон“.

„Перебуваючи посеред людей, де спомини про гетьмана залишаються ще живі в пам'яті народу, мене зацікавило вишукати те, що поетичний сюжет зберіг цінного, приведеного до прозаїчної прози. Я познайомився з істориками Малоросії,—Костомаровим, Соловйовим, Бантиш-Каменським; із їхніх критичних етюдів Мазепа не виходить зменшеним“...

„Якби, навіть, доля обернулась при Полтаві на інший бік, якби (Мазепі) дано було зреалізувати свою мрію, він-би не зміг нічого іншого утворити, як на короткий час другу Польщу, що її вела і скомпромітувала, як і першу, олігархія без жодного порядку. Мало років минуло-б до того моменту, поки революція і дипломатичний поділ знищили-б крихку державу Козаків“.

Меріме написав про Хмельницького й Стеньку Разіна—для Воґюе залишився ще Пугачов, про якого він і оповідає в *une Guerre servile en Russie* (*Histoires orientales*, 1880).

До цього-ж періоду—вісьмидесятих років минулого століття—відноситься й видання цінної „Історії Соціалізму“ в п'яти великих томах під редакцією *Malon Benoit* (1841—1893) ²⁾, автора книжки про „Інтернаціональний соціалізм“. У цій великій французькій історії соціалізму десятки сторінок присвячені Козаччині, яко революційному факторові на Україні, а також бунтам Стеньки Разіна й Пугачова.

У цьому бачимо доказ тому, що Козаччиною у Європі цікавились не тільки буржуазні, ліберальні кола, але також і робітничі, соціалістичні та комуністичні.

¹⁾ E. M. de-Vogüé, *Mazeppa*, p. 290 ss.

²⁾ Мальон Бенуа був також фундатор і до кінця свого життя головний редактор паризького *Revue Socialiste*, якого вийшло в світ 13 книжок.

Хто був „Самовидець“?

(Присвячується В. А. Модзалевському).

Бурхливі історичні події середини XVII віку та пізніших часів ви-кликали на Україні появлення цілої низки літературних творів історичного змісту. До нашого часу їх доховалося немало, але було їх ще більше. Діяріуш Зорки, літописи Величка, Грабянки, Боболінського, Єрлича, далі П. Орлик, Степан Савицький,—ось ті ймення, що перші прихो-дять на пам'ять при згадці про твори історичного змісту XVII—XVIII віків. Але всі ці твори мали виразний характер літературних праць, з усіма харак-терними ознаками власне літературних праць. Літературні смаки ясно позначалися на цих творах. Риторизм, запозичення цілих уступів з кла-сичних авторів, пристосування самого твору до потреб політичного моменту, а головне, віддаленість часу складання твору від подій, що їх в творі описується—поменшували значіння цих праць, як історичного джерела. Натомість серед так званих козацьких літописів, що повстали в XVII—XVIII віках, найважливішим точністю, правдивістю звісток, повнотою й широтою відомостей, дивовижною безсторонністю й об'екти-візмом, безперечно слід вважати літопис невідомого автора, який з лег-кої руки П. О. Куліша став зватися літописом Самовидця. Відомий вже віддавна українським історикам (списки цього літопису були в Києві та Харкові у аматорів української старовини ще в 30-х—40-х роках, як про це говорить М. О. Максимович), літопис Самовидця був видрукуваний ще 1846 року О. М. Бодянським в Чтеніях Московського Історичн. То-варства. Від того-ж часу він звертав на себе увагу всіх дослідників української історії, і його розцінювано було як важливіше й найточніше джерело що-до історії подій другої половини XVII віку. Так дивився на Самовидця Бодянський ¹⁾; Максимович зве літопис „драгоценнымъ“ ²⁾. Покійний академик О. Ів. Левицький, що написав прекрасну розвідку про літопис Самовидця, головне значіння цього літопису вбачає „въ ея висо-кой степени достоверности“, через що він творить найдорогоцінніше джерело до історії України ³⁾. Подібну ж високу оцінку літопису дають і інші історики: Костомаров, Куліш, Соловйов, Іконніков та інші.

Тим цікавіше було-б дізнатися, хто-ж був автор цієї дорогоцінної пам'ятки XVII віку. Таке питання не викликано лише людською цікаві-стю до таємниць, а вимагається самою суттю критичного вивчення дже-рел історичних.

Знайомство з особою автора могло-б бути,—каже О. Левицький,—вірним критерієм в оцінці степені достовірності відомостей літопису: воно-б дало можливість судити, про які події літописець оповідає як самовидець, або навіть як учасник подій, до яких історичних осіб або їх дій він ставиться з пристрасстю або з упередженням, оскільки компе-тентні його присуди про ту або иншу подію і т. инше ⁴⁾.

¹⁾ Бодянський. Передмова до 1-го видання.

²⁾ Максимович. Соб. Соч. I 398—400.

³⁾ О. І. Левицький. Передмова до II-го вид. літ. Сам., ст. 3.

⁴⁾ О. І. Левицький. *Op. cit.*, 34.

Коли-б ми справді знали, коли і як було складено літопис, де і, головне, хто був його автор, ми дійсно-б мали твердий ґрунт під ногами для оцінки літопису Самовидця як історичного джерела. Працею Левицького основні питання щодо особи автора, літопису в головному вирішено, але що-до імені автора, то покійний дослідник одверто заявив, що вважає „совершенно бесплодной всякую попытку разоблачить этого таинственный аноним“, бо всі списки літопису не дають і найменшої вказівки на ймення автора ¹⁾. З часу коли було написано ці рядки, пройшло вже 45 літ, і досі в українській історіографії не робилося спроби вирішити проблему авторства літопису Самовидця, бо дійсно спроба ця здавалася „бесплодною“.

В наступній своїй розвідці я наслідуюся висловити здогад про ймення автора літопису ²⁾.

На мою думку автором літопису був Роман Онисимович Ракушка-Романовський. Підстави гадати так зводяться ось до яких пунктів.

1. Літопис Самовидця написано простою літературною мовою того часу, з якими правда ознаками сучасної сіверянської говірки. Роман Ракушка був родом лівобережць, значить писав іменно такою мовою, і само собою розуміється міг бути автором літопису.

2. Самовидця написано в Стародубі. Ракушка жив і помер в Стародубі.

3. Літопис Самовидця почато від 1648 року і доведено до 1702 року. Ракушка помер на початках 1703 року маючи 80 літ. Він був наочним свідком Хмельниччини та подій після неї.

4. Самовидець докладно оповідає про ті саме події, що були відомі Ракушці, як наочному свідкові.

5. Велика обізнаність автору літопису в подіях того часу, знайомство з головними діячами часів Руїни доводять, що автор сам займав визначне місце серед урядових осіб того часу. Такою особою міг бути Ракушка.

6. Найбільше неприязни з усіх діячів того часу Самовидець виявляє до Многогрішного. Ракушка дуже потерпів від Многогрішного і вважав його за свого лютого ворога.

7. Події на Правобережжі описуються докладно після 1640 року. Ракушка жив саме тоді на правому боці Дніпра.

8. Походи Кримські кінця XVII віку докладно описав Самовидець, але без ознак персональної участі в них. Син Ракушки був на цих походах—і Ракушка писав про них із слів сина.

9. Прихильність Самовидця до Сомки не давала йому змоги писати докладно про свою участь в подіях того часу і проставити своє ім'я на літопису. Подібна ситуація утворилася для автора і за часів Брюховецького. Тому він не веде оповідання від першої особи і не називає себе, бо пише літопис вже після 1672 року, коли близькість його до скомпромітованих осіб могла-б йому зашкодити. Для Ракушки найбільш було резонів вжити аноніма.

Ближче ознайомлення з відомостями про Самовидця і про Романа Ракушку-Романовського підтверджують ці мої припущення.

Про Романа Онисимовича Ракушку-Романовського відомо, що він сам був родом з Ніжина, бо, як він каже в своєму заповіті, батько його

¹⁾ ib.

²⁾ Повинен проте сказати, що рішення питання про авторство Самовидця працею покійного В. А. Модзалевського було цілком підготовано. Більш того, незадовго до своєї смерті Модзалевський говорив своїм приятелям, що він хоче зробити доповідь про авторство Самовидця в Науковому Товаристві, але передчасна смерть не дала змоги В. А. Модзалевському написати цю розвідку і таємницю авторства Самовидця Модзалевський поніс із собою в могилу. Шануючи пам'ять покійного, виконую за нього цю працю.

Онисим прийшов до Ніжина на слободу і там „лозу рубав и березя, и там се будовал“¹⁾. В тому ж заповіті року 1701 Ракушка пише, що йому було вже років „близко осьмидесят“, це-б то він народився десь на початку 20-х років XVII віку. 1649 року Ракушка вже був реєстровим козаком першої ніжинської полкової сотні²⁾. Як позначає це В. А. Модзалевський, до першої полкової сотні ніжинського полку входили найкращі представники ніжинського козацтва, мабуть таки й справді Роман Ракушка позначавсь вже і за молодих своїх літ чи то своєю освітою, чи розумом, бо маєтків у нього великих не було³⁾. А писати Ракушка вмів чітко, складно й виразно, як про це свідчать його автографи.

Його розум та неабияка письменність скоро висунули Ракушку на чільне місце „ревізору скарбу войскового“, або „дозорці скарбу войскового в полку нїжинському“ (1654—1655 р.р.).

Як говорить біограф Ракушки, В. А. Модзалевський, Ракушка покинув посаду „дозорця скарбу“ ніжинського полку разом з Василем Золотаренком, полковником ніжинським. Року 1657 Ракушка зветься просто козаком та мешканцем м. Ніжина.

Чи-ж відповідають ці всі дані первісної біографії Ракушки тим відомостям, що ми розпоряджаємо на підставі наукового аналізу тексту літопису Самовидця про автора цього літопису?

Перш за все мова Самовидця—звичайна літературна українська мова того часу і не має в собі рис специфічних мови правобережної або лівобережної; „языкъ лїтописи,—каже П. Житецький,—представляєть обычный типъ книжной малорусской рѣчи въ томъ видѣ, какъ сложилась она въ XVII вѣкѣ“⁴⁾. Але ще О. І. Левицький помітив, що в літопису єсть кілька слів в такій формі, як вони вживаються виключно на Лівобережжі то в північній частині Чернігівщини. Не рішаючи питання, кому належать такі слова, як воронувка, пултора, увойшол, откуля (33 стор.) чи авторів, чи переписувачеві, все ж мушу зазначити, що мова Самовидця дає можливість твердити, що автора можна вважати родом з Лівобережжя, а о принаймні він довго там жив, а між тим Бодяньський та Максимович вважали Самовидця родом з Правобережжя. Максимович постійно зве автора „заднепровскимъ козакомъ“,⁵⁾ розуміючи Задніпровщину, як Правобережжя. Левицький цілком слушно зазначив, що походження літописця й місце складання літопису речі різні і погоджуючися з тим, що Самовидець був родом з Правобережжя, доводив, що самого літописця автор складав на території Гетьманщини лівобічної.

Як бачимо, про Самовидця наче-б то твердо встановлено, що писав він літопис на лівобічній Україні, але був ніби-то родом з Правобережної. Останнє твердження оперто головне на тому, що Самовидець скрізь зве лівобічну Гетьманщину „Задніпрієм“.

На мою думку така назва в устах Самовидця не може вважатися за доказ його походження з правого берега. „Задніпря“, „заднепренце“ (задніпрянці) це перш за все географічна назва в устах урядовців перших літ Хмельниччини. Для Богдана Хмельницького, для Золотаренків⁶⁾ ліво-

¹⁾ Зап. Укр. Ак. Наук, кн. II, Модзалевський, Перший підскарбій Р. Ракушка.

²⁾ Реєстри, що були видрукувані Бодяньським, с. 321. Там Ракушка зветься Роман Ракушенко.

³⁾ Зап. Укр. Ак. Наук, кн. I, ст. 20.

⁴⁾ Житецький, Енеида Котляревського и древнѣйшій списокъ ея. Київ. Стар. 1899 XII, ст. 278.

⁵⁾ Максимовичъ. Соч. I, 398. 403. 434. 659. 660.

⁶⁾ З Золотаренками Роман Ракушка був в дуже приязних відносинах, бував на походах, (Самовидець теж оповідає про облогу Старого Бихова, де був забитий Ів. Золотаренко тоном очевидця), при Золотаренку Ракушка був дозорцем скарбу військового в

бічні полки—Задніпрянські, бо для польської влади „Zadnieprze“ географічно містилося за Дніпром.

Потроху цей термін увійшов у практику урядування і коли ніхто з дослідників (О. Левицький, Багалій, Іконніков) не перечить тому, що Самовидець був за канцеляриста генеральної військової канцелярії, то зрозуміло, що для нього Лівобережжя теж стало Задніп'ям.

Кажемо-ж ми (або нещодавно говорили): південно-західний край, забуваючи, що Правобічна Україна відносно мешканців її лежить зовсім не на південному заході. Подібно було і для Самовидця, не дурно-ж він живив назви не тільки Задніп'я а і „Задесення“.

Таким чином цю єдину підпору твердження про правобічне походження Самовидця на мою думку треба рішучо відкинути.

Що-ж до інших обставин життя Романа Ракушки, то вони, оскільки нам відомо, цілком виправдують припущення про авторство Ракушки. Справді, Ракушка року 1649 реєстровий козак—бував у походах, багато бачив на власні очі, але літопису тоді ще не писав, і значить, коли почав остаточно редагувати літопис року 1672, керувався і власними спогадами, можливо різними джерелами стороннього походження. Автор літопису Самовидця не міщанин, він дуже близьку участь приймає в політичному житті України,—це рішучо стверджує О. І. Левицький. На думку того-ж Левицького Самовидець і не козак, бо, мовляв, дуже холодно ставиться до козацької справи в цілому—ніде не радіє з успіхів козацького війська, не радіє погрому Поляків, знищенню польської влади, не печалують Самовидця і невдачі козацького війська. Він доволі гостро осуджує козацькі грабунки, жорстокості, зазначає грабунки козаками не тільки чужих, але й своїх—досить нагадати такі слова Самовидця про перші роки Хмельниччини: „Рѣдкій“,—каже він,—в той крѣвѣ на тотъ часъ рукъ своихъ не умочилъ и того грабленія тихъ добръ не чинилъ. И на тотъ часъ туга великая людемъ всякого стану значимъ была и наруганія отъ посполитыхъ людей и найбільше отъ гультайства, то есть отъ броварниковъ, вынниковъ, могильниковъ, будниковъ, наймитовъ, пастуховъ“...¹⁾ (подібне-ж у Самовидця на сторінках: 13, 15, 16, 20, 22).

Загально відомий осуд Самовидцем тих, хто, покинувши свої звичайні заняття, „голову годив і ставав до козацького війська“. На підставі цих місць літопису Самовидця Левицький не вважає за козака Самовидця, а гадає що він був шляхецького стану. Таке твердження має під собою дійсно доволі міцний ґрунт. Але щоб думка про шляхетство Самовидця була безсумнівна, то того сказати неможна. Перш за все єсть одне місце літопису, де Самовидець зве сам себе козаком.

Так оповідаючи про Борисівську Комісію він каже: „на которую (комісію) и насъ козаковъ зятягано и билисмо“²⁾.

По друге, цілком вдовольняюче пояснюються вирази гострого осудження гультайства—соціальними поглядами автора літопису. Він хотів був козаком, але козаком заможним. Писав він свій літопис вже „в літах подешних“, перетерпівши від гультайства, наприклад, під час ніжинської Чорної Ради, коли Самовидець, як це видно з його-ж власного оповідання, належав до партії старшинської і був прихильником до Сомка та Золотаренка. Тоді його партія програла справу, бо, як каже Самовидець,

ніжинському полку і покинув цю посаду за полковництва Гуляницького. Автор літопису Самовидця оповідає, що він сам був при похороні Золотаренка в Корсуню коли згоріла церква і з нею 430 душ люду. Ракушці, як людині близькій Золотаренкові годилося бути біля труни покійного полковника.

¹⁾ Самов. 12 стор.

²⁾ Цей вираз підкреслив ак. Багалій в своєму начерку укр. історіографії. вип. II, 9 ст

„несталість наших людей тоє пом'шала“¹⁾. Нарешті де-які місця літопису прямо доводять, що писав їх близький учасник подій, боїв і взагалі людина, що була у війську козацькому під час самої січи.

Крім того, слід зазначити, що Самовидцевого літописа написала людина, що бачила страхіття руху Хмельницького на власні очі, ідеологічний бік справи мало інтересував автора літопису Самовидця, своїми ідеалами Самовидець є прихильник станового устрою суспільства, тому то він так холодно-об'єктивно малює картини руїни Хмельниччини. Сам козак—він з погордою дивиться на тих, хто ради шарпанини шляхетських маєтків кидає своє звичайне діло та йде до козацького табору. „Так діявол,—каже Самовидець,—учинил себе сміх з людей статечних“. В цих словах вчувається професійна погорда козака до скороспілх вояків, яких спокусила перспектива грабунку. Що інтереси козацької верстви в цілому були близькими Самовидцеві, свідчить початок його літопису, де говориться про утиски козакам від поляків. Самовидець тільки одним словом говорить про „гоненіє на православіє“, а далі детально, з великим знанням справи оповідає, яке було „козакомъ отягощєніє“: „Тогда бо онымъ всякіе вольности отнято, отъ инныхъ повиписовано, которые не хотячи, чого не звикли были, панщини робити, на службу замковую обернено, которыхъ з листами и въ городъ до хандоженія коней старостове держали, въ дворахъ грубу, то есть печи палити, псовъ хандожити, дворѣ зъмѣтати и до иншихъ незноснихъ дѣлъ приставляти“, і т. д. Натомість кривда поспольська змалювана Самовидцем дуже побіжно і головне з упередженням читача, що „поспольство во всемъ жили обфито в збожахъ, въ бидлахъ. въ пасѣкахъ“. Хто-ж як не значний козак міг так яскраво змалювати „козацьку неправду“—йому вона найбільше муляла, про неї він і писав.

Нема чого говорити, що здогад Г. Карпова про те, що Самовидець належав до духовного стану людности або міщанин—самі собою падають: в літопису немає ні цитат з святого письма, ані фактів, що підносили-б перед читачами „на православіє гоненіє“.

Робимо з усього вищезгаданого висновок, що автором літопису Самовидця був козак, козак заможний—значний як тоді говорили, походив він з лівого берегу Дніпра, брав участь у подіях епохи Хмельниччини. Своїми соціальними симпатіями належав до старшинської партії. Через кілька літ козацької служби він займав старшинські посади у війську.

Ні одного факту, що суперечив би нашій думці про авторство Ракушки ми не знайшли. Посада дозорці скарбу військового вимагала роз'їздів не тільки по території ніжинського полку, але і постійних зносин з центральним гетьманським урядом—можливо, що Самовидець-Ракушка бував в таборі свого полковника і тоді, коли Золотаренко був у поході (облога Бихова).

Переходимо до дальшого аналізу. Ракушку-Романовського року 1658 ми бачимо вже біля особи гетьмана Виговського. В цей час Ракушка був сотником ніжинським і як довірена особа гетьмана разом з другим сотником ніжинським Леонтієм Бутом був висланий від гетьмана на Цибульник, до Кримського хана Карамбея, щоб одержати від нього присягу на спілку з Виговським.

Ці відомості про Ракушку пише Самовидець (цеб-то сам Ракушка), але із аналізу самого тексту літопису без сумніву випливає, що Самовидець (невідомий) дійсно був в таборі Виговського. Ось це місце літопису: „Того жъ року 1658, заразъ по Воскресеніи Христовомъ, на святого

¹⁾ Самовид. 76 стор.

Георгія (23 квітня), з Криму вийшли Карамбей з ордами в 40 тисяч під Чигирин, і там з'єхавшись у р'чки званої Арклій, два їх—Карамбей з Выговським, на особномъ мѣсці, на конехъ сядячи, мали розмову ізъ собою на годинъ двѣ зекгаровыхъ, і тамъ з собою, потаємне отъ усѣхъ полковниковъ, постановили—противко кого тую войну мали поднести; а на потомъ гетьманъ Выговскій до намету Карамбея з мурзами упросивъ свого, і тамъ зо всѣми полковниками і іною старшиною учинили згоду з ордою „... далі розповідається, що гетьман і старшина виконавши присягу на братерство „учинивши з собою банкет, з гармат биля“¹⁾. Тепер повстає питання, хто крім очевидця міг би занотувати і те, що Карамбей і Выговскій „на конехъ сядячи“, „на особномъ мѣсці“ „мали розмову ізъ собою на годинъ двѣ зекгаровыхъ“. Всі ці подробиці не лишають сумніву, що Самовидець дійсно був присутній при цій зустрічі Выговського з Карамбеем. Ракушку-ж названо повним ім'ям, як свідка при виконанні присяги.

Отже, Ракушка виступає перед нами, як прихильник та довірений гетьмана Выговського. Проте, очевидно, політики Выговського Ракушка не поділяє і слушного часу відступає від нього і переходить до ніжинського полковника Василя Золотаренка, прихильника московського царя.

Як це зробив Ракушка, нам не відомо, але 1659 у вересні ми бачимо його ніжинським полковим суддею. Після тих заколотів, що сталися на Україні в зв'язку з розірванням Выговським угоди з Москвою, прибічник Москви—лівобічна старшина, надсилають до Москви делегацію. Від ніжинського полку їде до Москви Ракушка; в Москві гадають, що він приїхав „в винахъ своихъ бить челомъ“²⁾. Тут його зустріли непривітно, і жалування призначено було Ракушці навіть менше ніж сотникам³⁾.

Такий прийом у Москві впевнив Ракушку, що Москва цінє послуги і подарунків та маєтностей дурно не дає. Тому він входить в тісніші стосунки з Золотаренком, інформує московську владу про становище на Україні, увесь час рекомендує себе, як вірного слугу. Про це Золотаренко повідомляє московський уряд. Ракушка одержав навіть похвальну грамоту року 1660. Прихильність Ракушки до Золотаренка повела навіть до того, що він поінформував Москву про неправильне обрання на повного гетьмана Сомка⁴⁾. (Вцей час Золотаренко не був у згоді з Сомком).

На початку року 1660, Ракушка разом з Золотаренком був у м. Борисові на комісії, щоб-то в посольстві, яке виражене було, щоб підписати мирову угоду з Поляками.

Я уже цитував те місце літопису, де автор говорить, що і в Борисові була комісія, „на которую и насъ козаковъ затыгано и билисмо“. Ще один факт ідентичності Ракушки та автору літопису.

Вцей час Ракушка робиться дуже помітною людиною в Гетьманщині: він веде регулярні зносини з Москвою, одержує листи від відомого інтригана і московського прихильника Мефодія Філімоновича, тримається старшинської партії і головне, Золотаренка.

Ракушка займав вцей час посаду сотника ніжинського. Але був остільки близькою людиною для Золотаренка, що цей останній, виїжджаючи з Ніжина, передавав йому тимчасове полковництво. Такий близькості Ракушки з полковником сприяло те, що Золотаренко був неписьменим, і вся кореспонденція його проходила через Ракушку. Коли Ракушка був з

¹⁾ Самовид. стор. 54.

²⁾ Труды Черниг. Предв. Ком. по устр. XIV Археол. Съѣзда. Стор. 117, цитую за В. А. Модзалевським. „Першій подкарбій Р. Ракушка. Зап. ВУАН, кн. I, стор. 26, примітка.

³⁾ Модзалевський, ор. cit. 27 стор.

⁴⁾ Эйнгорнъ, Очерки изъ Истории Малороссии, 179 стор., примітка.

Золотаренком в Борисполі, Мефодій надіслав на ім'я Ракушки листа де між іншим писав таке: „Ради Бога будьте обережні на цій комісії з Ляхами, знаючи лядську хитрість і боярам скажіть, щоб були обережні; знаю певне, що Ляхи покликали до Литви 12000 татар и хочуть зрадою підвести їх на царських уповноважених“¹⁾.

Ракушка попередив бояр й тим звичайно, багато собі заслужив їхньої уваги. В літопису-ж про Комісію Борисівську помічено, що „тая Комісія фортеlem (хитрощами) одправовалася“²⁾.

За цей час Ракушка не раз мав нагоду прислужитися московському урядові; так року 1660 (в кінці) був в Сумах і князеві Григорію Ромодановському передав листи короля, гетьманів польських та Юрася Хмельницького, що писані були Золотаренкові. Цю передачу зроблено було на доказ вірності цареві Золотаренка. Такі приятельські відносини з московським урядом, а головне, з Мефодієм Філімоновичем допомогли Ракушці щасливо вийти з катастрофи, яка відбулася року 1663 на так званій Чорній Раді в Ніжині.

Небезпека для Ракушки була велика—патрона його Васюту Золотаренка та багатьох інших скарали горлом за наказом нового гетьмана Брюховецького. Треба було великої здібності, щоб врятувати себе від подібної-ж долі. І Ракушці це вдалося. Очевидно в Москві пригадали його допис про неправильне обрання Сомкове. Цікаво зазначити, що літопис Самовидця відбиває ці факти з життя Ракушки—спочатку під 1661 роком Самовидець позначає про Сомка неприхильно: „А Сомко гетманом меновалася, любо радою необраній былъ“, а під 1662 він вже дає йому прихильну характеристику.

Ракушка очевидно раніше Ради 1663 року перестав орієнтуватись на Золотаренка. Це видно і з характеристики Сомкової в літопису і з результатів, які сталися в наслідок Чорної Ради. Ракушка не тільки врятував себе, але скоро висунувся на чільне місце серед урядових осіб нового гетьмана Брюховецького. В тім-же році на статтях нового гетьмана Ів. Брюховецького маємо підпис Романа Ракушки: „я дозорца скарга войскового, Романъ Ракушка подписалъ своею рукою“.

На уряді генерального підскарбія Ракушка пробув до самого кінця гетьманування Брюховецького. З цього часу доховалося до нас чимало документів, що характеризують Ракушку як умілого й ретельного адміністратора і дуже близького до гетьмана урядовця. Ракушка їздить по всіх місцевостях Гетьманщини, встановлює податки з млинів, організує адміністрацію (про південні полки Гетьманщини Ракушка каже, що „не можемъ підъ сей часъ непослушенства сихъ полковъ спорядити“)³⁾ посталяє провіант московському військові⁴⁾. Від цього часу збереглося кілька документів, що подавав Ракушка за власним своїм підписом. Їх позначено Глуховом, Нязгород-Сіверським та іншими місцевостями Гетьманщини. Одночасно Ракушка був одним з найширіших прихильників гетьмана Брюховецького. Коли Брюховецький був у Москві, Ракушка справно відписує йому про стан речей на Україні в цих листах Ракушка виявив себе людиною дуже поінформованою в політичних обставинах часу, він докладно оповідає про Дорощенка, про татар, про події в Польщі, наміри Короля, про інтриги ворогів Брюховецького. Коли порівняємо літопис Самовидця з дописами Ракушки, то побачимо, що літопис могла скласти тільки така людина, як Ракушка, що дійсно був в центрі тодішнього

¹⁾ Соловьевъ, Ист. Рос., кн. III, ст. 80.

²⁾ Самов., 61 стор.

³⁾ Модзалевський, Ор. cit., Додаток, лист до Л. Барановича 6—VIII—1663 р.

⁴⁾ Про це в Актах Юж. и Зап. Рос., VI, ст. 84—85.

життя. До речи характерна подробиця. Самовидець взагалі скупий на описування внутрішнього устрою Гетьманщини, детально описує фінансові реформи, що заведено було на Україні в наслідок згоди Брюховецького „ударить всіми городами московскому царю“. „Гетьманъ Брюховецький... цдале отдалъ Украину, то есть людей тяглыхъ мѣщанъ, жебы отдавали всякое послушенство и не плуговъ осипъ и чиншъ, а заразъ приболышено воеводъ по городахъ: вновь в Прилуку, Лубнѣ, Гадячѣ, Миргородѣ, Полтаву, Батуринѣ, Глуховѣ. Сосницю, Новгородокъ, Стародубъ... Того-жъ року заразъ на весну выѣхали отъ его царского величества списчики на усю Украину, которіе переписовали усѣхъ людей на Украинѣ, мешкающихъ по городахъ и по селахъ; и сыновъ хто маєтъ, и хто чимъ пашетъ. Итакъ вложили дань на людей тяглыхъ отъ плуга воловъ осипи по осми осмачокъ, а грошей по пяти злотихъ; а знову хто конми пашетъ, отъ коня полкопи, а по осмачѣ житя. Также постановили по городахъ цѣловальщаконъ зъ мѣщанъ, которіе выбирали отъ вшелякихъ торговъ, такъ малихъ и великихъ. Также подачку наложили отъ всякого человѣка такъ ремесленника, якъ тожъ и найубожшого. И тіе реестра в книги пописали, которіе книги одни на Москву повезени, а другіе воеводамъ подали, жебы тое наложенную подачу на людей выбирали и тѣмъ платили людемъ ратнимъ, зстоющимъ на Украинѣ“¹⁾. Такі деталі могла занотувати лише людина, що близько стояла як раз біля самої справи оподаткування людности. В небагатьох словах Самовидець схарактеризував усю систему збирання „тягла“. Кому-ж, як не Ракушці, найбільше пасувало дати картину фінансових реформ Брюховецького?

Проте близькість до гетьмана мало не коштувала життя Ракушці. Коли Брюховецький зрадив Москву і на Україні знову почався заколот, Ракушка тільки перші місяці гетьманування Многогрішного лишається генеральним підскарбієм. Репутацію його було сильно зіпсовано на Мокві, і Ракушці довелося тікати на правий берег до Дорошенка. До цього треба додати, що Ракушку покривдив новий гетьман Многогрішний, поодбравши у нього маетки. Становище було дуже хистким: 24 січня року 1669 були посланці гетьмана Многогрішного у Москві—Петро Забіла з товаришами і у них питалися „на епископа Мефодія и на Нѣжинского протопопа письменныхъ уликъ“. И посланцы сказали: уликъ де на нихъ съ ними никакъ не прислано и дадутъ де на на нихъ улики на Радѣ же; а то де они подлинно вѣдають, что де вся дума была у гетмана Брюховецького съ епископомъ Мефодіємъ, да съ нѣжинскимъ протопопомъ, да съ Романовскимъ, и подлинно про замыслы гетманские и про епископа вѣдаеть Романовскій“²⁾. Після такої заяви Ракушка (тут саме про нього йде мова) мусів зараз-же збиратися до Дорошенка.

Прибувши до Дорошенка, Ракушка-Романовський мусів змінити свій фах. Ракушці зовсім не подобалася політика Дорошенка, ці постійні війни, хитання між Польщею, Турками та Кримом йому були не до душі. Та і літа були не молодії, тому Ракушка висвячується на священника. В ті часи не рідкість було міняти меч на хрест та рясу. Бувало й так, що священник знов брав уряд козацький; тому і Ракушка не був винятком. Року 1670 ми бачимо Романа Ракушку протопопом брацлавським.

Через весь літопис Самовидця позначається неприхильність автора до бусурменів: — „не статечная пріязнь вовку з бараномъ і християниновъ з бусурманомъ“—каже Самовидець з приводу спілки Б. Хмельницького з

¹⁾ Самовидець, 90-93 стор.

²⁾ Ак. Ю.-З. Р. VIII стор. 51.

татарами. Подібно і Ракушка не бере посади у Дорошенка, безумовно з тих-же мотивів неприязні „до ворогів Хреста Господня“, як загально звали тоді на Україні Татар та Турків. Події правобережні описано Самовидцем докладно з багатьома деталями. Так дуже картинно змальовано руїну Умані 1674 року. Багато звісток про погоду („люта зима была“), про урожай, голод і т. инш.

Тут-же слід відзначити особливу неприязнь Ракушки до гетьмана Многогрішного. Зробившись протопопом брацлавським, Ракушка їздив до Царьгородського патріярха в справі підтвердження сану мітрополіта Київського Іосифа Тукальського. Про це сповіщає Самовидець, додаючи характерні рядки про подробиці одержання ставленої грамоти. Виявляється, що „посланого (від Тукальського) Святїйший Патріярхъ Мефодїй не хотѣлъ прийняти безъ вѣдомости цесарской (султана), итакъ ажъ мусѣлъ ѣхати до Солуня ку цесаровѣ, отъ которого привезлъ письмо, также и отъ визиря до святїйшого патріярха, же позволено прийняти“¹⁾.

Самовидець, який взагалі дуже стриманий що до подробиць, особливо мало важливих, умістив у літопис звістку про подорож до Солуні і про лист визиря. тільки через те, що ці подробиці були цікаві самому авторові. Між тим сам-же автор називає посланцем Романа Ракушку. Цей-же Ракушка дістав від патріярха царьгородського неблагословенну грамоту на гетьмана Дем'яна Многогрішного. Ми знаємо, що Многогрішний покривдив Ракушку, ославив його за зрадника цареві московському і примусив Ракушку тікати до Дорошенка. З подробиць про цю неблагословенну грамоту дізнаємося, що Ракушка дуже хитро помстився на Многогрішному. Неблагословенну грамоту видав патріярх, не називаючи Многогрішного гетьманом (Ракушка, очевидно, цей титул потаїв від патріярха), а одержавши грамоту Ракушка сповістив гетьмана Многогрішного та запропонував йому покінчити справу згодою, щоб тільки Многогрішний повернув Ракушці пограблені речі, в противному разі Ракушка загрожував Многогрішному оголосити прокляту грамоту в церквах. Подробиці цієї справи розказано в листі Лазаря Барановича цареві: „Протопоп Роман-вський, що перед тим у Ніжині був козаком,—розповідає Баранович,—перейшовши на той бік Дніпра, поїхав від мітрополіта Тукальського у посольстві до святого Методія, патріярха царгородського і хитрощами виправив на Гетьмана Дем'яна Ігнатовича неблагословенного листа, щоб його цим неблагословенням залякавши та світ в обиду подавши, утворити заколоти на цьому боці України. Хоч Гетьман вашої царської величності і не залежить від царгородського престолу, одначе неможна-ж не звертати уваги на імя та владу вселенського патріярха. Дем'ян Ігнатович дивується разом зі мною так необержно виданому патріярхом неблагословенію, яке не може не образити й вашого пресвітлого престолу, через те, що Дем'ян Ігнатович вашого війська Гетьман. Він чолом б'є, щоб ваша царська величність поклопотався перед патріярхом царгородським про благословення йому, і щоб на прийдешні часи патріярх так необережно не видавав клятвених листів; більше гідний клятви той, хто ошуканством видер його у св. патріярха і вашої царської величності престол наважився образити. В цій патріяршій неблагословенній грамоті Дем'яна Ігнатовича навіть і гетьманом не іменовано, названо його простим іменем—Демком Ігнатенком. Чи-ж мало єсть Демків Ігнатенків, але Гетьман один—Дем'ян Ігнатович“²⁾. Адамович привіз у Москву і саму грамоту неблагословенну. Ось її текст: „Мефодїй, Божією милостію архієпископъ Нового Рима,

¹⁾ Самовид. 109 стор.

²⁾ Соловьевъ, Ист. Рос., кн. III, 411 ст.

великий патріархъ. Честный отецъ Романъ, протопопъ Брянскій, извѣстиль насъ, что, во время войны и сміянія межъ людьми, Демко Игнатенко овладѣлъ домомъ онаго іерея и пограбилъ имѣніе его: четыреста осмачекъ хлѣба, шесть котловъ великихъ, четыре коня, полтора свиней, двѣ сабли оправныхъ позолоченыхъ, пятьсотъ золотыхъ денегъ, а самого изгналъ. Если Демко Игнатенко отдастъ протопопу все, что взялъ въ цѣлости, безъ отговорокъ, по доброй волѣ, то будетъ благословенъ; а если не захочетъ отдать, то да будетъ отлученъ отъ Бога, проклятъ не прощенъ, мертвый да не разсыплется никогда, до уреченнаго суда; камни, дрова, желѣзо да истлѣютъ и разсыплются и земля разсыдется, онъ же никогда. И пожретъ его земля, яко Дафана и Авирона; гроза Божія верху главы его, имѣніе его и труды да будутъ прокляты и да не узритъ счастья никогда. Имѣніе его вѣтромъ да поидетъ, напоследокъ же и самъ да обратится ни во что; да познаетъ самъ, яко не съ нимъ Богъ, и св. ангелъ Божій на страшномъ судѣ не при немъ; отлученъ отъ церкви Христовой, чтобы его къ церкви никто не припускалъ, и дабы его не благословилъ и не кадилъ, дара Божія не давалъ, и у трапезы никто съ нимъ не ѣлъ и не пилъ, и не сидѣлъ съ нимъ и не прощался съ нимъ, и здоровья не сказывалъ, и когда умретъ, чтобы его тѣло никто не хоронилъ подъ тяжкою нашею клятвою архипастырскою и отлученіемъ отъ церкви того іерея, который его похоронитъ; и будетъ на немъ проклятіе св. 318 богоносныхъ отцовъ Никійскаго собора, доколѣ не отдастъ всѣхъ вещей взятыхъ отъ отца господина Романа“.

Нема чого говорити, що у Самовидця ми теж знайдемо відгуки цієї ворожнечі до Многогрішного. Перш за все Самовидець докладно зазначає, що „протопоп Брацлавський вивезъ Соборную клятву отъ святаішого патріарха на задніпрянського гетьмана Дем'яна Многогрішного, который в пиху вознесшися, легче собѣ тое поважилъ, еще ея сержачи (одмовився повернути заграблені у Ракушки речі), але зараз онаго Господь Бог скарал, же спадши з ганку, шию былъ зломалъ, же часть немалій не моглъ говорити, що пришовши до здоровья, не хотѣлъ ся упоминати, що напотомъ онаму нагородилося зле¹⁾“.

А крім того ось як малює Самовидець кінець гетьманування Многогрішного: „постерегли змѣну гетьмана Задніпрянського Демка Игнатенка Многогрішного противко его царского величеству, напавши онаго в ночи в замку Батуринскомъ на ложку онаго взяли и звязали, и уложивши на возъ накрывши шкурою, повезли на Москву, нѣчего не держачи, боячися, жебы онаго не отнято, бо мѣлъ войска своего затыгового по станціяхъ, такъ же и полковники не малъ по усѣхъ городахъ пріятелѣ его были; але якъ уже онаго узявши попроводи́ли, то юже и тое мусѣло розно уходити, а иншихъ поймавши на Москву посилали; где того гетьмана на Москву припроводи́вши давали на питку, то есть катовѣ до рукъ пробовати; а якъ проважено въ городъ, то многіе стрѣчи были и на онаго плювали. И не стративши онаго, отослано з братами его, з жоною на Сѣбѣръ на вѣчное пробиванне. И такъ скончалося гетьманство Многогрішного, которій собѣ клятву соборную святаішого патріарха нѣ во что поважаючи совсѣмъ въ нѣвецъ пойшолъ; а маестность его розно старшина подѣлила“²⁾. Як бачимо зовсім глухо говорить і про „пиху“ і про „змѣну“, з незвичайною для Самовидця пристрастю говорить про „питку“ і про „многіе стрѣчи“ це-б то тих, що випадково зустрічали Многогрішного коли його вели від ката і ці випадкові подорожні

¹⁾ Самовид. 109 стор.

²⁾ Самовид., передмова, 113—114 стор.

чомусь плювали на нещасного гетьмана: все це 'нелогічно, не зрозуміле, увесь виклад пересичено незрозумілою ворожнечею, нарешті знов згадується клятва патріарха царгородського без дальших пояснень причин цієї клятви. І все стає зрозумілим, коли ми приймемо постулат про ідентичність Ракушки та Самовидця. Це Ракушка, люто ображений Многогрішним, мститься над ним жорстокими словами. Самовидець загубив тут свій об'єктивізм, стриманість та логіку.

Після упадку Многогрішного Ракушка переїздить на лівий берег і оселяється в Стародубі, де священникує в миколаївській церкві. Як відомо, автор літопису Самовидця після 1676 року складає свій літопис на Сіверщині. О. І. Левицький навіть рішучо зазначає, що в Стародубі: „поруч звісток політичних все частіше трапляються нотатки, а іноді й детальні оповідання про окремі події, що мають головне місцевий інтерес.“ „Весьма замѣчательно,—каже далі Левицький—что всѣ эти извѣстія касаются происшествій одной мѣстности, именно Сѣверщины, и судя по подробностямъ, записаны мѣстнымъ жителемъ“¹⁾.

До таких подій місцевого значіння слід віднести: оповідання 1676—77 років про полковника Рославця та попа Симеона, ще більш характерна звістка про великі морози, та довгу зиму, „же уже людемъ на Северу не тилько сѣна, але и соломя на хатахъ не ставало“²⁾. Про пожежу церкви „17-го мая въ четвертокъ, в обѣдной годинѣ, по службѣ Божой въ полгодинѣ можетъ“³⁾.

Далі йдуть замітки про Стародубовського священника Якова, якого побили паравіями в церкві, або⁴⁾ таке наприклад місце: „того-ж року было достатковъ Печерского монастыря припроважено до Стародуба, при которомъ скарбу отецъ Ясинский з иными приехалъ“⁵⁾. Подібно-ж сповідається про саранчу біля Стародуба, про пожежу церкви миколаївської, і багато иншого все з Стародубівського життя. „Безперечно, каже Левицький, що 1676 року і до кінця свого життя літописець перебував в Стародубі, або въ ближчому до нього місці“⁶⁾.

Ми знаємо, що і Ракушка десь коло 73-75 року переїхав з Правобережжя і оселився саме в Стародубі. Року 1676 в лютому Ракушка уже записав цареві Федору, як протопоп миколаївської церкви⁷⁾. Тут в Стародубі Ракушка надбав собі маєтки, купував двори, хутори, сіножаті і таке инше. В Ніжині у Ракушки був батьківський двір, але основа господарчого добробуту була у Ракушки в наданому від гетьмана Самойловича в Стародубівській сотні селі Новоселок, що відібрано було для цього від Стародубівського магістрату. Проживаючи в Стародубі, Ракушка-Самовидець писав свого літописа, заносючи в нього все, що траплялося примітного чи в Стародубі, чи на Україні, чи навіть і по-за її межами. Деякі події описано з дуже великими подробностями. Так під роком 1677 оповідається про пожежу церкви, де був священником Ракушка й усього міста Стародуба. Це дає привід Самовидцеві висловити думку про гнів Божий за гріхи мешканців міста. „А найпервій тая церковъ загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіе Шубою, священникомъ Черніговскимъ, зосланнымъ отъ архиепископа, и отъ тоей церкви

1) Самовид, передмова 52 стор.,

2) Самовид., 133 стор.

3) ib. 134 ст.

4) ib. 136

5) ib. 139

6) ib. передмова 53.

7) Модзалевський, ор. cit. стор. 39

усе місце вгортало... Сталося це 17 травня 1677 р., при чім автор літопису гадає, що нещастя це було „скаранням бозским“ на мешканців м. Стародуба за їх гріхи. „Бо—доводить він свою думку,—в томъ мѣстѣ всчалася ненависть першая: полковникъ противъ гетмана, священники межи собою, осмъ на двохъ, немалъ цалій рокъ турбувались: межи козаками ипосполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немалъ в кождомъ дворѣ, а при шинкахъ безецности и частіе забойства, а за вшетечность жадной карности не чинено, але тое в жарті оборочано, любо яка явная курва, пиятики без удержання, набоженства опалость; бо духовнихъ нѣ за що не мѣли, хлюбячися оздобою церквей божіихъ, отказуючи, же „намъ трудно отъ поповъ и священниковъ; любѣ напоминали, не слухали але от таковихъ, которіе ихъ за зброднѣ до покути приводили съ гнѣвомъ отходили и по своихъ воляхъ себѣ духовнихъ шукали, не жалуючи за грѣхи“...

Очевидячки Ракушка приймав участь і в тих турбаціях, що пережили священники міста Стародуба, брав участь і в виголошенню анатеми разом з Шубою на стародубців за бійку священника Якова, бо цю анатему виголошено, в тій церкві, де Ракушка служив; подробиць цих подій проте ми не знаємо.

Далеко цікавіше той факт, що Самовидець заносить до літопису подробиці військових подій. О. І. Левицький висловив здогад, що Самовидець продовжував службу в канцелярії і значить був учасником подій. На мою думку, цей довід абсолютно нічим не підпертий у Левицького, крім вказівок на подробиці оповідання: адже подробиці міг Ракушка занести до свого літопису з чужих слів, мені здається, що ближча аналіза тексту підтверджує як раз таке припущення. Справді текст оповідання про облогу Чигирини (1678) або про обидва кримські походи, коли вказано на маршрут війська, даються топографічні вказівки, називаються ймення командирів, то-що, ніде ані словечком не згадано за персональну участь Самовидця в подіях цього часу. Так оповідаючи про маршрут війська під проводом Голіцина Самовидець каже: „от Самари пойшовши стали у Осьстрой могили, на рѣцѣ Татарцѣ, межи Плесами Великими; оттоль вийшовши, ночовали перейшовши Вороную“... і далі: „ишли. на вершину Камянки“. Ці подробиці міг знати Ракушка хоча-б від свого старшого сина Івана, що був пізніше за сотника Мглинського і який між иншим виконував иноді доволі відповідальні доручення (після арешту Самойловича Іван Романовський арештовував гетманенка Якова. Самовидець 173 стор.), а по-друге граматичі вербальні форми „ночовали“, „ишли“ прямо вказують, що події відбувалися без участі оповідача. Коли Самовидець сам бере участь в подіях, він вживає форм „билисмо“, „ночовалисмо“, „ишлисмо“, „гонилисмо“, „сталисмо“¹⁾ і т. д. Нарешті Самовидець Ракушка міг заносити про військові події відомості і від інших учасників подій, помимо свого сина Івана; оповідає-ж він про події, що сталися по-за межами України—в Польщі, Туреччині, Швеції, Московщині, то-що. Подробиць до літопису він не заносить, а факти, про які він чув від певних людей, записано до літопису старанно. До речі, на характері запису останніх літ у Самовидця помітно, що він більше уваги звертає на церковні справи—моралізування його з приводу пожежі Стародуба, що сталася на його думку за гріхи людей, я вже підкреслював; подібно кінець гетьманування Самойловича теж викликає у нього думки про нестривке земне щастя. В ряді причин, що викликали невдоволення з гетьмана Самойловича серед місцевої людности, Самовидець вказує на те,

¹⁾ Самов., 66 стор.

що Самойлович „барзо гордий став не тільки на казаків, але и на станъ духовний“... „Духовенство священники, хочай, який значний, мусѣль стояти непокрытою головою. А у церквѣ нѣгды не йшол дары брати, але священникъ до него ношовалъ“... Особливо ображає Самовидця те, що коли „где-колекъ виездиль любо на полювання, жебы нѣгды священника не побачиль,—то собѣ нещастя мѣль“...¹⁾. Не дурно Г. Карпов гадав, що Самовидець духовного стану людина. Карпов був недалеко від правди. Нам лишається небагато додати про Самовидця-Ракушку. Року 1701 він склав свого заповіта, де розпорядився усім своїм маєтком, наділивши своїх синів рухомим та нерухомим майном. Остання звістка про Ракушку від лютого 1703 року. Літопис Самовидця переривається на 1702 році. Як бачимо, збіг цих обставин не випадковий. Зрозумілим стане і характер усього твору Самовидчиного, його прагматизм на початку літопису, більша систематизація, уникання подробиць, то-що, коли ми пригадаємо собі біографію Ракушки. Перші оповідання літопису він не міг писати зараз-же після подій, бурхливі часи, коли він жив, молодість і недосвідченість не давали йому змоги писати літопис рівнобіжно подіям, тому він пише його літ через 15—20 після пережитого часу, користується, очевидно, нотатками, чи чужими чи власними, якимись реєстриками, діяріушами та власною пам'яттю. Тому-то він часто вживає виразу „на тот час“ що безумовно вказує на давні часи. Трапляються у нього і фактичні помилки, анахронізми, події попереджують оповідання. Так розказуючи про мітрополіта Тукальського і про ув'язнення його з товаришами у фортеці Мальбору, літописець говорить: „гдѣ роков два сидѣли у в'язенню“ (стор. 84), оповідаючи під 1648 роком про втечу Вишневецького з Лівобережжя з родиною і з сином Михайлом, Самовидець додає про Михайла „що напотом королем польськимъ зосталъ былъ“ (ст. 12), а обрання Михайла королем сталося вже року 1669. Подібне говорить і про Стеньку Разіна під 1667 роком, де позначається кара Разіна на горло року 1671. Нарешті і про гетьмана Самойловича під 1670 роком натякається про нещасний кінець його гетьманування року 1672. Розглядаючи докладно літопис Самовидця, О. І. Левицький прийшов до висновку, що літописа було складено після 1672 року. Саме після цього року оповідання ведеться різнобіжно подіям, внесено багато деталей, про один і той-же факт говорить в різних місцях, в залежності від того, як події ці відбувалися, систематизацій явищ непомітно, упереджень подій теж немає—це все свідчить про те, що основна робота над складанням літопису велася після 1672 року, а коли ми пригадаємо факти біографії Ракушки і переїзд його до Стародубу після 1673 року, то стане зрозумілим зв'язок Ракушки з складанням літопису. Тут у Стародубі, відпочиваючи після бурхливих пригод на свободі, користуючись попередніми записами та іншими джерелами, складав Ракушка свій літопис.

Щоб закінчити перегляд всіх аргументів на користь авторства Ракушки що до літопису Самовидця, наведу ще власноручного листа Ракушки до Лазаря Барановича, щоб читач міг переконатися в повній ідентичності стилю і навіть окремих виразів цього листа Ракушки та літопису Самовидця: „Ясне прѣосвященний, а мнѣ вельце млстивий отче епископе Чернѣговский, а мнѣ вельце млстивий пане і пастирю. Поклон мой наинижѣший вашой пастирѣской млсти отдавши, през сее мое писаніе ознайомую, ижъ я не могучи ся упросити у его млсти пана гетьмана войска его царского величества Запорозского от той услуги, яко первой минѣ назначено было, і тепер повторе писмо его мл. панѣ гетманѣ прислал,

аби-м тих трох полков зоглядав: Нѣжинського, Сосницького і Стародубовського, що на писаня его млсти пана гетмана зараз поехавши в полкъ Сосницький, спорядилем и млини повѣту Сосницького подадем в дозор двом чоловѣком: Яскови Пустовуйтови и Мартинови Чорному, межи которими млинами припоминалем оним сторони млином Кіреевских, жебы в них поставили мѣрнихъ, а збора жадного не брали до дальшее вѣдомости; и тое онимъ приказалем, же ежели кого его млсть отец епископ пришет з унѣверсалом его млсти пана гетмана на тѣ млини, то аби онѣ зараз отдали на монастир, яке и перед тим было; зачим рач, преосвященность Ваша, кого посылати до Сосниці за для тих млинов з унѣверсалом его млсти пана гетмана, жебы болшей марне не ишло, бо я не повинен того отнимати, що пан гетман з войском запорозским на монастир надал, любо то нашѣ инѣшіе в том амаринуют, мѣлемъ былѣ волю зараз ѣхати и в полкъ Стародубовскій, але зайшло мене писаня от его милости пана гетмана под селом Бабою, жебы также дозирал полку Кіевского и полку Прилуцкого и полку Лубеньского и полку Пултавского, що барзо мене стривожило, же под сей час непослушенства не могли сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбаціе, о чем зараз побѣгу сам до его млсти пана гетмана, просячи, жебы ми того тяжару уменьшил, и там о усем не препомню розмовити в долегливостях преосвященности вашею, а за тим з найнижшими услугами моими отдаюся мтвам с тим архіерейским преосвященности вашею. З Мены, августа 6. 1663.

Преосвященности вашею всего добра зичливий ѣ найнижший слуга Роман Ракушка, сотник Нѣжинской Новомѣсский войска его царского величества Запорозского“.

Гадаю, що заперечень повній подібности стилю писаннів Ракушки та літопису Самовидця ніхто не зробить.

Підвожу зараз підсумки всього сказаного. Переглянувши основні моменти біографії Ракушки, ми не знайшли жадного протиріччя фактам життя Ракушки тим відомостям, що ми знаємо про автора Самовидця з самого-ж літопису. Навпаки, всі ясні вказівки Самовидця, де він сам про себе говорить, цілком укладаються в відомі факти біографії Ракушки. Більше того, де-які місця літопису Самовидця стають зрозумілими тільки тоді, коли ми визнаємо авторство Романа Онисимовича Ракушки-Романовського. Тому я гадаю, що таємничий анонім Самовидця я розгадав правильно.

Літературні паралелі.

„Пиворізи“ М. Довгалевського і „Чумаки“ Карпенка-Карого. Акад. Єфремов, в своїй „Історії українського письменства“, розглядаючи інтермедії Довгалевського, так каже: „В малюванні побутових думок у Довгалевського бачимо справжній хист і де-які з них ще й тепер можна залюбки читати, напр., про штукарства дяків-пиворізів у четвертій великодній інтермедії. Постать пиворіза „іже в Претиській школі криласа правитель лівого, горілиці і бражки любитель“, справді таки майстерно змалювано. Це промітний чоловічина, що бував у бувальцях, і на всі штуки майстер, „дійсний прототип Шварківського й Мичківського з Карпенкових „Чумаків“¹⁾.

І дійсно, коли ми придивимося до постатів цих дяків у Карпенка, то побачимо, що їх без ніякого сумніву витворено під впливом тих образів дяків-пиворізів, що їх ми бачимо у Довгалевського.

„Пиворізи“ Довгалевського—це четверта інтермедія до великодньої драми його „Властотворний образъ челоуѣколюбія Божія“ 1737 р. Зміст її такий: виводяться два пиворізи, з яких один іде в город Короп, де змалку співав у церковному хорі, і де збираються такі-ж, як і він „крилоса правителі, горілиці і бражки любители“. Але цей пиворіз каже, що „не тільки ми умієм кліром управляти, но можемо еще і куншти разніи писати“. На цю мову являється другий пиворіз, і вони починають балакати про своє школярське життя. Так перший пиворіз каже: „не хвалітесь, бо і ми теж блощинного роду. Маємо подостатку і всякого плоду і довольствуем же зѣло, что хлеба нѣ куса, все ходячи по школе справляем труса; потрясши кучерами да спати лягаем, а уставши раненько, бражку попиваем“.²⁾ Другий пиворіз іде до Березної, де збирається бути за дяка. Його вже давно туди запрошують, але він боїться, „бо построй штуки, так щоб не попастися протопопі в руки“. Пиворізи змовляються разом іти, а поки-що хочать змалювати один з одного портрети, щоб краще залицятись до дівчат. Підчас їхньої розмови надходить селянин і просить їх вирішити питання: „Чи Кавель Кавеля вбив, кому брехня буде, чи мені-б то із кумом, чи моему свату“. Дяки кажуть: „кума побідиши, аще на горілицю шага положиши“. Селянин обіцяє їм всього потроху, а побачивши, що вони малюють, прохає змалювати й його в подарунок жінці. Пиворізи розмальовують йому обличчя так, що селяни, які надійшли до них, ображаються: „Що таке от легкодухів терпітимуть люди“, і хочять їх провчити. Пиворізи тікають з такими словами: „Забивають ніщету нашу і печаль нашу; жезл твой і палица твоя та мя утішиста; сонм лукавих обдержаша мя“.

Що до „Чумаків“, то зміст їх полягає в тому, що багатий мужик Хома з братом на позичені гроші виряджає чумачку до Криму по сіль та

1) Київ, 1917 р., стор. 91—92.

2) Киевск. Старина, 1897 р., X—XI кн.

по рибу. Злюща жінка Хоми хоче посварити братів і кінець-кінцем свого доходить, бо Хома був не дуже розумний чоловік і високо нісся своїм багатством. Тоді брат задумав провчити Хому. В-осени брат Хоми повертається із Криму і розказує, що чумачку по дорозі пограбовано. Чутка про це рознеслась по селу, і люди вимагають від Хоми грошей, які йому дали в позику. Хома на колінях просить їх пождати. Але це все були братові витівки, щоб довести Хомі, що поважають люди не його, Хому, а його гроші. Кінчається все гаразд: чумачка повертається, і брати миряться. Ролі дяків тут епізодичні, і введено їх, як комічні персонажі. Шварківський служить у Хоми за писаря, і в той-же час він „інспектор школи і бакаляр учений“. В житті йому довелося зазнати всього: вигнаний з школи, він був дяком в пустинях волинських, „але із празнословія вийшло замішательство, і (він) втік; був інспектором школи біля Чернігова, але і тут не вжився, бо висміяв у віршах якогось панка і втік, боячись, щоб не вловив його панок „для сугубого ізбієнія“. Потім співав в переяславському катедральному хорі, і знов таки „бас Ермолай, лютий діоклетіян, взяв за обиду (його вірші), і ранив камнем во главу, від чого (він) довго хворав“. Потім з „голодними бродячими собратами по корчмах і домах шляхетних“ виставляв він інтермедії, але „за мідні гроші та за ковбаси“ посварився з ними і покинув їх, „будучи на дорогу легко ізбієн“. Шварковський має характер задержуватий, особливо на підпитку, складає вірші і досить „злорічиві“. Коли на Хому нападають люди за гроші, він жаліє його, до народу ставиться з презирством, напр., дає таку відозву про бабу Бушлю: „Злорічивая, многорічивая і глупоглаголівая баба; ти діждешся, що тобі кулак покажуть“, а про Петра так висловлюється: „Вічна пустиня в животі, вічна пустиня в голові“. Мичківський під пару товаришеві: такий-же чванливий, любить випити і вміє випросити, задержуватий і також багато в житті всього зазнав: „за все хватався, все робив, не маючи ніяких знаній“. Був в монастирі, попробував взятись до малярства, але так намалював Зосиму святого, що патерицею його економ вигнав заворота. Був за учителя коло дітей у багатого селянина, а останніми часами став за писаря до сотника Ботуза.

Коли порівняти інтермедію Довгалевського і „Чумакив“ Карпенка, то побачимо, що спільного між ними небагато. Правда, мотив малювання дяками в „Пиворізах“ селянина, а в „Чумаках“ Зосими святого, за що обидва рази малярів покарано, — той самий, але в „Чумаках“ за це згадується тільки по дорозі і займає цей мотив всього два рядки, коли Мичківський оповідав про „свої походження“. Особливої уваги йому не надається і центрального місця він не займає, як це ми бачимо в значній мірі в „Пиворізах“. — Крім цього спільного мотиву, є ще тільки два подібні вирази в обох творах: 1) слово „онагрик“ (ц.-т. осел) вживають так пиворізи, як і Шварківський, обидва рази кажучи з презирством про селян; 2) слов'янського виразу „жезл твой і палица твоя та мя утішиста; обидоша мя пси мнози“, що є в „Пиворізах“, коли дяків починають бити селяни за їх шукарство, в „Чумаках“ Мичківський вживає тоді, коли в сварці з Шварківським тікає з кімнати, хапаючи його палицю.

Коли взяти до уваги, що „Чумаки“ вийшли в світ в 1898 році, а написано їх було раніше — до 1897 р. ¹⁾, а „Пиворізи“ перший раз надруковано в „Київській Старині“ в листопаді 1897 р., то треба зробити висновок, що з інтермедії Довгалевського, надрукованої в „Київській Старині“, Карпенко-Карий скористувався не міг. Не міг він напевне скористу-

¹⁾ Цю п'єсу театральна цензура дозволила 14/VI 1897 р. (Комаров, Українська драматургія, стор. 345, № 58).

стуватися, утворюючи образи своїх дяків із рукопису інтермедії Довгалевського, що переховується в Київському Михайлівському монастирі, бо навряд чи Карпенко-Карий звертався до архіву, а до 1893 р. цю інтермедію ніде не друковано. Як-же все таки познайомився Карпенко-Карий з інтермедією Довгалевського, бо без такого знайомства аж ніяк не можна з'ясувати тих збігів, що про них ми казали вище.

На мою думку, цю справу треба розв'язати так: в статті С. Тобілевич „Життя Ів. Тобілевича“ є коротенька замітка, що в 70 р.р. Карпенко-Карий був у Києві, як представник від Єлисаветського товариства, і познайомився з такими видатними діячами, як Антонович, Рильський, П. Житецький ¹⁾. „З 1895 року, каже Єфремов, кожен—зимній сезон він проводив у Києві, а на великий піст, коли спектаклі заборонялись, їздив у свій хутір „Наdejда“, де спочивав, займався господарством і писанням своїх творів. Майже що-року привозив звідти нові п'єси. Писав досить оригінально: „довго виношував у собі задуманий сюжет і лише тоді сідав за писання, коли в голові вже все складалося до дрібниць. Тоді писав запоем, не одриваючись“. ²⁾ Так от підчас свого перебування в Києві, він познайомився з книжкою П. Житецького „Мисли о малорусских народных думах“, що надрукована в 1893 році, і зокрема з тією її частиною, де розповідається про мандрівних дяків. Що К.-К. читав цю книжку, про це свідчить чимало даних: в цій праці П. Житецький дає загальну характеристику мандрівних дяків, як людей, що жили поміж народом і розповсюджували ті уривки знань, що сами мали. Більшість з них пробували за учителів, дяків або писарів. Характерні риси—нахил до вина, за що їх прозвано „піворізами“, чванливість, голодне життя в школі на селі, хист випрошувати у людей і в той-же час погляд на них зверху вниз,—ці риси ми бачимо і в дяках Карпенкових. По-друге, там-же в цій праці П. Житецького наведено біографію одного з таких мандрівних дяків, що жив в першій половині XVIII в.—Іллі Турчинівського. В цій біографії є багато епізодів, спільних з життям Шварківського, напр.: 1) обидва дяки не скінчили школи, обидва все життя переходили з місця на місце і ніде не уживались, обидвом пробито голови камінням, обидва з „голодними бродячими собратами“ виставляли інтермедії, і справа завше кінчалась у них бійкою, 2) обидва співали в переяславському катедральному хорі, і навіть вираз „люті діоклетіане“, що його вживає Турчинівський, в „Чумаках“: трапляється чотири рази. 3) Вірші, що їх наведено в „Чумаках“: а) „Був Грицько мудрий, родом з Коломиї“; б) „Не пнісь, што тобі не дано от природи“—ми знаходимо і у П. Житецького, 4) Вирази—„мандрівні дяки, пан бакаляр, інспектор школи,—ці звичайні назви, що їх вживає Карпенко-Карий, ми знаходимо і у П. Житецького, 5) В цій-же праці П. Житецького ми бачимо значні уривки з „Піворізів“ Довгалевського, що з них і скористувався Карпенко-Карий в своїх „Чумаках“, напр., та мова слов'янська „Жезл твой і палица твоя“ ³⁾, що, говорячи її, утікає Мичківський, і в уривках Житецького піворіз називає селянина „онагриком“ ⁴⁾, як це робить у Карпенка-Карого Шварківський і др.

Так на підставі наукової праці П. Житецького повстали ті живі образки старого українського життя XVIII в., що їх намалював у своїх „Чумаках“ Карпенко-Карий.

¹⁾ Літературно-Науковий Вісник, 1913 р., кн. 9, стор. 387.

²⁾ *Op. cit.*, 37 стор.

³⁾ *Op. cit.*, 51.

⁴⁾ *ibid.*, 50.

До матеріалів з історії цукро-бурякової промисловості України^{*}).

Історію цукро-бур. промисловості на Україні за добу до реформ 1860-х років та особливо до часу введення акцизу на цукор (1848 р.)—ще мало порівнюючи освітлено. Загальною перешкодою до цього—є брак певних погоджених між собою статистичних відомостей. У різних авторів, що працювали над історією ц.-б. промисловості цього періоду і в обсягові всієї кол. Росії, як, напр.: Бунге М., Левін М., Freyer, Толпигін М., Цехановський М. й ин.—відомості про кількість ц.-б. заводів, продукцію цукру, ціни, працю, площу засіву ц. буряків і т. и.—надзвичайно розбігаються. Навіть у одного й того-ж автора на різних сторінках його роботи часто подаються різні числа. До того-ж ці відомості подаються не по окремих губерніях, а переважно в вигляді загальних чисел для всієї кол. Росії. Оця спеціальна перешкода гальмувала й гальмує з'ясування умов та ходу розвитку ц.-б. промисловості на Україні.

З нечисленних праць, що унікають в де-якій мірі цього останнього дефекту, з'являється добра для свого часу й цікава робота М. Віта¹⁾, про яку мало хто тепер згадує. Ця праця М. Віта є доповнення до його підручника з техніки цукроварства²⁾, але містить в собі крім відповідних спеціальних відомостей чимало статистично-історичних чисел та вказівок з життя ц.-б. промисловості всієї Росії (крім Польщі)³⁾.

Ці відомості М. Віт скупив переважно на 288—302 сторінках своєї роботи і систематизував у вигляді таблиць та списку ц.-б. заводів. В спискові цукроварень Віт зазначає місце та рік заснування заводу, спосіб виробництва (паровий, огневий), спосіб добування соку з ц. буряків (преси, апарати, кількість їх та система) і називає власників заводів. Відомості М. Віта після де-якої обробки й покладено в основу цієї статті.

Згідно з цими відомостями в середині XIX століття ц.-б. заводи на території кол. Російської Імперії містилися на просторі 23-х губернь⁴⁾ (крім Польщі). З цих 23-х губернь—7 припадало на Україну⁵⁾.

^{*} Ця стаття є конспект доповіді, якого було зачитано на засіданні Істор.-Економ. Секції 1-го Відділу УАН у жовтні м. 14 дня 1924 р. під назвиськом „Цукро-бур. промисловість на Україні в середині XIX ст. за відомостями М. Віта“.

¹⁾ „Дополнение къ руководству къ сахарному производству, составленное Николаемъ Витомъ“. Санктпетербургъ. 1854. 392 + 57 стор.

²⁾ „Руководство къ сахарному производству, составленное Николаемъ Витомъ“. Санктпетербургъ. 1853. 467 стор.

³⁾ Статистично-історичні відомості М. Віт подає за статтею М. М-ва „Взглядъ на свеклосахарную промышленность въ Россіи, Мануф. и Торг., ч. I, 1853 г., за працею „Свѣдѣнія о свеклосахарной промышленности въ Россіи, собранныя въ 1849 году“—изд. Деп. сельск. хоз. Минист. Гос. Имущ. Спб. 1862, 80, та за иншими.

⁴⁾ В одній з таблиць (на 292 стор. цього „Дополненія...“) Віт містить замість Вітебської губ.—Симбірську, де за відомостями М. Толпигіна (за „Ежегод. по сахар. промыш. Р. И. за 1892-93 г.“) дійсно існував ц.-б. завод з 1831 року. Разом з Вітебською це була-б 24-та губернія.

Поруч з цим треба одмітити, що С. Вознесенський в своїй роботі „Економика Росии XIX—XX вв.“, ч. I, Ленінград, 1924 р. на стор. 86-ій подає (за „Военно-статист.

Усіх ц.-б. заводів в 23-х губернях в 1851—52 році було—381⁶⁾, з них парових було 79⁷⁾, огневих—290⁸⁾ та 12 заводів не працювало⁹⁾.

З цих ц.-б. заводів в 1851—52 виробничому році на Україну¹⁰⁾ припадало 66 парових ц.-б. заводів або 83,54% з загальної кількості парових заводів, огневих 156 зав., або 53,79% і тих, що не працювали, 8 заводів. Разом на Україну припадало 230 ц.-б. заводів з 381 або 60,37%¹¹⁾ та 12). (Див. додаток А.).

Як бачимо, % парових цукроварень на Україні (83,54) значно більший ніж пряма пропорційність між загальною кількістю ц.-б. заводів на Україні (60,37%) і лише Росією.

Парові цукроварні на Україні у відношенню до загальної кількості ц.-б. заводів на Україні—складали 28,69%, тоді як в самій Росії вони давали лише 8,61%.

Розглядаючи-ж додаток А, бачимо, що й самі парові цукроварні на Україні були кращі від власне російських. Пересічно на один паровий ц.-б. завод на Україні припадало 6,2 гідралічних пресів, тоді як в Росії лише 4,9.

Що-до гідралічних пресів взагалі, то в 1851—52 році ми маємо на цукроварнях всієї Росії 1.164 гідралічних пресів. З них на долю лише України припадало 920 гідр. пресів (на парових ц.-б. заводах—410, і на огневих—510 гідр. пр.) або 79,04%, на долю-ж самої Росії—244 гідра-

сборником“) під заголовком: „Территориальное распространение свекло-сах. произв-а в половине XIX в.“—лише 6 губернь з загальною кількістю 79 ц.-б. заводів (а по Віту в тих-же губернях в 1851 році було 100 ц.-б. заводів).

5) У „Ежегоднике по сах. пром. Р. Им. за 1891-3 г.“ ми маємо ще Бесарабську губ., де з 1837 р. існував ц.-б. завод. Мабуть як цей так і три ц. б. заводи в Московській губ. вже не працювали в часи Віта (список ц.-б. заводів Віта містив лише ті заводи, що працювали або будувались). Це була-б 8-ма губернія на Україні або разом з Московською та Сибірською 25-а в цілій Росії без Польщі. Коли-ж взяти і польські губ. (за „Ежегодником...“), де до 1851 року ц.-б. заводи існували по 8-ми губернях, то мали-б 34 губерні в кол. Рос. Им. в яких були ц.-б. заводи.

6) У Віта на 288 стор. його „Дополнения...“ подано число ц.-б. заводів—333, але по списку значиться 381.

7) У Віта на 288 стор. його „Дополнения...“ значиться 77 пар. заводів, але по списку маємо—79.

8) У Віта на 283 стор. його „Дополнения...“ маємо—303 огневих заводи. Ми будемо мати це число, коли до 291 огневих заводів додасмо 12 цукроварень, що не працювали, і сто-бі виробництва яких у спискові не зазначено. Але тут виникає сумнів (див. примітку 9).

9) У Віта на 283 стор. його „Дополнения...“—сказано—13. Відносно цих 12-ти цукроварень Віт подав відомості про знаряддя лише по одному заводу, а дату заснування по двох заводах. Для решти (10 заводів) цукроварень дату їх заснування знаходимо у Толпигіна (у „Ежегоднике...“): для 7 заводів це 1852 рік, для 2-х—1840 рік, а одного заводу у Толпигіна зовсім немає. Ледве чи можна всі 7 заводів, що побудувались в 1852 році віднести до огневих. Тут маєтись якесь узагальнення або у Віта, який міг однести до групи огневих ті заводи, за які не було певних же відомостей, або у Толпигіна, який міг однести на 1852 р., як крайній для списку Віта (бо у Віта ми маємо лише одну цукроварню під датою 1852-го року—на Чернігівщині), ті заводи для яких не зазначена у Віта дата. (Толпигін—використовував список Віта і на примірникові „Дополнения...“ що опрацьовувався для цього доклада з примітки, що зроблені його рукою).

10) На Київщину, Волинь, Поділля, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину та Херсонщину, Курську та Воронізьку губ.—односімо до Росії.

11) По Толпигіну (за „Ежегодником...“) 244 ц.-б. заводів з 413 (по всій Росії, без Польщі) або 59,18%.

12) В 1914-15 році маємо на Україні 222 ц.-б. заводи, або 84% від загальної кількості по всій Росії (за Чопівським—„Цукр. Пром. на Укр.“ К. 1918, стор. 5. Тут до України прилучено 1/2 ц.-б. заводів в Курській та Воронізькій губ.). В 1923-24 році з 122 цукроварень, що працювали (Цукортрест—90 з. на Україні і 2) з. в Росії, арендовані—10 з. на Україні і 2 з. в Росії) на Україну припадало 100 з. або 81,97%. (За Лиховиц-ром и Миндем—„Химико-технич. результаты кампании сахароварения 1923-24 г.“ К. 1924 р. 384 стор.).

влічних преси (на парових ц.-б. заводах—64, на огневих—180 гідр. пр.) або 20,96%. Таким чином, пересічно на один ц.-б. завод на Україні припадало 4,1 гідр. пресів, а в самій Росії—1,6 гідр. пресів¹³⁾.

Крім гідравлічних пресів, що вважалися за ліпші¹⁴⁾, в ті часи вживалися на цукроварнях ще інші преси та апарати. Тут ми одмітимо лише, що на самій Україні гідравлічні преси складали 83,1%, а інші тільки 16,9%, в той час як по самій Росії маємо гідравлічних пресів 58,5%, а інших 41,5%.

Для більшої наочності подамо наведені вже вище відомості в вигляді такої таблиці:

ТАБЛИЦЯ № 1.

Ч.ч. по черзі	КРАЇНИ:	Цукроварні були на просторі:		В 1851—52 році було цукроварень:				На цукроварнях було пресів та апаратів:	
		Губернь	Повітів	Парових	Огневих	Не працювало	Разом	Гідравлічних пресів	Усіх пресів та апаратів
1.	Україна	7	63	66	156	8	230	920	1107
	у % до заг. числа	—	46,30%	83,50%	53,80%	—	60,40%	79,00%	72,60%
2.	Росія	16	73	13	134	4	151	244	417
	у % до заг. числа	—	53,70%	16,50%	42,20%	—	39,60%	21,00%	27,40%
	Разом	23	136	79	290	12	381	1164	1524

Відсоткові та пересічні числа для самої України та самої Росії наведемо в вигляді такої таблиці, де числа, як і в попередній таблиці, говорять сами за себе:

ТАБЛИЦЯ № 2.

Ч.ч. по черзі	КРАЇНИ:	Пересічно на 1 повіт припадало цукр. вар.	Було цукроварень у %:				На цукроварнях було пресів у %:			Пересічно на 1 цукров. припадало гідр. пр.
			Парових	Огневих	Не працювало	Разом	Гідравлічних	Інших	Разом	
1.	Україна	3,6	28,7	67,8	3,5 ¹⁵⁾	100,0	83,1	16,9	100,0	4,1
2.	Росія	2,1	8,6	88,7	2,7	100,0	58,5	41,5	100,0	1,6

Перейдемо тепер до виробництва. Відомості про кількість виробленого бур. цукру-піску Віт подає погуберніяльно в вигляді двох таблиць: за 1851-й та за 1848—50 роки¹⁶⁾. Відомості за 1848—50 роки, певно, являють собою ту кількість бур. цукру, що вже обкладалася акцизом

¹³⁾ В цьому розрахунку відкидаємо заводи, що не працювали, бо, як зазначалося—Віт подає відомості про знаряддя лише по одному з 12 таких заводів.

¹⁴⁾ У Віта на 6-й сторінці його „Доповнення..“ знаходимо: „Немає потреби вивчати невідосконалі способи добування цукру з буряків, що, на жаль, ще має місце на багатьох ц.-б. заводах Росії, як, напр. холодна й гаряча вимочка, вживання гвинтових та інших не гідравлічних пресів..“ і т. и.

¹⁵⁾ Більший % заводів по Україні, які не працювали, пояснюється може тим, що до цієї групи віднесено заводи, котрі лише будувалися, а таких на Україні було більше. (Див. примітку—9).

¹⁶⁾ На сторінках 289 та 292-й свого „Доповнення..“.

(ця таблиця у Віта має заголовок: „кількість виробленого цукру по 12 ф. з берковця та по нормі роботи знарядів на протязі доби“). Відносно 1851-го року такої примітки немає. Але хоч дані за 1848—50 роки, як з'ясовується при порівнянні з іншими відомостями, не показують справжньої кількості виробленого цукру¹⁷⁾, але для визначення % продукції буряк, цукру на самій Україні від кількості загальної продукції в Росії—ці відомості цінні.

Погуберніяльні відомості про виробництво бур. цукру за ці роки наводимо в додаткові Б, тут-же подамо в вигляді такої таблиці:

ТАБЛИЦЯ № 3.

Ц.ч. по черзі	К Р А Ї Н И:	Було вироблено бур. цукру піску: (пудів)				Пересічно на 1 цукроварн. в 1851 році припадало виробл. цукру-піску:
		Р о к и:				
		1848	1849	1850	1851	
1.	Україна	192.950	419.141	376.021	759.000	3.418,9 пуд. 1.951,7 "
	у 0/0 до заг. числа .	71,66 ⁰ / ₁₀₀	70,44 ⁰ / ₁₀₀	76,06 ⁰ / ₁₀₀	72,56 ⁰ / ₁₀₀	
2.	Росія	76.284	175.895	118.349	286.900	
	у 0/0 до заг. числа .	28,34 ⁰ / ₁₀₀	29,56 ⁰ / ₁₀₀	23,94 ⁰ / ₁₀₀	27,44 ⁰ / ₁₀₀	
	Разом. . 18) та 19)	269.234	595.036	494.370	1.045.900	

З цієї таблиці бачимо, що вже в середині XIX століття цукроварні на Україні продукували від 70% до 76% бур. цукру від загальної кількості виробництва ц.-б. заводів усієї Росії²⁰⁾. Таке співвідношення відповідає і наведеним вище відомостям про знаряддя ц.-б. заводів Росії та України. Ці дані разом з відомостями про знаряддя цукроварень, за відповідними поправками та застереженнями, може полегшати роботу по з'ясуванню відносного, а звідти і кількісного розміру продукції бур. цукру на Україні за ті роки, за які нам відомі лише загальні числа для всієї Росії.

Малий період, за який Віт подає числа продукції бур. цукру по

¹⁷⁾ Це пояснюється історією введення акцизу в Росії і тодішньою технікою його збирання. Дійсна продукція бур. цукру була значно вища, ніж те передбачало і визначало положення про акциз. Про це див.: М. Толпигіна „Сах. пром. от основ. ея до наст. врем.“ К. 1894 р. стор. 7; М. Цехановського—„Рус. свеклосах. пром. в ея прош. и наст.“ С.П. 1911 р. стор. 9—10 та „Историч. обзоръ свеклосах. пром.“ К. 1904 р. стор. 6—24; і Левіна „Свеклосах. пром. в Россіи“ С.П.Б. 1910 р. с. 54—58, та у інших.

¹⁸⁾ В примітках до цих підсумків Віт зазначає, що до числа 1.045.900 (за 1851 рік) треба додати коло 150.000 пуд. цукру, що виробляли ті заводи, які користувалися пільгою з боку закону про акциз, та на тій-же підставі додати по 15% до чисел за 1848—50 роки.

¹⁹⁾ Дійсна загальна (але для всієї Росії, бо по губерніях, на жаль, відомості не подаються і тому продукцію цукроварень України виділити неможна) кількість виробленого бур. цукру за ці роки була значно більша. У самого-ж Віта в його роботі—„Руководство...“ на 41 сторінці для 1848 року подається число 796.500 пуд. У М. Толпигіна (в роботі „Сах. пром. от основ. ея до наст. вр.“ К. 1894 р. на стор. 12-й) знаходимо для цих років такі числа: в 1848 р. вироблено—796.500 п., 1849 р.—772.874 п., 1850 р.—1.063.568 п., 1851 р.—1.950.000 п. У А. Радцига („Сах. пром. всего свѣта...“ С.П.Б. 1899 р. на стор. 147) для 1848 р. знаходимо два числа: 962.000 п. (це з Грум-Гржимайло) і навіть 1.195.000 п. (джерело не вказано). У других авторів є ще й інші числа [Див. також примітку № 26, де подані числа про кількість б. ц. піску, що перероблювався на рафінад].

Що до розміру виробництва бур. ц. на самій Україні, то можемо зазначити, напр., що лише на Київщині в 1846—7 році було вироблено: білого бур. цукру 258.099 пудів, жовтого—18.867 п., патоки—75.535 пудів (за Ів. Фундулієм—„Стат. опис. Кіевск. губ.“ ч. III. С.П.Б. 1852 р. стор. 36; за інші роки відомості наводяться у нього в рублях).

²⁰⁾ Для 1914—15 року маємо для України 106 міль. пуд. бур. цукру або 87% від загальної суми виробництва. (Див. примітку 12).

окремих губерніях, неоднаковий певно характер чисел за 1851 р. та 1848—1850 роки, неврожай ц.-буяку в 1848, 49 та 50 роках ²¹⁾—все це не дає змоги прослідкувати темп збільшення продукції бур. цукру по Україні та Росії за ці роки. Але, оскільки ці числа все-ж цікаві, подамо їх тут у вигляді такої таблиці ²²⁾:

ТАБЛИЦЯ № 4.

Ч.ч. по черзі	К Р А Ї Н И:	Приймаючи кожен попередній рік за 100 будемо мати % збільш. чи зменш. продукції бур. цукру:			
		Р о к и:			
		1848	1849	1850	1851
1.	Україна	—	+117,23 ⁰ / ₀	—10,29 ⁰ / ₀	+101,85 ⁰ / ₀
2.	Росія	—	+130,57 ⁰ / ₀	—32,72 ⁰ / ₀	+142,41 ⁰ / ₀

Що-ж до розмірів виробництва одного ц.-б. заводу того часу, знаходимо у Віта на 291-ій сторінці його „Дополнення..“ таку таблицю ²³⁾:

ТАБЛИЦЯ № 5.

Кількість цукроварень та розміри їх річної продукції:		
Виробляють пудів бур.-цукру піску:		Кількість цукроварень з такою річною продукцією:
В і д:	Д о:	
Більше 15 000 п.		6 цукроварень
10.000 „	15.000 пуд.	11 „
5.000 „	10.000 „	70 „
3.000 „	5.000 „	78 „
1.000 „	3.000 „	172 „
Менше 1.000 п.		43 „
Разом . .		380 „

Ці числа знов загальні для цілої Росії і вказують на розмір виробництва цукрових заводів, певно, в 1851 році. Як бачимо, найбільш численною групою є цукроварні, що виробляли від 1000 до 3000 пудів на рік. Що-ж до кількості виробленого цукру, перше місце займають заводи, які виробляли від 5.000 до 10.000 пудів цукру.

²¹⁾ Див. про це примітку Віта на 292-ій сторінці його „Дополнення...“ Між іншим, у Толпігіна („Сах. пром. оть основ. ся до наст. врем.“ на стор. 22-й, де він одмічає неврожайні роки для цукрових буряків) відносно цих років нічого не знаходимо. (Правда, Толпігін говорить головне про неврожай від шкідників цукрових буряків).

²²⁾ На більший діапазон ухилив продукції бур. цукру в самій Росії в порівнянні з Україною могла тут вплинути, напр., неоднакова неврожайність. Тому більш інтенсивне тут зростання продукції бур. цукру в Росії, певно, не з'являється типовим з'явищем. До того-ж дійсна продукція бур. цукру на Україні ще в більшій мірі як в Росії була вища, ніж те показують розміри обкладеного акцизом цукру, бо при ліпшому та новішому знарядді ц.-б. заводи на Україні скорше могли виробляти цукор в розмірі більшому від акцизної норми. Все це вимагає спеціального з'ясування.

²³⁾ Цю-ж таблицю наводить М. Толпігін на 4-й сторінці своєї роботи: „Сах. пром. оть основ. ся до наст. врем.“ Рік, до якого стосуються ці відомості, певно 1851-й, виходячи з кількості ц.-б. заводів (у Толпігіна маємо неточний вираз: „за відомостями, що зібрано Міністерством Фінансів у 1848 році, розмір продукції цукроварень був такий...“, але-ж у 1848 р. ще не було 380 цукроварень).

Але хоч числа ці загальні для цілої Росії, проте можна де-що виділити відносно України. Продивляючись списки ц.-б. заводів Віта, бачимо, що найбільша кількість гідравлічних пресів на парових заводах була в той час від 12 до 15. Таких заводів маємо всього як-раз 6 і з них 5 припадає на Україну і тільки 1 на власне Росію (Тульська губ.). Таким чином можна припустити, що, з шости цукроварень з найбільшою в той час продукцією, п'ять знаходилося на Україні.

В таблиці № 3 вже наводилося, що в 1851 році один ц.-б. завод на Україні виробляв пересічно 3.418,9 пудів цукру на рік, в той час як в самій Росії лише 1.951,7 пуд.²⁴⁾ Звідси бачимо, що, порівнюючи з власне Росією, Україна продукувала вже в ті часи не тільки більшу кількість бур. цукру (від 71 до 76%—бо й ц.-б. заводів на Україні було більше (60,37%), але й продукційність одного заводу на Україні була пересічно більша.

Що-ж до кількості та виробництва рафінадних заводів, які перероблювали бур. цукор (рафінадні заводи, що перероблювали очере-тяний цукор, існували в Росії вже на початку XVIII століття)²⁵⁾,—про них треба говорити спеціально, а тому тут на цьому зупинятися не будемо²⁶⁾.

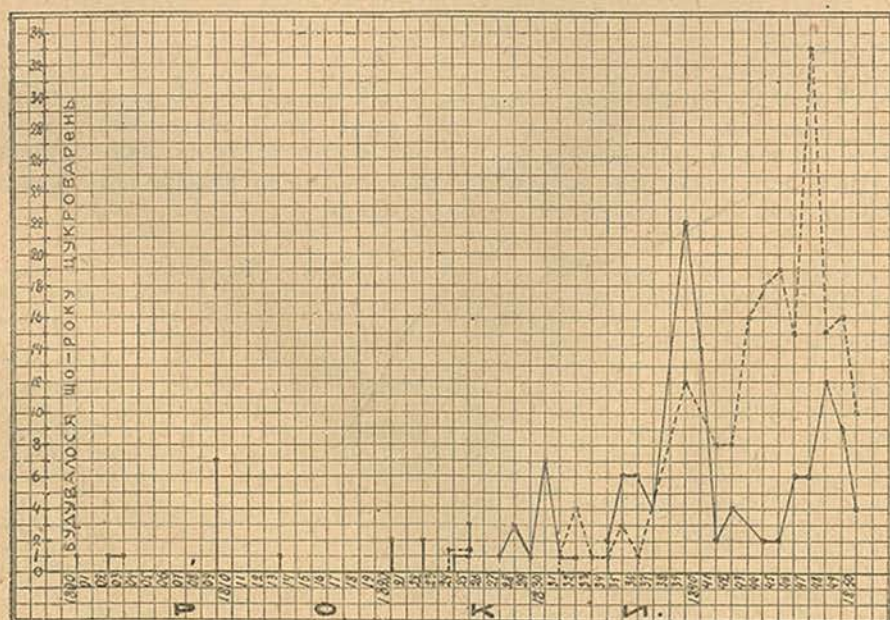
Перейдемо тепер до виявлення темпу будування цукроварень, оскільки це можна зробити на підставі списку заводів Віта. В табл. № 6 подається криву щорічного будування ц.-б. заводів до 1850-го року на Україні та в самій Росії:²⁷⁾ ²⁸⁾.

ТАБЛИЦЯ № 6.

Крива щорічного будування цукроварень на самій Україні та в самій Росії:

Україна: |.....|

Росія: |——|

З цієї кривої бачимо, що будівництво ц.-б. заводів в Росії до 1827-го року має непостійний характер і лише тільки 1827-го року крива йде без перерви²⁹⁾ (виключаючи все-ж 1833 р.). На Україні будівництво ц.-б. заводів (без перерви) почалося лише на 4 роки пізніше—з 1831-го року. Далі бачимо, що до 1841 року в Росії, що-року будувалося більше цукроварень, а потім положення різко змінилося в протилежний бік. Для першого ц.-б. заводу в Росії Віт і Толпигін подають різні дати (див. Додаток В.). В своєму спискові Віт подає для першої в Росії цукроварні (Тульська губ., Чернський повіт, с. Аляб'єво, власника—Блакеннагель)—1802 рік (а на стор. 11-й „Доповнення...“—1800 р.). Толпигін в „Ежегодн. сах. пром. в Р. И. за 1892—93 г.“ подає 1800 р. Цю-ж дату наводить Цехановський, а Левін вказує навіть на кінець—XVIII століття^{30) 31)}.

На таблиці № 7 подається крива щорічного будівництва (до 1850 р.) ц.-б. заводів на самій Україні—Право- та Лівобережній³²⁾:

²⁴⁾ У Раддига—„Сахарн. пром. всего свѣта...“ С.П.Б. 1899 р. на стор. 132-й знаходимо, що в 1850-му році в Бельгії було 28 ц. б. заводів з загальною продукцією в 0,4 міль. пудів, з пересічною продукційністю одного заводу в 13.000 пуд. (перевіривши цю пересічну маємо лише 8.928,5 пуд.). Для Німеччини для 1840—45 рр. тут-же знаходимо (на стор. 99-й): кількість ц. б. заводів—116, вироблено цукру—793.000 пуд., потоки 430.000 пуд. Таким чином пересічно один завод в Німеччині виробляв 6.836,2 пуд. цукру вже в 1840—45 роках.

²⁵⁾ Див. напр.—Бунге Н. А.—„Исторія и современ. сост. свеклосах. произв.“ К. 1877. Стор. 20; Цехановський М. Ю.—„Ист. обзор свеклосах. пром.“ К. 1904, ст. 5.

²⁶⁾ Віт на стор. 26—28 свого „Доповнення...“ каже: „оце список головних на півдні Росії рафінаційних заводів і розміри їх виробництва“ і подає список 23-х заводів в п'яти лише українських губернях з розміром виробництва від 250.000 пуд. рафінаду на рік.

Але тут неясно: чи це всі рафінаційні заводи (відділи)—й тоді ми мали-б для України й для тієї доби всі 100% виробництва рафінаду з бурякового цукру, чи лише „головні“? Далі, чи лише на „півдні Росії“ вони були, чи і в інших губернях? (напр., у Вознесенського—„Экономика России XIX—XX вв.“, вып. I. Ленинград, 1924 г. на стор. 85-й знаходимо, що в 1852 р. всього було 408 ц. б. заводів, з яких 28 займалося переробкою піску на рафінад).

Толпигін у своїй роботі—„Зах. пром. отъ основ. ея до наст. врем.“ на стор. 30—31 наводить цей-же список (зазначає, що бере його у Віта й що це стосується до 1850 року), але висловлюється теж невиразно. Тільки підсумовуючи цей список Толпигін зазначає, що вже до 1850 р. мався один спеціальний рафінаційний завод (Смілянський) і 23 раф. відділа (коли-ж виходить з списку, то залишається лише 22 відділи, бо 23—це разом з Смілянським заводом) з загальною продукцією від 779.000 до 991.000 пудів рафінаду на рік.

Що-до самої Київщини, то у Ів. Фундуклія на 61-й стор. його „Статист. опис. Киев. губ.“, ч. III, С.П.Б. 1852 р.—знаходимо, що в 1846 році на трьох заводах (Смілянському, Ташанковському та Орловському) було рафіновано бур. цукру—247.981 пуд. 2 ф., з якого було здобуто рафінаду 230.543 пуд. 37 ф. (разом з вагою упаковки—паперу) та 18.598 пуд. 19 ф.—патоки.

²⁷⁾ Ця крива, як і та що ми маємо на табл. № 7, одбивав лише рух щорічного будівництва нових ц. б. заводів. Загальної кількості заводів для кожного року ця крива не виявляє, бо для цього треба було-б знайти скільки ц. б. заводів щорічно закривалося. (Про те див. табл. № 8 та 9 і примітку 36).

²⁸⁾ Відомості беремо з списку Віта (стор. 293—304 його „Доповнення...“), які перевіряємо ще по „Ежегоднику сах. пром. Рос. Имп. за 1892—93 г.“ під редак. Толпигіна (стор. 161—189). Для України, порівнюючи з Росією, Толпигін дає до 1848 р. менше доповнень (лише 4 цукроварні та 11 зав. від 1849 до 1852 р.), для самої-ж Росії більше (17 заводів до 1848 р. та лише 1 після 1848 до 1852 р. Див. ще примітку 5)—з другого боку, й у Віта знаходимо чотири заводи (два з них на Україні), яких немає у Толпигіна. Крім того десятків для двох заводів у цих авторів—не сходяться дати. Щоб не ускладняти кривої—доповнення, які ми знаходимо у Толпигіна, подаємо лише до 1825-го року та спеціально не відзначаємо.

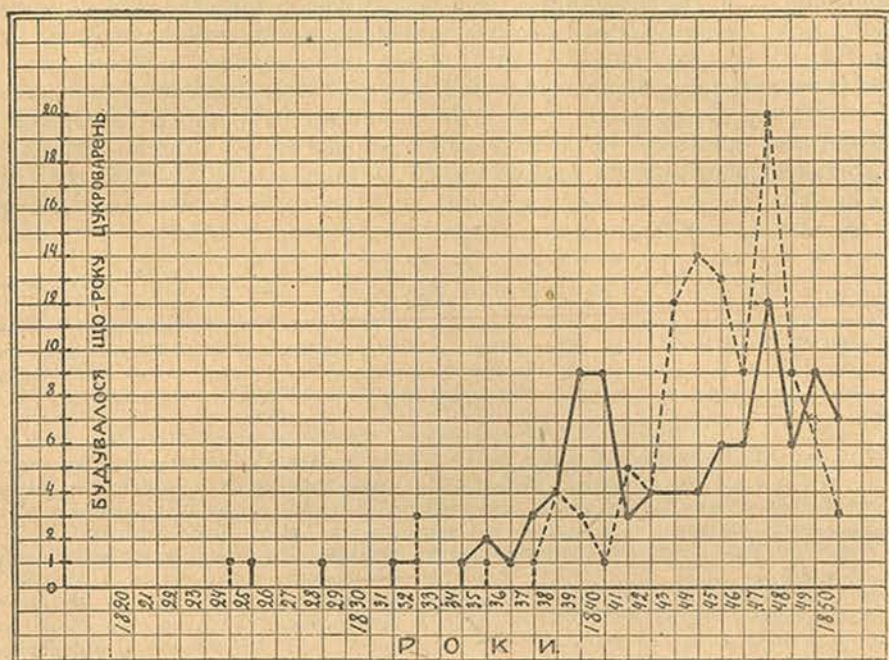
²⁹⁾ До початку 30-х років крива може й не відбивав дійсного руху будівництва цукроварень, бо вже в 20 роках формально існувало чимало ц.-б. заводів. Тільки ті заводи, як кажуть дослідники, фактично будувалися, виходячи головне з пильг, що давалися урядом власникам цукроварень на виготовлення ними горілки з патоки (в дійсності—на це живилися іноді й утфелі). Тому ледве чи можна погодитись з досить розповсюдженим твердженням, що на розвиток ц.-б. промисловости в Росії безпосередньо вплинула континентальна система (1807—11 р.р.). На розвиток ц. б. промисловости, як говорять де-які

ТАБЛИЦЯ № 7.

Крива щорічного будування цукроварень на самій Україні:

Правобережжя: |-----|

Лівобережжя: |-----|

Як бачимо з цієї кривої, систематичне (без перерви) з року на рік будування ц.-б. заводів на Лівобережній Україні почалося раніше, ніж на Правобережжі (з 1834-го р., а на Правобер. з 1837-го року). З того-ж таки 1841-го року, з якого, як бачили на табл. № 6, почалося більш інтенсивне будівництво цукроварень на Україні, порівнюючи з Росією, — починається перехід ініціативи в будівництві нових заводів від Лівобережжя до Правобережжя³³⁾.

автори (між ними й Віт), безпосередній вплив в Росії та на Україні скорше мало зниження цін на хліб в ті часи в Європі. Це робило зернові хлібні культури, які до того були не зручні для перевезок — особливо з огляду на бездоріжжя в Росії, — мало рентабельними. Між іншим — кон'юнктура хлібної торгівлі для „південної Росії“ та чорноморських портів — була ліпша. Це теж з'являється одним з чинників запізнення, порівнюючи з Росією, розвитку ц. бурякової промисловості на Україні.

Так само потрібне перевірки і твердження, що до тимчасового занепаду ц.-б. промисловості в Росії на початку 20-х р.р. спричинився ліберальний тариф 1819 р. Цей занепад міг бути і в зв'язку з однією відкупної горілчаної системи в Росії (1819—26). Зв'язок промисловості горілчаної на початку будування цукро-бурякової ще мало освітлено, хоч тут може й можна знайти теж деякі пояснення щодо цього першого періоду в житті ц. б. пром. в Росії й з'ясувати, чому вона виникла й деякий час держалася саме на півночі (Московщині). (Див., напр.: Толпигіна, Цехановського, Бунге, Левіна, проф. Клименка [— „Развитие с. х. в связи с свекло-сах. пром. в Рос. и на Укр.“, стор. 90.— „Вістн. цукр. пром.“—1924 р. № 1—2], Гулішамбарова [„Всемирн. торговля в XIX в. и участие в ней Рос.“ С. П. Б. 1898 р., стор. 42], статті Колокольникова [в ювіл. збірн. „Война 1812 г.“, т. VII], Лященко [„Очерки аграр. эвол. Рос.“, т. I, стор. 203. Прим.] та других).

³⁰⁾ Цехановський — „Истор. обзоръ свеклосах. пром.“. К. 1904 стор. 4; Левін — „Свеклосах. пром. в Р.“, С. П. Б. 1910, стор. 12. У Бунге в його праці „Истор. и соврем.

До питання про час збудування першого ц.-б. заводу на Україні (див. Додаток В.) треба прилучити дату Віта, у якого в списковій серед дат збудування цукроварень на Україні першою з'являється 1828-й рік для заводу Челишева на Полтавщині, Лохвицького повіту, в селі Бодавці (цю-ж дату для зазначеного заводу подає й Толпигін в „Ежегоднике“³⁴).

Тепер спробуємо виявити крім щорічного зросту кількості ц.-б. заводів ще час, коли на Україні з'явилося ц.-б. заводів вже більше ніж в самій Росії. Для цього припустимо, що всі ц.-б. заводи, які будувалися щорічно (див. криву на т. № 6), продовжували існувати до 1850-го року.

сост. свеклосах. произ. К. 1877 р., на стор. 22—23 є лише вказівка про видачу Блакен-нагелєві в 1800—3 році урядової позички та дозволу пільги для виробу горілки (Див. 1-ше Зібрання законів, т. XXVII, № 20992—О. П.) Про це-ж знаходимо відомості й у інших авторів (Цехановський вказує розмір цієї позички — в 50 тис. руб., на час в 20 років). Вважаємо, що різні дати для першого ц.-б. заводу в Росії, які маються в літературі, й пояснюються тим, що дехто приймає дату видачі позички за час будівництва першої цукроварні в Росії. Докладніше про це буде подано при друкуванні списків ц.-б. заводів в Росії та на Україні.

³¹) Що-до початку ц.-б. промисловості в інших державах, обмежимося тут для порівняння лише такими (не спеціальними й не повними) відомостями. — У Бунге (в праці — „Истор. и современ. сост. свеклосах. произ. К. 1877) для Німеччини знаходимо 1801 р. — завод Ахарда (стор. 4—5), для Австрії — 1803 р. — завод Dr. Ries'a, для Чехії — 1800 р. в Негowitz (стор. 21—22), для Франції 8-й рік Республіки (як пробудження цікавості до ц.-б. виробництва) і 1812 рік, як початок виробництва (стор. 24—25). Цехановський-же („Рус. свеклосах. пром. вь ея прош. и наст.“ С.П.Б. 1911) для першої цукроварні у Франції подає 1811 рік (стор. 4—5) і т. и.

³²) Див. примітки 27) та 28).

³³) Головне — до Київщини, де почалося енергійне будівництво нових цукроварень. Таблицю з кривими для кожної окремої губернії тут не вміщаємо, бо в малому розмірі таблиця має занадто сплутаний вигляд (хоч для з'ясування окремих станів в розвитку ц.-б. промисловості на самій Україні — вона дуже цікава). Не будемо також зупинятися тут спеціально на 1839-му, 1845 та 1847 роках, коли обидві криві руху будівництва цукроварень (табл. № 6 та 7) підводяться найвище. Зауважимо лише, що підвищення кривої в 1847-му році можна пояснити, напр. тим, що підчас збирання урядом відомостей про цукрову промисловість з метою введення акцизу на бур. цукор власники заводів могли намагатися видати свої цукроварні наймолодшими, щоб дістати на перший час певні пільги.

³⁴) По Толпигіну („Ежегодник...“) таким з'являється 1824 рік для заводу Понятовського на Київщині, Канівського повіту, в селі Трощині (Віт-же для цього заводу подає 1832-й рік?). Крім того у Толпигіна знаходимо ще 1825 рік для заводу Куш-Безбор. на Чернігівщині, Сосницького повіту, в селі Макошині (Віт-же для цього заводу подає 1835-й рік?). У Ів. Фундуклія (в його праці: „Стат. опис. Киевской губ.“. С.П.Б. 1852, ч. III, стор. 12) знаходимо: „перший цукро-буряковий завод на Київщині було збудовано в 1834 р. в маєтку Орловці, Черкаського повіту“. (І у Віта і у Толпигіна для цього заводу маємо 1835 рік?) Для цього-ж заводу у М. Яворського в його праці: „Укр. в сп. кап.“. В. І. Х. 1924 р. на стор. 261 (між іншим — за Фундуклієм) маємо — 1831 рік?

В першому Зібранні законів Рос. Імп. (т. XXXI, № 24201) знаходимо ще, що в 1810 р. було дозволено збудувати два ц.-б. заводи в Курській та Слобідсько-Українській губерніях колезькому асесору Безобразову (у Віта маємо 2 ц.-б. заводи, які заснував кол. ас. Безобразов, один в 1836 р., другий в 1838 році й обидва в Курський губ.).

В літературі іноді доводиться зустрічати, що першого ц.-б. заводу на Україні збудував Бобринський на Київщині, Черкаського повіту в м. Смілі й по-різному подається дата. Віт-же і Толпигін для цього заводу обидва наводять — 1838 рік. Акад. М. Василенко („Киевские контракты“. К. 1923, стор. 17), Бунге („Ист. и современ. сост.“, стор. 8—9) і Левін („Свеклосах. пром.“, стор. 14) теж вказують на 1837—38 роки. Але-ж до 1838-го року на Україні (за Вітом, див. додаток В.) вже малося 24 ц.-б. заводи, тому завод Бобринського не міг бути перший.

В підручниках-же з економічної географії України, відносно початку ц.-б. промисловості на Україні, зустрічається взагалі чимало помилок та узагальнень. Але, напр., у Сухова („Економ. геогр. Украины“ — Одес., 1923 г. на стор. 73) знаходимо й таке: „на Украине первый свеклосахарный завод открылся в 1802 году...“, що серед друкарських помилок проте не оговорено.

Тоді зможемо подати в вигляді такої таблиці (див. додаток В.) відносну кількість ц.-б. заводів на Україні та Росії по п'ятиріччях³⁵⁾:

ТАБЛИЦЯ № 8.

Ч.ч. по черзі	КРАЇНИ:	Було цукроварень у 0/0 до заг. числа та по п'ятиріччях:					
		П'ятиріччя:					
		1821—25	1826—30	1831—35	1836—40	1841—45	1846—50
1.	Україна	10	8,8	22,0	31,8	50,2	57,5
2.	Росія	90	91,2	78,0	68,2	49,9	42,5
	Разом . .	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Коли з кривої (табл. № 6) ми бачили, що з 1841-го року на Україні стало будуватися щорічно більше цукроварень ніж у самій Росії, то з цієї таблиці видно, що абсолютної більшості ц.-б. заводів Україна досягла вже в п'ятиліття 1841—1845 років³⁶⁾.

В це ж п'ятиліття і Правобережна Україна дістала перевагу над Лівобережжям що-до кількості ц.-б. заводів (див. додаток В).

А саме:

ТАБЛИЦЯ № 9.

Ч.ч. по черзі	НА УКРАЇНІ:	Було цукровень у 0/0 та по п'ятиріччях:					
		П'ятиріччя:					
		1821—25	1826—30	1831—35	1836—40	1841—45	1846—50
1.	Правобережній . .	50,0	33,3	46,2	30,6	52,5	53,3
2.	Лівобережній . .	50,0	66,7	53,8	67,4	46,6	45,3
3.	Инш. губернях .	—	—	—	2,0	0,9	1,4
	Разом . .	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Така еволюція ц.-б. промисловості України й Росії пояснюється певними історично-економічними чинниками, в наслідок чого центр цукрової промисловості перемістився й, хоч це факт відомий, проте дозволимо собі ілюструвати цю закономірність ще й іншими числами.

Справа в тому, що не тільки з певного моменту (з 1841 р.) на Україні стало будуватися більше ц.-б. заводів, а що й побудовані до 1850-го року заводи почали закриватися в більшій кількості в самій Росії ніж на Україні. Подати ці відомості та виявити відносну інтенсивність цього процесу на Україні і в Росії для кожного року за браком поки-що матеріалів — не можна³⁷⁾. Але можна вивести таблицю, скільки ц.-б. заводів, що

³⁵⁾ Виводячи як цю так і табл. № 9,—прийняли доповнення Толпігіна (за „Ежегодником...“).

³⁶⁾ Вважаємо, що коли-б внести поправки в абсолютні числа (відкинути ті заводи, що закривалися), то співвідношення могло-б змінитися скорше на користь для України так саме й більший приріст ц.-б. заводів що-року міг початися раніше 1841-го року (приріст розуміємо, як кількість збудованих нових заводів без заводів, що закрилися в той-же рік).

³⁷⁾ Поскільки Віт подав свій список ц.-б. заводів після спеціального обслідування урядом ц.-б. промисловості всієї Росії (в зв'язку з введенням в 1848 році акцизу), постільки

побудувалися до 1850-го року закрилося на Україні та в Росії до 1892—3 року. Відомості ці доведеться вже взяти з Толпігіна (з „Ежегодника...“) ³⁸⁾.

Виходячи-ж з цих вказівок Толпігіна можна укласти таку таблицю (див. ще додаток В.):

ТАБЛИЦЯ № 10.

Ч.ч. по черзі	Н А:	З загальної кількості цукроварень, що їх було збудовано до 1850-го року включно, закрилося та залишилося до 1892—3-го року у 0/0:		
		Закрилося:	Залишилося:	Р а з о м:
1.	Правобережжі	56,3	43,7	100,0
2.	Лівобережжі	80,0	20,0	100,0
3.	Всій Україні	67,6	32,4	100,0
4.	В самій Росії	89,7	10,3	100,0

Отже, до характеристики розвитку ц.-б. промисловости в Росії й на Україні треба додати, що з тих цукроварень, які було збудовано до 1850-го року, залишилося до 1892—3-го років на Україні 32% й лише 10% в самій Росії ³⁹⁾. При чому-ж подібне співвідношення ми будемо мати, коли візьмемо й самі лише кращі для того часу ц.-б. заводи—парові ⁴⁰⁾.

ТАБЛИЦЯ № 11.

Ч.ч. по черзі	Н А:	З загальної кількості парових цукроварень, що їх було збудовано до 1850-го року включно, закрилося та залишилося до 1892—3-го року:					
		Закрилося:		Залишилося:		Р а з о м:	
		Абсол.	0/0	Абсол.	0/0	Абсол.	0/0
1.	Правобережжі	18	34,0	35	66,0	53	100,0
2.	Лівобережжі	6	60,0	4	40,0	10	100,0
3.	Всій Україні	24	38,1	39	61,9	63	100,0
4.	В самій Росії	8	61,5	5	38,5	13	100,0

Між иншим, як попередні, так і ці дві останні таблиці звертають нашу увагу на те, що ц.-б. заводи Лівобережжя займають певне середнє положення і з'являються начеб-то переходовим ступенем між ц.-б. заводами Росії та Правобережжя.

список цей повинен бути для того часу повним. Ті-ж ц.-б. заводи, які додає Толпігін та инші для часу до 1848 року, певно вже в 1848-му році не працювали й тому їх не було занесено до списку. Таким чином, може можна буде виявити 0/0 заводів, що закрилися ще до 1848-го року.

³⁸⁾ У спискові цукроварень Толпігіна проти кожного заводу є примітка „действ.“, чи „не действ.“. Вважаємо, що для заводів, які побудувалися до 1850-го року, примітка „не действ.“ означає, що завод вже закритий зовсім.

³⁹⁾ Для російських губернь, як і в попередніх таблицях, беремо загальні числа; бо по окремих районах числа не однакові.

⁴⁰⁾ Кількість парових ц.-б. заводів беремо тільки з Віта, бо для додаткових заводів, що знаходимо у Толпігіна, не маємо відомостей про спосіб їх роботи.

⁴¹⁾ Числа менші ніж подавалося вище—на три заводи, які не увійшли до цієї таблиці, бо були збудовані в 1851-му році (всі припадають на Чернігівщину).

Закінчуючи цей короткий розгляд того статистично-історичного матеріалу М. Віта, що міг згодитися для переведення порівняння стану ц.-б. промисловості України та Росії, наведемо ще лише відомості про власників ц.-б. заводів самої України, що теж вибрані з списку.

Ці відомості можна подати в вигляді такої таблички⁴²⁾:

ТАБЛИЦЯ № 12.

Ч.я. по черзі	ГУБЕРНІ:	В 1851-му році цукроварні на Україні належали:											
		Місцевим аграріям:				Представ- ник. рос.- бюрократ. землевод:		Купцям:		Євреям:		Усім разом:	
		Україн. походж.:		Польск. походж.:									
		Абс.	0/00	Абс.	0/00	Абс.	0/00	Абс.	0/00	Абс.	0/00	Абс.	0/00
1.	Київщина	—	—	40	52,0	32	41,5	5	6,5	—	—	77	100,0
2.	Поділля	—	—	21	67,7	10	32,3	—	—	—	—	31	100,0
3.	Волинь	—	—	7	77,8	2	22,2	—	—	—	—	9	100,0
	Разом	—	—	68	58,1	44	37,6	5	4,3	—	—	117	1,000
4.	Чернігівщина	34	65,4	—	—	18	34,6	—	—	—	—	52	100,0
5.	Полтавщина	11	42,3	—	—	15	57,7	—	—	—	—	26	100,0
	Разом—	45	57,7	—	—	33	42,3	—	—	—	—	78	100,0
6.	Харківщина	5	15,6	—	—	27	84,4	—	—	—	—	32	100,0
7.	Херсонщина	—	—	—	—	1	33,4	—	—	2	66,6	3	100,0
	Разом по Укр.	50	21,7	68	29,6	105	45,6	5	2,2	2	0,9	230	100,0
		118 цукр., чи 51,30/0											

З цієї таблиці бачимо, як розподілялися в той час цукроварні на Україні між головними групами власників. Більшість ц.-б. заводів на Правобережжі (58,1%) та Лівобережжі (57,7%) належала місцевим аграріям. Для всієї України ця перевага трохи зменшується (маємо: польського походж.—29,6%; укр. пох.—21,7%; разом—51,3%) з огляду на вплив рос.-бюрократ. групи власників цукроварень Слобожанщини.

Звертає на себе ще увагу незначна безпосередня участь представників торговельного капіталу—купців (2,2% + 0,9% = 3,1%), що інтересно для питання про походження нашого промислового капіталу⁴³⁾.

Переходячи до висновків, ми не будемо тут робити спробу пояснити на підставі тільки цих матеріалів ті чи інші явища в розвитку ц.-б. промисловості на Україні перед 1851-м роком. Тому обмежимося лише наведенням таких положень за матеріалами знов таки самого М. Віта:

⁴²⁾ Цю таблицю, форму якої складено за порадою з Й. Ю. Гермайзе, не перевірено по геральдичних книгах. Проте поправки можуть бути невеликі.

⁴³⁾ Для самих рос. губернь цей відсоток ще нижчий—1,3% (лише 2 купці) та одна компанія (Путівельська). Проте, напр. у проф. А. Яснопольського в „Нов. Енцикл. Слов.“ Брокгауза на стор. 805 знаходимо: „...на протязі 4 років (1835—1838 рр.—О. П.) виникло 43 (акціонерних—О. П.) підприємства—головне цукрові (підкреслено нами.—О. П.), стеаринові та миловарні заводи...“, але серед власників цукроварень Т-в в спискові Віта—ще не бачимо. Лише в Курській губ. маємо ц.-б. завод „Путівельської компанії“ для якого рік заснування та спосіб виробництва (паровий, огневий) в спискові не зазначено. В спискові-ж Толпигіна—„Ежегодник“—цього заводу і зовсім немає.

I. а. Порівняння ц.-б. заводів України та Росії за час перед 1851—52-м роком:

1) Систематичне (з року на рік) будування ц.-б. заводів почалося на Україні (1831 р.) лише на 4 роки пізніше ніж в самій Росії (1827 р.). Див. т. № 6.

2) Що на Україні стало будуватися на рік більше цукроварень ніж в Росії, починаючи з 1841-го року.—Див. т. № 6.

3) Що з 1845 року на Україні мається вже абсолютна більшість ц.-б. заводів (на Укр.: за Вітом—115, за Толп.—118; в Росії: за Вітом—101, за Толп.—117).—Див. т. № 8 та додатки.

4) Що ц.-б. заводи на Україні, які побудувалися до 1850 року, були триваліші від російських (на Україні до 1892—93 р. з них залишалось 32,4%; в Росії—10,3%).—Див. тт. № 10 та 11.

I. б. Таке-ж порівняння для самого 1851—52-го року:

5) Що в 1851—52 році Україна продукувала значно більше бур. цукру ніж Росія (72,6%; а в 1850 р.—76,1%), хоч мала 60,4% цукроварень від їх загальної кількості в Росії⁴⁴).—Див. т. № 3.

6) Що в 1851—52-му році Україна мала 60,4% ц.-б. заводів з загальної кількості в Росії та 83,5% парових заводів.—Див. т. № 1.

7) Що в 1851—52-му році ц.-б. заводи України продукували цукру пересічно на одну цукроварню більше ніж російські (3.409 пудів-проти 1952 п. на рік), мався більший % парових заводів (28,7% проти—8,6% в Росії), мали ліпше заводське знаряддя.—Див. т. № 1, 2 та 3.

II. а. Що-ж до ц.-б. заводів самої України за час перед 1851—52-м роком:

8) Що ц.-б. промисловість України почалася на Лівобережжі взагалі а в 1828 році там було збудовано першу цукроварню. (Питання про дату 1-ої цукроварні на Україні—вимагає спец. роботи—О. П.]—Див. т. № 7.

9) Що ц.-б. заводи на Лівобережжі по своєму типу займали середнє місце поміж власне російськими та заводами Правобережжя.—(Див.—розміри продукції, якість знаряддя, % парових цукроварень, % заводів, що закрилися до 1892—93 р., участь купецького капіталу й т. и.).

10) Що до 1841 року більше цукроварень будувалося на Лівобережжі, а з цього року—на Правобережжі, де в 1845-му році маємо вже абсолютну більшість ц.-б. заводів (завдяки будівництву на Київщині). Див. т. № 7, 9 та додатки.

11) Що місцевим аграріям на Україні належало 51% цукроварень (з них аграріям укр. походження—21,7%; польського—29,6%), російсько-бюрократичній групі—45,6%, купцям (з них євреям—0,9%)—3%.

II. б. Те-ж саме для 1851—52-го року:

12) Маємо абсолютні числа, кількості цукроварень (230), парових заводів (66), вогневих (156), а також кількості продукції, знаряддя й т. и.

Таким чином, за допомогою праці М. Віта, після де-якої попередньої та статистичної обробки його матеріалів, здається вперше пощастило подати для часу перед 1851-м роком включно кілька конкретних чисел для ц.-б. промисловости України⁴⁵).

⁴⁴) Можна чекати, що перевага України над Росією що-до кількості продукції бур. цукру стала в 1845 р. або й раніше, поскільки ц.-б. заводи на Україні були новіші.

⁴⁵) У Віта мається чимало ще інших відомостей, напр.: про ціни на цукор, на найману роб. силу, матеріали до оцінки заводського знаряддя, оцінку матеріалів для виробництва й т. и. На жаль, ці відомості в більшості не локалізуються, стосуються Росії в цілому та наводяться лише як приклади. Ці дані сподіваємося використати вже не окремо, а подати разом з іншими матеріалами.

На жаль, ці відомості неповні та не охоплюють інших важливих питань з історії ц.-б. промисловості України.

Але ці числа можуть дуже прислужитися при перевірці та об'єднанні їх з іншими матеріалами з історії ц.-б. промисловості України й при з'ясуванні ролі ц.-б. промисловості для Нар. Господарства України ⁴⁶⁾ та стану виробничих стосунків того часу.

⁴⁶⁾ Напр., вартість виробництва цукроварень самої лише Київщини в 1847-му році складала коло 72,36% (3.584.600 карб. сріблом) від загальної суми вартості усіх фабричних виробів Київщини. (Ів. Фундуклей—„Стат. оп. К. г.“ С.П.Б. 1852 р. ч. I., стор. 4—8. Але до загальної суми—4.953.655 карб. ср. тут не зараховано вартості виробництва винокурень та млинів, для яких відомості подано в „відрах“ та „четвериках“. В 1845 р. вина було виготовлено на 1.600.000 карб. ср., пива й меду на 220.900 крб. ср.—Ibidem, ч. II, стор. 171).

Д О Д А Т О К Б.

Кількість виробленого (по губернях) бур. цукру-піску на Україні та в Росії за 1848—51 роки ¹⁾:

Ч.ч. по черзі	Губернії:	Кількість вироблено бур. цукру-піску (в пудах) за роки:				Примітки:
		1848	1849	1850	1851 ¹⁾	
1	Київщина . . .	90.777	247.460	170.303	370.000	¹⁾ Числа за роки 1848, 49 та 50—взято у Віта з таблиці на стор. 292-й („Дополнение...“), за 1851—52 рік—з таблиці на стор. 289. Способи складання цих чисел, певно, різні. (Дивись примітки від 16 до 22 в тексті).
2	Поділля . . .	17.703	40.337	54.299	100.000	
3	Волинь . . .	7.122	13.081	13.545	35.000	
4	Чернігівщина .	41.653	43.508	90.340	110.000	
5	Полтавщина . .	17.360	18.374	22.506	55.000	
6	Харківщина . .	15.163	50.482	23.327	87.000	²⁾ Такі раптові зміни, до яких пояснень у Віта не знаходимо, потребують спец. обговорення.
7	Херсонщина . .	3.172	5.899	1.701	2.000	
	Разом по Укр. .	192.950	419.141	376.021	759.900	³⁾ У спискові цукроварень, в тексті та інших таблицях Віт подає лише 23 губернії, де малися цукроварні. Лише в таблиці на стор. 292-й з'являється Симбірська губ. (замість—Вітебської), що разом з іншими губ. складає—24 губ. (Див. примітки № 4 та 5 в тексті)
8	Курська . . .	6.224	27.530	20.384	33.000	
9	Воронізька . .	17.640	48.275	27.871	53.000	
10	Тульська . . .	29.536	34.480	26.571	67.000	
11	Тамбовська . .	2.572	13.563	9.281	50.000 ²⁾	
12	Орловська . .	3.537	12.792	15.877	20.000	⁴⁾ В підсумкові для 1849 р. маємо у Віта—„597.031“ п. цукру, що арифметично не відповідає по губерніяльним відомостям. Ця помилка може стосуватися й до чисел по губернях, але виявити тут цього не можна.
13	Калузька . . .	4.832	9.481	9.972	18.000	
14	Пензенська . .	2.295	12.468 ²⁾	457 ²⁾	18.000	
15	Мінська . . .	3.037	2.676	2.768	6.000	
16	Могилівська . .	2.351	2.023	1.330	3.000	
17	Нижегородська.	398	2.984	411	4.000	
18	Саратовська . .	220	1.581	—	4.000	
19	Рязанська . . .	1.804	5.820	1.414	7.000	
20	Смоленська . .	924	1.368	1.476	3.000	
21	Гродненська . .	540	70	84	100	
22	Тверська . . .	374	339	453	600	
23	Симбірська ³⁾	—	45	—	—	
24	Вітебська . . .	—	—	—	200	
	Разом для самої Росії .	76.284	175.895	118.349	286.900	
	Разом для Укр. та Росії . .	269.234	595.036 ⁴⁾	494.370	1.045.900	

Д О Д А Т О К А.

Кількість цукроварень—по губерніях—в Росії й на Україні та частина їх заводського знаряддя в 1851—52-му році¹⁾

Ч.ч. по черзі	Губерні:	Кількість повітів, де були цукроварні	Кількість цукроварень:				Знаряддя, що було по цукроварнях:													
			Парові	Огніві	Не працювало	Разом	П а р о в и х:						О г н е в и х:							
							Гідравл. преси	Гвинтові преси	Ромера	Вимочуван. (поряд.)		Гідравл. преси	Гвинтові преси	Рич. преси	Беззала	Філінгофа	Ромера	Вимочуван. (поряд.)		
										Хол.	Гар.							Хол.	Гар.	
1	Київщина . . .	11	36	41	—	77	254	—	—	32)	—	212	—	—	—	—	—	—	—	
2	Поділля . . .	12	12	17	2	31	67	—	—	—	—	50	19	—	—	—	—	—	—	
3	Волинь . . .	5	5	4	—	9	30	—	—	—	—	12	—	—	—	—	—	—	—	
4	Чернігівщина . . .	14	7	43	2	52	32	6	—	—	—	110	94	—	2	—	—	2	2	
5	Полтавщина 3)	11	1	23	2	26	2	—	8	—	—	59	31	16	—	—	—	—	—	
6	Харківщина . . .	8	5	26	1	32	25	—	—	14	—	61	3	—	2	3	—	41	—	
7	Херсонщина . . .	2	—	2	1	3	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	
	Разом по Укр. . .	63	66	156	8	230	410	6	8	17	—	510	147	16	4	3	—	43	2	
							—	—	—	—	—	920	153	16	4	3	8	60	2	
8	Курська . . .	8	—	25	1	26	—	—	—	—	—	15	24	—	6	—	—	67	—	
9	Воронізька . . .	9	1	12	1	14	6	—	—	—	—	53	7	—	—	—	—	17	—	
10	Тульська . . .	11	2	29	—	31	15	—	—	10	—	21	41	—	2	—	—	62	—	
11	Тамбовська . . .	8	5	7	—	12	25	19	—	37	—	1	4	—	1	—	—	23	—	
12	Орловська . . .	8	1	11	—	12	4	—	—	—	—	14	7	—	1	—	—	13	—	
13	Калужька . . .	4	2	9	—	11	5	—	—	—	—	24	9	—	—	—	—	13	—	
14	Мінська . . .	8	—	12	—	12	—	—	—	—	—	4	18	5	—	—	—	4	—	
15	Пензенська . . .	5	1	8	—	9	7	—	—	—	—	16	22	—	—	—	—	10	—	
16	Рязанська . . .	1	—	4	1	5	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	14	4	
17	Могилівська . . .	4	—	6	—	6	—	—	—	—	—	9	4	—	—	—	—	3	—	
18	Нижегородська . . .	1	—	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	—	
19	Смоленська . . .	1	1	3	—	4	2	—	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	
20	Вітебська . . .	1	—	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	
21	Тверська . . .	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	
22	Гродненська . . .	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	
23	Саратовська . . .	2	—	2	—	2	—	—	—	—	—	12	2	—	—	—	—	—	—	
	Разом по самій Росії . . .	73	13	134	4	151	64	19	—	47	—	180	139	5	10	—	—	244	4	
							—	—	—	—	—	244	158	5	10	—	—	291	4	
	Разом по Укр. та Росії . .	136	79	290	12	381	474	25	8	64	—	690	286	21	14	3	—	287	6	
							—	—	—	—	—	1164	311	21	14	3	8	3	6	

¹⁾ Відомості для цієї таблиці вибрано з списку цукроварень Віта (стор. 293—304—„Доповнення...“).

Ці відомості не завжди цілком відповідають числам, що Віт навів (на стор. 290) в подібній до цієї таблиці. Напр.: у нас тут для Київщини маємо 466 гідравлічних пресів, а таблиці Віта—463 й т. и.

²⁾ Невідомо яке вимочування.³⁾ Для Полтавщини (огніві цукров.)—ще маємо 3 „прост.“ преси, яких тут ми не зазначили.⁴⁾ Для цукроварень, що не працюють, відомості про знаряддя мають лише для 1-го заводу.

Д О Д А Т О К В.

Кількість цукроварень, що будувалося та існувало що-року з 1800 до 1852 на Україні та в Росії.

(Для України подано відомості по п'ятиріччях і для губернь)^{1) 2)}.

Роки.	У К Р А Ї Н А.										РОСІЯ.		РАЗОМ	
	Щорічне будівництво цукроварень по губернях (за комою—за Толпігіном).							Разом для всіх укр. губернь.			Разом для всіх рос. губ.		Для України та Росії.	
	Київщина.	Поділля.	Волин.	Чернігівщина.	Полтавщина.	Харківщина.	Херсонщина.	Басарабія.	Збудовано.	Разом з попередніми 3).	Збудовано.	Разом з попередніми 3).	Збудовано.	Разом з попередніми 3).
	Вітом.	За Толпігіном.	Вітом.	За Толпігіном.	Вітом.	За Толпігіном.	Вітом.	За Толпігіном.	Вітом.	За Толпігіном.	Вітом.	За Толпігіном.	Вітом.	За Толпігіном.
1800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1801	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1802	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1803	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1804 та 5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
За 5 років	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Раз. з поперед.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1806, 7 та 8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1809	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1810	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
За 5 років	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Раз. з поперед.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1811 та 12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1814 та 15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
За 5 років	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Раз. з поперед.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1816	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1817, 18 та 19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1820	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
За 5 років	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Раз. з поперед.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1821	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1822	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1823	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1824	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1825	—	—	—	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
За 5 років	0,1	—	—	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Раз. з поперед.	0,1	—	—	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

¹⁾ Таблицю складено на підставі списків цукроварень Віта („Доповнення...“, стор. 293—303) списку Толпігіна („Ежегодник...“, стор. 161—189).—Див. примітки №№ 27 до 41 в тексті.

²⁾ Різниця між числами В. та Т. пояснюється тим, що крім деяких доповнень (особливо по 1835 роком)—в спискові Толпігіна маємо 4 губ., яких немає у Віта (Бесар., Московська, Самарська, Симбірська). Проте, для першої доби з життя ц.-б. промисловості, і цей список не вичерпують.

³⁾ Тут робиться припущення, що збудовані в певному році цукроварні, продовжували існувати до 1852-го року включно.

⁴⁾ Відносно рядків для 1852-го року та „невідомо“—див. примітку № 9 в тексті.

Роки.	У К Р А Ї Н А.										РОСІЯ.		РАЗОМ.									
	Щорічне будівництво цукроварень по губерніях (за комою—по Толпигіну).							Разом для всіх укр. губернь.			Разом для всіх рос. губ.		Для України та Росії.									
	Київщина.	Подільська.	Поліська.	Чернігівщина.	Полтавщина.	Харківщина.	Херсонщина.	Бессарабія.	Збудовано.	Разом з попередніми 4).	Збудовано.	Разом з попередніми 4).	З них закрилося до 1892—93 р.	Збудовано.	Збудовано.	З них закрилося до 1892—93 р.	Збудовано.	Разом з попередніми 4).	Збудовано.	Разом з попередніми 4).	З них закрилося до 1892—93 р.	
																						За Вітом.
826	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	7	—	20	—	
827	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	8	1	21	1	
828	—	—	—	—	1,1	—	—	—	1	1	1	3	1	3	1	1	4	12	2	23	2	
829	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	3	—	1	6	5	1	13	6	29	5	
830	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	3	—	7	5	5	7	20	5	34	5	
до 5 років . .	—	—	—	—	1,1	—	—	—	1	1	1	3	1	12	13	12	13	20	14	34	13	
з попер.	0,1	—	—	0,1	1,1	—	—	—	1	—	3	—	2	19	31	30	20	—	34	—	32	
831	—	—	—	—	—	1,1	—	—	1	2	1	4	—	1	6	4	2	22	7	41	4	
832	2,1	1,1	—	—	—	1,2	—	—	4	6	4	8	4	1	2	2	5	27	6	47	6	
833	—	1,1	—	—	—	—	—	—	1	7	1	9	1	—	—	—	1	28	1	48	1	
834	—	—	—	—	1,1	—	—	—	1	8	1	10	1	2	2	1	3	31	3	51	2	
835	1,2	—	—	1,0	—	1,1	—	—	3	11	3	13	1	6	5	4	9	40	8	59	5	
до 5 років . .	3,3	2,2	—	1,0	1,1	3,4	—	—	10	11	10	13	7	10	15	11	20	40	25	59	18	
з попер.	3,4	2,2	—	1,1	2,2	3,4	—	—	11	—	13	—	9	29	46	41	40	—	59	—	50	
836	—	—	—	1,1	—	—	—	—	1	12	1	14	1	6	6	6	7	47	7	66	7	
837	—	1,1	—	1,1	—	2,2	—	0,1	4	16	5	19	4	4	4	2	8	55	9	75	6	
838	3,3	1,1	—	1,1	—	3,3	—	—	8	24	8	27	6	13	13	13	21	76	21	96	19	
839	1,1	2,2	—	3,3	3,3	3,3	—	—	12	36	12	39	9	22	22	19	34	110	34	130	28	
840	1,1	—	—	2,2	4,4	3,3	—	—	10	46	10	49	8	14	14	12	24	134	24	154	20	
до 5 років . .	5,5	4,4	—	8,8	7,7	11,11	—	0,1	35	46	36	49	28	59	59	52	94	134	95	154	80	
з попер.	8,9	6,6	—	9,9	9,9	14,15	—	0,1	46	—	49	—	37	88	105	93	134	—	154	—	130	
841	3,3	1,1	1,1	1,1	—	2,2	—	—	8	54	8	57	5	2	2	2	10	144	10	164	7	
842	—	4,4	—	2,2	—	2,2	—	—	8	62	8	65	6	4	3	3	12	156	11	175	9	
843	8,8	1,1	3,2	2,2	1,1	1,1	—	—	16	78	15	80	12	3	4	4	19	175	19	194	16	
844	11,11	2,2	1,1	2,2	—	2,3	—	—	18	96	19	99	10	2	2	2	20	195	21	215	12	
845	7,7	5,5	1,1	3,3	2,2	1,1	—	—	19	115	19	118	11	2	1	1	21	216	20	235	12	
до 5 років . .	29,29	13,13	6,5	10,10	3,3	8,9	—	—	69	115	69	118	44	13	12	12	82	216	81	235	56	
з попер.	37,38	19	19	6,5	19,19	12,12	22,24	—	0,1	115	—	118	—	81	101	117	105	216	—	235	—	186
846	6,5	3,3	—	2,2	3,3	1,1	—	—	15	130	14	132	12	6	8	8	21	237	22	257	20	
847	16,16	3,4	1,2	8,8	2,2	2,1	1,1	—	33	163	34	166	25	6	6	5	39	276	40	297	30	
848	7,7	1,1	1,1	4,4	1,1	1,2	—	—	15	178	16	182	9	12	11	9	27	303	27	324	18	
849	3,3	2,2	1,1	5,5	2,2	2,2	1,1	—	16	194	16	198	9	9	9	8	25	328	25	349	17	
850	3,3	0,1	—	2,2	2,2	3,3	—	—	10	204	11	209	5	4	4	4	14	342	15	364	9	
до 5 років . .	35,34	9,11	3,4	21,21	10,10	9,9	2,2	—	89	204	91	209	60	37	38	34	126	342	129	364	94	
з попер.	72,72	28,30	9,9	40,40	22,22	31,33	2,2	0,1	204	—	209	—	141	138	155	139	342	—	364	—	280	
851	5,7	—	—	9,9	3,3	1,2	—	—	18	222	21	230	13	11	11	11	29	371	32	396	24	
852	0,1	3,4	—	3,7	1,1	—	1,1	—	8	230	14	244	9	1	3	3	9	380	17	413	12	
всього, рік.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1381	—	—	—	
до 2 р. + невід.	5,8	3,4	—	12,16	4,4	1,2	1,1	—	26	230	35	244	22	13	14	14	39	381	49	413	36	
з попер.	77,80	31,34	9,9	52,56	26,26	32,35	3,3	0,1	230	—	244	—	163	151	169	153	381	—	413	—	316	

Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

Нові матеріали до характеристики І. П. Котляревського.

Минулого року до Полтавського Історичного Архіву вступили справи „Полтав. Богоугодного Заведенія“. Один із співробітників Архіву, П. П. Пушинський, розбираючи ті справи, знайшов чимало паперів, написаних рукою І. П. Котляревського, що був „попечителем Богоуг. Завед.“ в 1827—1835 р. р. Це папери службового характеру: резолюції, проекти відповідей, то-що. Вони дають де-який матеріал до характеристики поета, малюючи його досить сміливу і незалежну вдачу, відношення до панів, кріпаків і адміністрації, стверджуючи ту думку про демократизм Котляревського, що за останніх часів її поділяють майже всі історики українського письменства.

Ось для прикладу одна така справа, на жаль, без титульного листа і мабуть не ціла, але й те, що зберіглося, дуже цікаве. 22 жовтня 1828 р. на ім'я „Попечителя Бог. Зав.“ із Полтав. Город. Поліції одержано неатований папір (зазначено тільки місяць, а нема числа). В ньому говориться, що „казенная крестьянка Агрипина Тимошенкова, задержанная при полиції за побѣгъ отъ хозяина, въ коего она находилась въ услуженіи, и сносъ вѣщей“ захворіла. Поліція просить взяти Тимошенкову до лікарні, а як вона одужає, то знову прислати в Поліцію. Папір підписав „частный приставъ Комаровскій“. На ньому резолюція Котляревського: „казенную крестьянку Тимошенкову принять въ больницу. Октября 22 дня. Котляревскій“. Зверху теж рукою Котляревського написано: „получ. октябрь 22 дня“. А на дальшому листі читаємо такий проект паперу, написаний рукою Котляревського: „Гну Полт. полицмейстеру. Вчерашняго числа въ 7¹⁾ часовъ пополудни прислана отъ Полтавской Городской полиції при отношеніи ко мнѣ за № 502 за подписомъ частнаго пристава Комаровского, въ больницу для пользованія полтав. повѣта села росошинецъ Казенная Крестьянка аграфена Тимошенкова задержанная при полиції за побѣгъ отъ хозяина у коего она находилась въ услуженіи и сносъ вещей. Помянутая тимошенкова сего числа при посѣщеніи моемъ палатъ больничныхъ, принесла мнѣ словесную жалобу что уже двѣ недѣли какъ она понайму поступила въ мамки къ частному приставу Комаровскому за 20 р. въ годъ, но будучи изнуряема безпрестаннымъ денно и ночью за дитятею присмотромъ доведена до такого изнеможенія что немогла покормить дитяти за что жена комаровского разсердившись на неслая ей ударъ въ грудь столь жестокой что приведена была она Тимошенкова въ безпамятство, пришедши же въ себя собрала всѣ силы для ухода изъ дома Комаровского гдѣ проводила столь мучительную жизнь пошла въ село росошинцы къ своей матери. Но частный приставъ Комаровскій прислалъ въ село росошинцы десятского взялъ ее Тимошенкову насильно и пред-

¹⁾ Написано одну цифру, потім переправлено на другу; тому напевне сказати не можна, що то за цифра.

ставив на с'їзду сего октября 25-го числа съ которого времени до отправки въ больницу содержана была тамъ безъ пищи и одѣянія отъ чего равно какъ и отъ нанесенного удара въ грудь женою Комаровского доведена до теперешняго болѣзненнаго состоянія. Частный же приставъ Комаровскій тогда уже вздумалъ отослать Тимошенкову въ больницу когда ему доложили что она находится въ опасномъ положеніи. О чемъ Ваше Высокоблагородіе извѣщая прошу приказать о поступкѣ частнаго пристава Комаровскаго учинить ислѣдованіе равно и о томъ почему послѣднее отъ полиціи комнѣ отношеніе за подписомъ Вашимъ послѣдовало отъ 27-го октября за № 6122 а за подписомъ частнаго пристава Комаровскаго должнствующее поелѣдовать отъ 22-го числа (котораго на отношеніи не выставлено) за № 502^м и о послѣдующемъ неоставить меня извѣстити для донесенія начальству“.

Зверху над цим проектом, на звичайному місці, чужою рукою написано: „Попечитель Богоугодныхъ Заведеній. Октября 29. 1828. № 916“. Очевидно, папір було одіслано.

На жаль, в справі не зосталося ніяких слідів відповіді на цей протест Котляревського. Далі йдуть тільки ще два проекти, теж його рукою писані. Перший такий: „Пол. Городской Полиції. Присланная изъ оной полиціи въ больницу для пользованія казенная крестьянка Агрипина Тимошенкова и теперь выздоравливая, присемъ обратно въ полицію препровождается, которая можетъ узнать отъ Тимошенковой о справедливости жалобъ ея, принесенныхъ мнѣ при тринадцати свидѣтеляхъ на Частного Пристава Комаровского и жену его за побои и жестокое съ нею обращеніе“. Чужою рукою приписано: „1828 ноября 6 № 931“. І тут же другий. З боку чужою рукою надпис: „Полтав. Богоугодного Заведенія“. Зверху тією-ж рукою: „въ Полтавскую Городскую Полицію“. Далі рукою Котляревського: „Присланная изъ оной Полиції въ больницу для пользованія Казенная Крестьянка агрипина Тимошенкова занесшая было жалобу на Частнаго пристава Комаровского и жену его за жестокое съ нею обращеніе повыздоровленіи выписана 6-го сего ноября изъ больницы и получивши собственное одѣяніе для отправки въ ту полицію бѣжала неизвѣстно куда. О чемъ оная полиція благоволилъ вѣдать“. Далі знову чужою рукою: „Ноября 8-го 1828 № 940“.

Подібного-ж змісту й інші справи. Малюють вони постать І. П. Котляревського дуже симпатичними рисами, показуючи в ньому людину, що намагається скористувати з своєї посади на добро пригноченим людям і бореться з гнобителями селянства. П. Пущинський має зібраний їм матеріал обробити й подати розвідку про нього до одного з наших журналів.

Подав В. Щепотьев.

Два невідомі твори Г. Квітки-Основ'яненка.

В Рукописному Відділі Російської Академії Наук зберігається чимало рукописів-автографів, частинно відомих, а здебільшого невидрукованих до цього часу, оповідань і віршів Г. Квітки. Вони належать до збірки І. Срезневського, становлячи поважну частину т. з. „Української Скарбниці“, загальний опис якої подав В. Срезневський в „Бюллетене Историко-Филологического Отделения Российской Академии Наук“, за 1919-й рік. Той-же В. Срезневський в своїй статті „Г. Квитка и И. Срезневский“¹⁾ подав вже докладний опис всіх Квітчиних руко-

¹⁾ „Sertum bibliologicum“, Пб. 1922, Збірник на честь президента Пб. Бібліологічного Т-ва А. Малєїна.

писів, не виключаючи і тих двох, що подаються вище. Творів, писаних українською мовою мало в цій збірці, до того-ж вони й відомі; більша-ж частина матеріалів писана російською мовою в різні часи, починаючи з віршів та байок молодого віку до таких речей, як „Пустолобов“, що перероблювався вже в 30-х роках. Російські твори Квітки, опубліковані в свій час, цілком правильно схарактеризовані критикою, як речі, що не можуть іти ні в яке порівняння з незабутніми його „Малоросійськими Повѣстями“; не видані рукописи здебільшого справджують таку оцінку: ненадрукована комедія „Ясновидящая“, незакінчений нарис „Скупец“, роман життя Квітичного „Пустолобов“ (коли зважити на те, скільки він працював над ним) і т. д., все це твори далеко не першорядної ваги в порівнянні навіть з такими забутими вже речами як „Добрий пан“, „Харьковская Ганнуся“ і т. и. При перегляді їх впадає в очі перш за все незграбність мови, що накладає свій відтінок на прикмети художньої форми цих творів: анемічність і невизначеність епітетів, розтягнутість композиції, невміння зберегти цілість і стислість викладу від стороннього, непотрібного матеріалу, що в ньому потопляють окремі моменти сюжетної схеми і нарешті зовсім не мистецьке побудування інтриги. Коротко кажучи більшість цих його оповідань до великої міри подібні, і очевидно й зв'язані з тою літературною продукцією, що протягом XVIII століття ширилася в Росії під впливом тодішніх літературних „ідолів“: Річардсона, Русо та Гете. Сантиментальні повісті Карамзіна, Єміна, Шалікова, Львова та инш., безперечно, послужили в тій чи іншій мірі зразками для де-яких російських творів Квітки, від яких вони відрізняються лише своїм етнографізмом. Проте опублікування їх має безсумнівне значіння під поглядом вивчення в цілому творчості нашого кращого повістяря і про це багато говорити не доводиться. Уривок незакінченої російської повісті Квітки, що подається вище, становить приймний виняток з усього друкованого й недрукованого літературного доробку нашого автора російською мовою, судячи по паперовому клейму, написано цей фрагмент вже десь коло 40-го року, після видання „Малорос. Повѣстей“. Написаний він на чистому папері, без усяких помарок і перекреслень, чітким і зрозумілим почерком. Чому автор не закінчив його—трудно здогадатися, так само, як не знати, що він мав на думці писати: чи оповідання чи роман-хроніку на зразок „Пустолобова“. В усякім разі уламок цей становить закінчений епізод з життя батьків героя цього незакінченого твору і може розглядатися як окрема закінчена частина. Чи то тому, що Квітка писав цей твір пізніше інших своїх російських творів, чи скорше тому, що ми маємо невеличку частину оповідання (а треба сказати, що в окремих сценах і найблідніші його твори бували досить таки художньо оброблені)—в усякім разі цей уламок є по своїм художнім прикметам вище всього написаного Квіткою по-російськи.

Навіть славетний його „Пан Халявский“ цікавий в окремих уступах, але-ж нудний в цілому, не дорівнюється своїми художніми ознаками до цього фрагменту. Автор використав тут типічний прийом переказу од першої особи і ніде не зраджує собі, заховуючи колоритність „юридичної“ мови, з її „казусами“, „благоприобрѣтєніями“ і т. ин. протягом цілого оповідання, чого немає в інших його оповіданнях, писаних російською мовою. Це є перша позитивна ознака цього твору. Друга—гумор, що виявляє тут, як найяскравіше цю властивість Квітичного таланту в порівнянні навіть з українськими оповіданнями. Прикмети „неущипливого гумору“ Квітки, за С. Єфремовим кажучи, взагалі не дуже то показні: тенденція до словесних каламбурів, побудованих на доборі найбільше „запашних“ слів народного словника, оздоблювання мови гу-

мористичною церковно-слов'янщиною, гіперболічна трактовка художніх портретів з підкреслюванням чисто зовнішніх гумористичних вад п'яцтва, обжорства, без внутрішньої психологічної мотивівки. Ця Котляревщина до того-ж ослаблюється у Квітки „оголеністю“ прийомів: автор постійно підкреслює гумористичні деталі своїх оповідань, спиняючись на них довше, ніж того треба для ефекту. (Надто в російських оповіданнях). Тут-же ми бачимо ці прийоми в очищеному, так-би мовити, вигляді, з досить удаю розробкою певних комічних ситуацій, з психологічною їх мотивівкою, хоча де-яка „оголеність“ і тут відчувається. Цей фрагмент можна вважати за талановиту сатиру побутового характеру, що по своїй силі наближається до творів Гоголя, хоча між ними немає нічого спільного взагалі.

Своєю прекрасною епічною манерою переказу од першої особи, стислістю і влучністю характеристик, добрим знанням побуту, він наближається скорше до таких творів, як прим. „Капитанская Дочка“ Пушкіна.

Другий уламок так само без назви, становить собою частину незакінченого українського оповідання, написаний десь коло 1834-го року, чи може трохи пізніше. Написаний так само чітко, без ніяких поправок. Очевидно, оповідання це готувалося до другої частини „Малоросійських Повістей“, що вийшли в 1838 році, але чомусь не скінчилося. Судячи по цьому уламкові з боку сюжету, ми не маємо нічого подібного в інших його повістях, мабуть, задум цей не найшов свого виявлення в іншій формі.

Де-який відгук батьківського повчання дітям: про послух старшим, про шкідливість розділу між братами і т. ин. находимо в „Листах до любезних земляків“, де вже автор від себе говорить щось подібне—але-ж тільки й усього. Взагалі, треба сказати, що фрагмент цей не має такої закінченості, як російський, і тому про його художні властивості говорити важко. В усякім разі він під усяким поглядом нічим не вирізняється з поміж інших відомих творів Квітки.

„Тятинька мой былъ умный человекъ. Имѣвъ всякія дарованія, онъ посвятилъ себя на одинъ предмѣтъ, (sic!), именно: былъ повѣреннымъ у разныхъ достаточныхъ помѣщиковъ и обрабатывалъ дѣла ихъ по судамъ. Когда же уму его не доставало работы и руки его оставались безъ писанія, что онъ называлъ „застоемъ“, тогда тятинька прибѣгалъ къ „особымъ средствамъ“: выпустить какой слухъ къ невыгодѣ одного помѣщика и дать такой видъ, что это разглашено сосѣдомъ его, часто искреннимъ пріятелемъ перваго; тутъ то и пошла работа. Сосѣди перессорились и оба шлютъ за тятинькою, прося совѣта, какъ имъ въ этомъ случаѣ поступить? Тятинька, какъ умный человекъ, предложитъ имъ искать удовлетворенія черезъ судебное мѣсто и въ доказательство скажетъ: „Вы ясно чувствуете, что вы обижены. Вамъ ни оставить, ни простить своей обиды невозможно, поелику въ собственномъ дѣлѣ судьейо никто быть не можетъ, а довѣсть таковой казусъ передать судебному разсмотрѣнію, къ чему вы и присягою „обовязаны“ не скрывать никакого зла, да умолчавъ будете виновны паки предъ закономъ, введя судебныя дѣла въ бездѣйствіе. Чѣмъ займѣтся¹⁾ судъ, когда въ немъ не будетъ дѣлъ? А за бездѣйствіе строгая отвѣтственность причиняющимъ ее.—Того ради немедля извольте подавать, во первыхъ, явочное, а потомъ, обдумавъ дѣло со всѣхъ сторонъ, подадите и исковое“.

Стѣсненный такимъ положеніемъ помѣщикъ, убоясь отвѣтственности за молчаніе, стена принимается за процессъ, договариваєть тятиньку „по

¹⁾ так.

этому дѣлу". Тятинька не отказывается, назначаетъ цѣну трудамъ своимъ и, какъ отличный юристъ и умный человекъ, пописываетъ прошенія, поноживаетъ табачокъ и, безъ усталы, принимаетъ, кромѣ условленнаго, подарочки, обсылочки ²⁾ и необходимую сумму на новый, не бывшій въ виду предметъ (sic!). Такихъ занятій тятинкиному уму, рукамъ, карманамъ, ларчикамъ и даже ключнику его, разомъ встрѣчалось отъ пяти-шести помѣщиковъ, по различнаго содержанія процессамъ.

Сверхъ того тятинька имѣлъ секретныя занятія. Написавъ прошеніе истцу явно, онъ, отряжась в тайную экспедицію; ночью порою и перелѣзши, чтобы не быть узлану, онъ отправлялся къ отвѣтчику и тамъ писалъ возраженіе на имъ же написанное прошеніе и такимъ образомъ какъ онъ выражался „служилъ ближнимъ своими способностями изъ человеколюбія; помогалъ каждому в бѣдѣ существу". За что не былъ оставляемъ и всегда отъ отвѣтчика съ избыткомъ противъ истца.

Такими общепользными трудами, улучшивъ благосостояніе свое, онъ вмѣсто родительскаго хуторка, скоро благопріобрѣлъ столько, что купилъ деревеньку значительную, но малоземельную. Чтобы крестьяне не терпѣли отъ недостатковъ крайности, такъ тятинька обратили вниманіе на сосѣднихъ казенныхъ крестьянъ, избылующихъ землею, то и разсудили уравнивать ея своихъ крестьянъ съ казенными и въ силу того начали завладѣвать сначала помаленьку, далѣе все болѣе и болѣе, наконецъ до того, что глупые крестьяне, почитая себя обиженными, вздумали начать процессъ. Пошло дѣло по судамъ, потребовались справки, доказательства, тятинька все представлялъ въ дополнѣніяхъ (sic!) не скупился и надо отдать справедливость уму его, мало и писалъ, но спокойно владѣлъ благопріобрѣтеннымъ имѣніемъ.

А тутъ еще случился особый казусъ. Была сирота, наслѣдница значительнаго имѣнія и благодѣтельнымъ опекуномъ до того была призрѣна, что чуть не на кухнѣ была. Тятинька мой, какъ умный человекъ, сжалился надъ этой сироточкою, задумали на ней жениться. Дѣвушка въ крайности, въ утѣшеніи и безъ защиты, конечно готова была рѣшиться на послѣднюю крайность не долго думавши, дала тятинькѣ слово выйти за него. Опекунъ было думалъ воспротивиться, но когда тятинька убѣдилъ его, то онъ и согласился. И вотъ любопытно: передъ вѣнцомъ написали какія-то бумаги, тятинька охотно подписалъ ихъ, а прійдя отъ вѣнца, самъ началъ оспаривать ихъ и до того поддержалъ право бѣдной сироты, что не уступилъ опекуну ни нитки и такъ настоятельно дѣйствовалъ, что заставилъ опекуна, въ тотъ же часъ, въ чемъ былъ, выѣхать изъ имѣнія. Вотъ тутъ уже тятинька зажилъ бариномъ. Имѣніе въ нѣсколькихъ богатыхъ деревняхъ, въ одной изъ нихъ и домъ огромный, убранный отлично; кладовая и погреба наполнены всѣмъ по возможности, экипажи, лошади...

Вотъ что значитъ умъ въ человекѣ! Безъ выпренныхъ наукъ, безъ дальнѣйшаго образованія, безъ родства, связей и покровительства, не торгомъ, не промысломъ, не подрядомъ и ничѣмъ инымъ, а единственно тонкостью ума, знаніемъ людей и сердца ихъ, тятинька все это благопріобрѣлъ и могъ быть доволенъ судьбою на цѣлый вѣкъ.

Маменька моя вышла за тятиньку едва ли исполнилось ей четырнадцать лѣтъ. Бывъ в опекуномъ призрѣніи, она была имъ совершенно презрѣна. Больше заботились о какой нибудь лошади, испанскомъ баранѣ, нежели о ней. Бывъ всегда со служанками, она не могла имѣть никакого понятія о людяхъ, о приличіи. Домашній писарь обучилъ ее читать и писать. Дальновидный опекунъ счелъ необходимымъ просвѣтити ее до этой сте-

²⁾ так.

пени, чтобы по возрастѣ, она, свободно могла подписать отчеты, сдѣлки и всѣ акты, какіе бы онѣ нашелъ нужнымъ для себя подписать.

Живя въ большемъ угнетеніи, очень натурально, что маменька, предложеніе тятинькино сочла особеннымъ для себя счастьемъ, а вышедши за него и увидѣвъ, что все окружающее ее и слышанное ею изъ описей, есть ея собственность, она почитала это волшебствомъ. Тятинька очень любила маменьку и какъ умный человекъ берегъ ея здоровье, доставлялъ ей удовольствія, возилъ къ сосѣдямъ, принималъ ихъ у себя... Маменька узнала людей, свѣтъ ее окружающій, сообразила, разочла... и скоро сдѣлалась задумчива, далѣе печальна, принялась скучать, горевать, удаляясь отъ общества и кромѣ двухъ-трехъ искреннихъ пріятельницъ, съ прочими пресѣкла всякое знакомство. Натурально, что отъ скорби душевной начало страдать ея здоровье. Тятинька усилилъ ласки свои къ ней, заботился о восстановленіи ея здоровья, но ничто не помогало: маменька чахла и при томъ была беременна.

Разсказывала мнѣ одна изъ бывшихъ при маменькѣ горничныхъ, что тятинька всегда былъ очень ласковъ къ маменькѣ, но что одинъ случай испортилъ все. Маменька была нездоровѣ обыкновеннаго. Навезли изъ города разныхъ секретарей, пригласили близкихъ сосѣдей, тятинька скривъ ихъ, вошелъ къ маменькѣ и послѣ необыкновенного ласканія и цѣлованія, предложилъ ей подписать разныя бумаги. Маменька хотѣла ихъ прочесть. Тятинька, щадя здоровье ея, не хотѣлъ доводить ее до такого безпокойства, а увѣрялъ, что это бумаги нужныя и даже необходимыя по имѣнію; но когда маменька безъ того не хотѣла подписать, то тятинька съ неудовольствіемъ вручилъ ихъ ей и сказалъ: „Скорѣе же читай и подпиши; необходимые для этого чиновники ожидаютъ“.

Маменька прочла бумаги и—пересказывала мнѣ горничная—конечно что ни на есть тамъ жалкое было написано, что читая ихъ, изволила утирать слезки, потомъ сказала барину, да такъ жалко, что у меня сердце замерло. Зачѣмъ—дескать, вы меня морите, другъ мой? Я и безъ того уже доживаю свой несчастный вѣкъ? Дастъ Богъ мнѣ дитя, я имъ не буду тѣшиться; никому жъ имѣніе достанется, какъ ему и вамъ. Зачѣмъ же бумаги писать?

— А какъ же ты умрешь и дитя по твоему нездоровью родится слабое да и умереть—такъ что мнѣ тогда останется—сказалъ баринъ круто. Такъ все разсказывала горничная. Барыня-де отъ такихъ словъ ахнула, всплеснула руками и громко зарыдала. Потомъ укрѣпясь сказала: „Вы и на невиннаго, еще свѣтъ не видѣвшаго, умышляете? Теперь ясно вижу, что васъ заставило искать моего несчастья, жениться на мнѣ. Три года я все увѣряла себя, что вы можете меня любите хоть за то, что я вамъ доставила... Тутъ и пошла между ними перебранка, да какая? Баринъ покрикиваетъ, а барыня, обливаясь слезами, все упрекаетъ ему, какъ и черезъ что онъ женился на ней... и много такого говорила, говорили какъ вотъ барыня „охъ“... да въ постель. Баринъ осерчалъ, ушелъ, гостей отпустилъ, а самъ поѣхалъ по отчинамъ.“

Голубушка наша охала да плакала, да черезъ полтора мѣсяца послѣ перебранки, не выдавши отъ барина никакой ласки по прежнему, начала страдать, какъ вотъ тебя, голубчика нашего, далъ ей Богъ—что же она рада была! Выцѣловала тебя всего, благословила тебя, молилась за тебя, прилегла на подушку и... уснула навѣки“.

Справедливы ли были разсказы этой горничной, увѣрять не стану. Но точно, маменька, произведя меня на свѣтъ, скоро умерла. Такъ мнѣ и тятинька разсказывалъ, всегда прибавляя: „она была тихая, скромная и только одинъ разъ въ жизни огорчила меня“... и тутъ онъ горестно вздыхалъ. Я очень понималъ, что это огорченіе причинила она смертью своею.

Такъ и должно быть.

Тятинька мой, какъ былъ умный человекъ, то очень любилъ меня. Я былъ у него одинъ сынъ и наслѣдникъ богатаго маменькинаго имѣнія.

Умри я, такъ все имѣніе перешло бы къ роднымъ маменькинымъ, которыхъ тятинька очень не жаловалъ за то, что они упрекали его въ женитбѣ на маменькѣ. Станные люди, не выйди маменька за тятиньку, вышла бы за другого, а тятинька развѣ виноватъ, что желалъ устроить свое счастье. По вышесказаннымъ причинамъ въ дѣтствѣ меня нѣжили, оберегали мое здоровье. Подросъ я, тятинька не желая ничѣмъ меня утѣснять, расположилъ обучать меня дома. И учился я безъ всякаго принужденія, по собственному произволу. Учителя (sic!), иногда залучивъ меня къ себѣ силились вложить въ меня свои знанія, но, при всемъ ихъ стараніи, мало успѣвали, а предъ тятинькою превозносили мои успѣхи, и получали, сверхъ условленной цѣны, значительныя награжденія. Къ ученію не было у меня вовсе никакой склонности. Въ свободную минуту я выскакивалъ изъ дому, ребятишки моихъ лѣтъ меня ожидали и у насъ начинались свои игры. Единственное наше занятіе было играть въ „солдаты“. Я былъ ихъ офицеръ, строилъ ихъ, маршировалъ, бралъ штурмомъ плетень, отыскивалъ непріятеля... и все такое, чѣмъ занимаются обыкновенно мальчики живого сложенія, насмотрѣвшіеся на ученіе настоящихъ солдатъ. Какъ я былъ одинъ и при томъ балованъ тятинькою до невѣроятности, то и былъ ужасный шалунъ. Никакъ не усмирялся на одномъ мѣстѣ: бѣгалъ вездѣ, встрѣчающееся мнѣ опрокидывалъ, ломалъ, кто бы вздумалъ меня удержатъ, того я бранилъ или несмотра на лѣта, на заслугу, колотилъ, щипалъ, именно имѣлъ характеръ сродный къ военной службѣ. На тринадцатомъ году я уже имѣлъ сильное желаніе вступить въ военную службу. Просился у тятиньки, но мнѣ запрещено и думать о томъ. Это не охлаждало моей страсти, я продолжалъ играть въ солдаты и предполагалъ, когда нибудь, быть въ военной службѣ.

И вырастая я тѣ же имѣлъ склонности, тѣ же занятія. Въ большихъ, нестерпимыхъ шалостяхъ моихъ никто не смѣлъ жаловаться тятинькѣ, иначе ему же достанется, кто смѣетъ порицать господское дитя и не можетъ перенести его забавъ. А этому послѣднему дитяти было уже шестнадцатъ лѣтъ и соразмѣрно возрасту были забавы его.

Время отъ времени я все болѣе приставалъ къ тятинькѣ, чтобы отпустилъ меня въ военную службу, къ чему охоту возбуждали во мнѣ часто проходившіе полки или разныя команды, формировавшіяся в нашихъ мѣстахъ (это было отъ 1808-го года), но на всѣ мои просьбы, убѣжденія получалъ всегда одинъ и тотъ же отказъ, а потомъ при возрастѣ моемъ доказательства, что служить должны одни бѣдные, а богатые обязанные пещись о благосостояніи имѣнія своего, не должны вести себя на убой. Бѣдный службою живетъ и кормится, богатому этого не нужно, у него есть свой кусокъ хлѣба. Бѣднаго окалѣчатъ, за то дадутъ пенсію; богатому пенсія излишня; а безъ руки и безъ ноги очень неловко ѣздить на охоту или заниматься подобнымъ тому.

„Но, тятинька, истреблять непріятелей, этихъ французовъ, которые не даютъ никому покою“ такъ возражалъ я горя, кипя нетерпѣніемъ броситься къ нимъ и всѣхъ перебить.

„Непріятелей, другъ мой, числомъ столько, что не перебьешь“— такъ возражалъ мнѣ тятинька:—„побьютъ однихъ, другая куча явится, а когда тебя убьютъ, такъ ты одинъ, другого тебя не будетъ“.

Тятинька былъ умный человекъ и на его доказательства я не зналъ что и говорить, почти соглашался съ нимъ, но страсть къ военной службѣ не згасла во мнѣ.

Однакожъ тятинька придумалъ хитрость и противъ меня. Возвратясь одинъ разъ изъ губернскаго города, поздравилъ меня въ службѣ. Я было обрадовался, полагая, что онъ склоняся на мое желаніе и видя во мнѣ неугасимое желаніе все кого нибудь тузить и колотить, настояще военную натуру рѣшился записать меня въ полкъ, но не тутъ то было: онъ втюрился въ канцеляристу, при какомъ-то судѣ, котораго я и по имени не знаю. „Какъ-же это можно, тятинька?—сказалъ я крѣпко огорчася.—Я же весьма плохо пишу, а въ статской службѣ все пишутъ“. „Эхъ, другъ мой!“—отвѣчалъ тятинька „и въ статской службѣ, какъ и вездѣ работаютъ головы, а чины получаетъ всякій. Ты по просьбѣ моей у теперешняго начальника будешь считаться только на службѣ, а жить дома; когда же придетъ время, тебя за усердную службу и добропорядочное поведеніе произведутъ въ коллежскіе регистраторы—вотъ ты и офицеръ“.

„Мнѣ смерть не хочется быть никакимъ регистраторомъ! то ли дѣло—прапорщикъ!“—Все, мой другъ, суета суеть! тотъ и другой въ четырнадцатомъ классѣ“.

„Какъ вамъ угодно, а я подамъ просьбу чтобы меня перевели изъ статской въ военную“.

Во-первыхъ, нѣтъ тебѣ на это моего дозволенія, безъ коего тебя не примутъ нигдѣ, а во вторыхъ, переходъ изъ статской въ военную невозможенъ; вступишь въ одну службу, надо въ ней и служить, а потому оставайся-ка, мой другъ, канцеляристомъ, пока до поры до времени“.

И я остался канцеляристомъ, продолжалъ службу не неся и не зная ее вовсе. За меня служили куры, гуси, а подчасъ и бараны. Тутъ не подразумевается ничто и нѣтъ никакого намека, а буквально такъ. Ежемѣсячно тятинька посылалъ секретарю домашнихъ птицъ и разной домашней провизіи, чтобы только меня не требовали на службу—и дѣло шло чисто да гладко.

Въ одинъ почтовый день, тятинька получивъ нѣсколько писемъ, вдругъ вскричалъ: „Поздравляю тебя, другъ мой, ты офицеръ, произведенъ въ коллежскіе регистраторы. Желаніе мое исполнилось. Ты въ формѣ дворянинъ и человекъ“. Говоря это онъ обнималъ, цѣловалъ меня и проливалъ радостныя слезы. Было чему радоваться?

Съ производствомъ послѣдовали со мною перемѣны. Тятинька началъ обращаться со мной какъ съ взрослымъ, степеннымъ, а мнѣ не было еще и семнадцати лѣтъ; назначенъ былъ мнѣ особенный экипажъ, особая прислуга и умножены „карманныя деньги“. Скоро очень тятинька повезъ меня по сосѣдямъ и рекомендовалъ точно, какъ будто вновь явившагося на свѣтъ. „Сынъ мой офицеръ“—представлялъ меня тятинька съ важностью. „Прошу его полюбить“. Тятинька имѣлъ какіе то свои виды. Съ повышеніемъ чина умножились и обыски въ городѣ, за что мнѣ дали еще чинъ и, кто знаетъ, на чемъ бы это кончилось, до какихъ бы я чиновъ дошелъ, если бы секретарь рѣшительно не отказался мнѣ покровительствовать. „Времена, — писалъ онъ: —строги, требуютъ наличной службы“, а потому совѣтывалъ просить меня въ отставку, при какомъ де случаѣ не пропустимъ ходатайствовать о повышеніи помня вашу хлѣбъ-соль. Нужно только исправнѣ представить и особо доложить“¹⁾.

Тятинька понялъ эти термины: исправно представлялъ и по часту докладывалъ до того, что я уволенъ былъ вовсе отъ службы на собственное пропитаніе съ повышеніемъ чина и съ одобрительнымъ аттестатомъ. „Другъ мой!“—сказалъ тятинька—„заботы о службѣ твоей кончены. Ты

¹⁾ Підкреслення Квітчини.

имѣешь чины, которые у тебя никто не оспорить. Теперь надобно намъ заняться другимъ. Тебѣ скоро девятнадцать лѣтъ, я располагалъ бы тебя женить...

2. „Оженывъ Марко Ридкозубъ старшого сына своего Остапа. Не вспивъ молодожонъ оглядитись, заразъ и приставъ до батька: „виддиль“ мене, тату, на свое господарство; нехай я житему якъ и уси людѣ: своя нывка, свои волюкы, своя хата и не кланятимуся никою!“ Слухавъ ёго старый, слухавъ, та часомъ скаже: оттакъ-же! а бильшь того що видмовчтыця, а той знову, впѣять за свое. Дали бачыть Марко, що сынъ такы намагаетця выходыты, прыклякавъ ёго и другого своего сына, пидпарубочого, Дмитра и ставъ казаты: „Оглядитесь, дѣтки, хочъ у насъ по селу, або хочъ и по близькымъ видъ насъ слободамъ, чы багачько межъ ныхъ ё заможныхъ хазяинивъ?—Колыжъ и ё хто такый, то дывитесь, що пры батькови буде чотыри, пѣять сынивъ и уси живутъ и роблять укупы и не виддиляетця ни жоденъ. Або подывитесь на москаливъ, адже вы ходылы з хурою по Рассѣи и бачылы, що колы в хазяина ё сыны, то такый николы ни учимъ не бидкаетця: хлиба святого у нѣго ё й залышку, хочъ не яка скотынка, коныкъ, та по ихъ московскій вири, то имъ и добре, бо воны до нашихъ воливъ не привычны, не та ихъ натура и усёго усёго удоволь: живутъ соби та Бога хвалять; на подушне завсегда ё копійчына; на панщыну з гурту, кого вышлють, то имъ и те не вѣжко бо в симѣ рукъ не мало; прыйде черга виддаваты за свою сказку нѣкрута, то або зъ гурту поставлють наемщыка, або хто зъ молодыхъ поохотытця питы своею волею; пишовъ и незамитно у симѣ, бо въ одній сказци уси браты и диты ихъ, та ще й такъ бува що и дитськи диты уси укупы и пышутця и живутъ ништо й не дума выходыты на свѣй хлибъ, не такъ якъ у насъ. Се вже такъ у нашихъ скрызъ така поведенця: не вспивъ на ноги пиднятыся, ожены мене тату: ще блазня оженять, а винъ вже й подума, що вже й винъ чоловикъ: виддиль менѣ панъ-отчѣ!. Батько виддилывъ, давъ скотынкы, давъ нывку, давъ тамъ скильки й грошенятъ; пишовъ нашъ хазяинъ, выбрыкуючи: заразъ ставъ жыты у сосидахъ, та потроху збераетця на свою хату; у хазяинивъ мучытця своя невестка, своя дитвора, отъ и пиднялась що въ Бога день сварка, та лайка, та дытына бѣлый хлибъ зѣила, той хлопчикъ водяныкъ розбывъ, та молодыця уже третій день наставля обидаты, а друга знай соби пряде тай друге, прочее, та тильки въ ныхъ и дила, що розчоты ведутъ, та одынъ на одного грима. Отъ якъ таке прыпече нашому молодыку, цуръ вамъ, пекъ вамъ, скаже у сосидахъ жыты, сякъ такъ зибьюсь швидче на свою хату. Тутъ и почавъ трусыты батькивськи грошыкы: хату оправывъ треба и въ хату де чого чы мало: горшка, мыску, ложку, треба жъ що й варыты. Справывсь козакъ, ё усе, та въ кышени гудѣ!—Ажъ ось йде зборщыкъ: Давай подушне! Якъ живъ у батька, такъ винъ сѣго й не знавъ; старый платывъ за усыхъ. А теперь видвичай своею шкурою. Шатнувся бъ куда заробыты, то тут тягнуть на сторожу до волостного Правления, або рыштѣнта проводить, або що друге, а ты такы подушне и гарцѣве подай! Збувъ свытку и парубочій поясъ, и жинчыны хресты, розплатывся, а, тутъ и зима, треба роздобуваты пѣши для тѣи паркы волюкивъ, бо николы було самому накосыты, або зъ хлибомъ упоратысь, становывъ хату та оправлявъ ии, щобъ було де зимоваты, бо й то беда! Свою нывку виддававъ зъ копы, та якъ нывка невелычка, такъ чи багато ты зъ неи озьмешь?—А тамъ пидуть диты: того одягны, того обуи, а усыхъ же то нагодуй и зимою обыгрий; и усежъ то однымы руками; куды не питкнысь, усе одынъ, усе одынъ; хочъ тамъ жинка чымъ и зпоможе, та все ничего, звисно жиноче дило: ё капустка, буря-

чокъ, и ты, и вона и дитки не ходять безъ сорочокъ отъ вона и права, бильшъ видъ неи не озьмешъ, а ты самъ усе выстачай. То й гляды: бьешся, бьешся, якъ та рыба объ лидъ, та ба! ничего не зробишъ. Що надававъ батько, усе позбувавъ и бильшъ нигде й узяты. Обвыноватывся людямъ кругомъ: заставывъ нывку такъ якъ ничымъ було заплатыты, пишла добрымъ людямъ: яка була скотынка, одежа, чи в тебе, чи въ жинкы—усе попродады и бильшъ якъ разъ ни-где ничого узяты—почепывъ торбу и соби й жинци и пишы по-пидъ виконню мыркаты, дитей по наймамъ у поводитори, слищывъ водыты... Оттакъ Остапе, щобъ не було и зъ тобою, нехай тебе Богъ Мылосердный и Маты Божа боронитъ! Я рано и вечиръ молю за тебе Бога, щобъ выкынувъ зъ твоеи головы таку погану думку, а тебе ще ласкою прошу не видходъ видъ мене, не покидай мене зъ хлопцемъ пры старосты! Теперъ ты живешъ, (!) якъ (у) Бога за дверыма, такъ укупи и вику доживете и усе у васъ гараздъ буде. Що не задумаете у двохъ усе зробыты, и я покы здужаю, буду вамъ помагаты.—Чи ты чувъ, Остапе, якъ батюшка, панъ-отець онъ въ ту неділю читавъ поученые? Якъ батько передъ смертю давъ сынамъ въязанку пруткывъ, щобъ хто ихъ разомъ переломывъ. Уси сылкувалыся и усе ничого не зробылы; якъ же розвъязала и уси порозсыпалыся, тогди усякый прутыкъ можно було усякому переломины, а черезъ те и уся купа пропала. Такъ и зъ вами: заставайся зъ нами, Дмитро парень друзяка, будете укупи робыты и Богъ васъ благословить за вашу любовь и совить братъ до брата. А дывлячыся на васъ, дитки ваши, що васъ Богъ черезъ мои гришни молитвы благословить, и вони будуть жыты у купи и у такій любви и така зъ васъ симъя буде, що усякъ завыводатеме, и Бога хвалытыме, а мене помъяне добрымъ словомъ, що умивъ васъ до путыя довесты.....

Подав *Атаній Шамрай*.

Лист Г. Ф. Квітки до І. М. Снегірьова.

Милостивый Государь

Иванъ Михайловичъ!

Пользуясь добрымъ Вашимъ расположеніемъ, препровождаю при семъ въ манускриптѣ собранныя Малороссійскія пословицы, собранныя моимъ землякомъ. Ежели ничего не найдете противнаго, потрудитесь одобрить ихъ къ напечатанію, а еще болѣе обяжете, ежели сдѣлаете на нихъ какое либо свое замѣчаніе къ одобренію, къ поправкѣ или къ перемѣнѣ чего либо. Издатель приметъ сіе съ чувствительнѣйшею благодарностію и обязанъ будетъ исполнить все по совѣту Вашему. Нѣсколько пословицъ Вы изволите найти совершенно сходныхъ съ Великороссійскими или только *охохлаченныхъ*, но они точно взяты изъ простаго круга и даже отъ жителей, удаленныхъ отъ города, кои невольны завладѣвають и обычаями и поговорками Москальскими. И можетъ быть потребно еще изслѣдованіе: кому собственно принадлежитъ пословица, и кто оною завладѣлъ.

Какъ сіе собраніе на семъ не можетъ ограничиться, то позвольте ли Вы, при печатаніи ихъ здѣсь, дополнять вновь отыскиваемыми, и потомъ рукопись доставится въ томъ видѣ, какъ будетъ напечатана, которую можно обмѣнить на нынѣ посылаемую. Вниманіемъ къ просьбамъ моимъ Вы еще вновь меня обяжете.

Съ совершеннымъ къ Вамъ почтеніемъ и истинною благодарностію за одолженія Ваши пребуду всегда, Милостивый Государь, Вашъ покорнѣйшій слуга Григор. Квитка. 24 Декабря. Харьковъ.

Наголоси скрізь розставлені Квіткою.

Для зручного доставлення із Цензурного Комітету рукописи прошу приказати надіслати по сему адресу: Его Високородію Григорію Федоровичу Квиткѣ въ Харьковѣ.

В листі Г. Ф. Квіткѣ, мова йде про видання „Малороссійскія пословицы и поговорки. Собранныя В.Н.С. Харьковѣ. Въ Университетской Типографіи. 1834 года“ (8¹ стор.: 1 нenum.+34). Цензуровий дозвіл такий: „Печатать позволяется съ тѣмъ, чтобы по отпечатаніи представлены были въ Цензурный Комитетъ три экземпляра. Москва. Января 12-го дня 1833 года. Цензоръ и Кавалеръ И. Снегиревъ“.

Цей збірник українських приказок згадає І. М. Снегирьов у своїй книзі: „Русскія народныя пословицы и притчи“. (М. 1848 ст. XLIII). Про нього-ж пише він у своєму щоденнику під 22 числом лютого 1834 року: „Послѣ лекціи въ М[осковском] У[ниверситетѣ] былъ я въ почтамтѣ за посылкою изъ Харькова Малорос. посл.“¹⁾ Тут, правдоподібно, він має на увазі присилку екземплярів уже надрукованих приказок, які були післані Снегирьову почасти для Цензурного Комітету, почасти для самого цензора-професора, який в ті часи уважався авторитетним знавцем в царині етнографії.

На друк цієї маленької книжки (в два друковані аркуші) було досить, певна річ, одного місяця. Тому можна гадати, що рік у цензурному дозволі надрукований помилково—1833 замість 1834. Ми гадаємо, що лист, який ми тут друкуємо й оригінал якого переховується в Ленінграді серед колекцій рукописів Пушкінського Дому при Рос. Академії Наук, написаний 24-го грудня 1833 року²⁾.

Привітцє збирача й видавця „Малороссійскихъ Пословицъ“—Смирницький—указав Срезневський в своїм огляді літературних з'явищ 1834 року; цей огляд був надрукований в „Ученыхъ Запискахъ И. Московскаго Университета“ (1834 р. ч. VI, наукові звістки ст. 149). Огляд цей має такий заголовок: „Взглядъ на памятники украинской народной словесности. Письмо къ проф. И. М. Снегиреву“. (Снегирьов був одним з редакторів „Ученыхъ Записокъ“ московського університету).

Збірник приказок В. Н. Смирницького показався з наукового боку слабеньким. Вже Г. Ф. Квітка відчував його неповність і сподівався внести де-які доповнення в нього підчас друку книги; він-же звернув увагу на те, що до збірника були занесені приказки російські, „охохлачені“, хоч, як він казав, приказки ці були записані з уст українців. Критика в особі кандидата словесних наук О. М. Бодяньського, який тоді що-йно скінчив московський університет, поставилася до цього збірника приказок дуже суворо³⁾.

Бодяньський наводить одню коротеньку передмову Б. С. до його збірника сповна. „Желая сохранить отъ забвенія Малороссійскія пословицы и поговорки, такъ сильно выражающія характеръ сей націи, я старался собрать и издать ихъ для удовольствія любителей всего Отечественного. Ежели сей трудъ мой благосклонно будетъ принятъ, то я обязанъ буду издать и продолженіе рныхъ, дополнивъ собраніємъ Малороссійскихъ загадокъ и употребляемыхъ при сватъбахъ въ Малороссіи пѣсень“.

Авторъ рецензії не бачить „никакого труда“ у збірнику з боку видавця його. „Для кого—продовжує він—видавали вы сіи пословицы?

1) „Русскій Архивъ“ 1902, № 2, с. 13; окреме видання: „Дневникъ И. М. Снегирева. Съ предисловіемъ А. А. Титова“. М. 1904, с. 160.

2) Щоденник Снегирьова за 1833 рік не опублікований, бо його не могли відшукати.

3) Рецензія Бодяньського підписана І. М. а с т а к надрукована в часописі „Телескоп“, 1834 р. ч. 21, с.с. 336—348.—Дуже коротенька прихильна бібліографічна замітка про видання В. Н. С. вміщена була в № 241 „Сѣверной Пчелы“ за 1834 рік.

Для Малороссян? Но всякой изъ нихъ гораздо больше знаетъ оныхъ. Притомъ на каждой страницѣ онъ будетъ недоволенъ вами: а) за погрѣшности противъ языка, в) за представленіе пословиць совсѣмъ въ иномъ видѣ, с) за примѣсь русскихъ пословиць, d) за примѣсь русскихъ словъ¹⁾.—Для Русскихъ? Но они рѣшительно не могутъ получить отъ нихъ пользы или удовольствія. Для этого слѣдовало бы приложить или переводъ, или подобрать подобнозначущіе и сдѣлать поясненія, или же составить словарь. Притомъ, не отдѣливъ пословиць отъ поговорокъ, вы поставили ихъ въ недоумѣніе: какъ отличить первые отъ послѣднихъ?... По нашему мнѣнію, пословицы теперь слѣдуетъ разсматривать не въ азбучномъ порядкѣ, довольствоваться не просто однимъ только сборомъ ихъ, напротивъ, должно разбирать и объяснять ихъ критически; расположить или по матеріи или по времени появленія (хронологически), или, наконецъ, по отношенію къ исторіи народа и его быта; сверхъ того, гдѣ будетъ нужно, указать сходство, подобіе, переводъ, заимствованіе у другихъ; особливо же показать, въ какомъ отношеніи находятся разсматриваемыя пословицы къ пословицамъ народовъ, происшедшихъ отъ одного и того же корня; наприкладъ, какъ относятся Малороссійскія пословицы къ пословицамъ Великороссянъ, Поляковъ, Богемцевъ, Сербовъ и другихъ? Тутъ могутъ встрѣтитися весьма любопытные, важные результаты, какъ вообще для исторіи народа, такъ и въ частности для его языка и филологіи. Въ разсмотрѣнномъ нами собраніи Малороссійскихъ пословиць и поговорокъ находится ихъ всего на всего 607²⁾; въ томъ числѣ поговорокъ 105, пословиць русскихъ 18, загадокъ 3 и столько же стиховъ и 8 пѣсень³⁾.

Перечитуючи цю рецензію, я вважаю, що Бодяньський поставився занадто суворо до видання В. Н. Смирницького, яке не претендувало на науковість, при цьому він поставив видавцеві вимоги, які тяжко було виконати, й докори, не завжди справедливі. Так відкидаючи порядок видання за абеткою він пропонує, між іншим, видавати їх або відповідно матеріалу, або хронологічно, відповідно часу їх появи. Цю вимогу вже цілком неможливо виконати. Навіть І. М. Снегірьов, що видав видатний для свого часу збірник приказок, додержувався порядку абеткового. Маючи велику ерудицію, Снегірьов далеко не до всіх виданих ним приказок міг додати пояснення та порівняння: в збірнику „Русскія народныя пословицы и притчи“ (М. 1848 р.) Снегірьов дав, наприклад, лише 211 уваг до 1155 приказок (від А. до Н) і 72 уваги до 327 приказок (від О до Ч).

Що-ж до „погрѣшностей“ виданих Смирницьким приказок у мові, то вони, здається, лише видаються такими. Родом з Полтавської губернії, О. М. Бодяньський вважав де-які діалектичні особливості мови Українців харківської губернії за помилки. Тяжко припустити, щоб Г. Ф. Квітка не вказав Смирницькому помилок проти української мови в тексті приказок, які той зібрав. У своїй відповіді Бодяньському Смирницький пише: „Не довѣряя самъ себѣ, я просилъ знатоковъ малороссійскаго языка пересмотрѣть и исправить всѣ погрѣшности“. Серед них, очевидно, був і Г. Ф. Квітка³⁾.

Так само несправедливі уваги критика з приводу того, що приказки надруковані „совсѣмъ въ иномъ видѣ“. Він ніби то відкидає зовсім ва-

1) Бодяньський наводить приклади для пояснення цих чотирьох вад видання.

2) У Бодяньського тут друкарська помилка: 67 замість 607.

3) М. Василенко (в указаній нижче статті про Бодяньського) гадає, що серед цих „знатоковъ малороссійскаго языка“, до яких звертався Смирницький, був, мабуть І. І. Срезневський („Кіевская Старина“ 1903, лютий, с. с. 313—316). Це зовсім імовірно, бо як раз Срезневський, що жив тоді в Харкові, у своїй статті розкрив ініціали збирача й указав його прізвище.

ріанти приказок, що переходять з уст в уста і підчас передачі підпадають неминучим змінам.

Смирницький відповів на рецензію Бодяньського листом до редакції „Молви“ (1834, № 29, сс. 28—36), де зазначав скромні завдання свого збірника, вказував на великі труднощі при записуванні зразків народньої творчості, не згоджувався з вказівками критика про помилки в мові й висловлював надію, що зможе випустити в світ нове, — більш повне і більш наукове видання свого збірника¹⁾.

В свою чергу й Мастак відповів Смирницькому в „Молві“ 1834 р. (№ 33 сс. 88—89), але не відкликав ні одної з своїх попередніх уваг.

Полеміку О. М. Бодяньського з В. Н. Смирницьким докладно перерахував М. П. Василенко у своїй статті: „О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии“²⁾.

Роблячи підсумки цієї полеміки, М. П. Василенко зазначає, що вимоги Бодяньського були великі: „Путь который онъ рекомендовалъ при изданіи памятниконъ, требовалъ предварительно большой кропотливой работы. Въ смыслѣ научной обработки ихъ онъ, конечно, былъ единственно-возможнымъ, что же касается собиранія матеріаловъ и ихъ изданія, то путь этотъ при всѣхъ своихъ достоинствахъ, имѣлъ одинъ существенный недостатокъ—страшно тормозилъ дѣло. Если бы собиратели памятниконъ народнаго творчества слѣдовали указаніямъ въ этомъ случаѣ О. М. Бодяньскаго, то смѣло можно сказать, что большинство памятниконъ успѣло бы погибнуть прежде, чѣмъ труды собирателей ихъ увидѣли свѣтъ. Наука отъ этого только бы потеряла. Лучшимъ примѣромъ этого можетъ служить самъ же Бодяньскій. Въ концѣ 1850-х годовъ у него было больше 1500 пословицъ, совсѣмъ готовыхъ къ печати: но онъ все не рѣшался выпустить ихъ въ свѣтъ, пополнялъ новыми. „Лучше поздно, чѣмъ плохо и скоро“—говорилъ онъ. Наука такъ и не дождалась отъ него этихъ пословицъ, а когда Бодяньскій умеръ, они погибли вмѣстѣ съ другими его бумагами. Мало того: когда А. М. Лазаревскій, тогда еще студентъ Петербургскаго университета, задумавъ издать собраннныя имъ пословицы, Бодяньскій своими замѣчаніями остановивъ его намѣреніе“. Суворя критика Бодяньського на книгу Смирницького „Малороссійскія пословицы“ могла вплинути на збирача їх і відбити охоту від дальшого видання пам'яток української народньої словесности,—видання, яке він думав продовжувати,—принаймні ми не знаємо ніяких інших праць його з цієї царини.

Який не був скромний по своєму складу збірник приказок Смирницького, все-ж таки він є першою надрукованою в Росії збіркою українських приказок, як не рахувати тих 146 приповідок, що були надруковані на сс. 78-86 „Граматики малороссійскаго нарѣчія“ Ол. Павловського (СПБ. 1818).

Надзвичайні вимоги й почасти навіть чіпляння до книги Смирницького можна також пояснити молодістю Бодяньського. Г. Ф. Квітка дивився на справу інакше: він уважав більш правильним додати духу землякові в його спробі збирання пам'яток народньої творчості і для цього робив заходи для видання їх і навіть прохав авторитетного в цьому питанні професора Снегирьова подати свої вказівки в цій справі.

Сам Квітка добре знав і життя українського народу, й пам'ятки народньої творчості. Це добре з'ясовано в статті М. Ф. Сумцова про

¹⁾ Відповідь Смирницького датована: „1 іюля 1834 г. Село Гуляйполь“ Очевидно збирач приказок жив у цьому селі й, мабуть, тут і збирав етнографічні матеріали.

²⁾ „Кіевская Старина“, 1903 р. лютий, сс. 204—316. Окремий відбиток, Київ 1904, ст. 60—72.

Квітку—яко етнографа¹⁾. Тому не можна зневажати його прихильне, доброзичливе відношення до збірки українських приказок В. Н. Смирницького.

Лист, який ми тут друкуємо, свідчить, що Квітка листувався відносно різних літературних питань з І. М. Снегірьовим і користувався його „добрымъ расположением“.

Збірник приповідок Смирницького є тепер великим бібліографічним раритетом.

До речі нагадаємо, що за останні часи надруковані бібліографічні праці, присвячені біографії Г. Ф. Квітки та його літературній діяльності:

1. Н. М. Баженов. Григорій Федорович Квитка-Основьяненко (Библиографический указатель).—Извѣстія Отд. рус. яз. и словесности И. Академіи Наукъ, 1910, т. V. кн. 1, сс. 270—322.

2. І. Айзеншток. Доповнення до покажчика літератури про Г. Х. Квітку та його твори.—Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Кн. I. Київ, 1919, сс. 138—144.

Подав А. Лященко.

У старорежимній провінції.

Оповідання А. Солтановського, промінені при виданні 1892—4 р.

У 3-ій книзі „України“ за минулий рік подано було оповідання Автонома Акимовича Солтановського про київське життя 40-их років минулого століття—років його студентства. В передмові до них ми подали й наш погляд на них, і ті мотиви, з яких ми почали виборку матеріалу з ненадрукованих, через цензурні умови частин рукопису. Погляди на записки Солтановського були різні й де-хто ставився до них негативно, як і редакція „Київської Старини“ наприкінці їх друкування. Ми-ж думаємо, що не дивлячися на дріб'язковий характер де-яких спогадів, на анекдоти та різні амурні історії, на суб'єктивне освітлення де-яких подій і таке саме відношення до де-яких осіб, на записування автором часом всяких несерйозних поголосок і пліток—ці записки все-таки варті уваги історика суспільного життя тих часів. Вони дають чимало цікавого матеріалу для ознайомлення з тим життям, знайомлять нас з інтересами тодішнього суспільства, з його побутом та звичаями, настроями та змаганнями молоді, а також тим адміністративним гнітом, який придушував усе й усіх і особливо відчувався в національній політиці.

Особливого значіння записки Солтановського набувають з огляду на важливість соціальних процесів тої епохи, сучасником якої був автор записок. Для Правобережної України 40-ві рр. минулого століття були часом, коли виразно почали формуватися нові аграрно-капіталістичні відносини, при чому відносини ті ускладнилися боротьбою російського імперіялізму та його агентів—російських урядовців з польським на Україні поміщицтвом.

Крайня запутаність національних відносин, цинічна боротьба за панування російських бюрократів та польських магнатів, все це усугубляло всі оті прояви деморалізації пануючих груп, що і без того ясно виявляються серед пануючого населення на Правобережній Україні. Спомини Солтановського дають силу матеріалу, хоч і в анекдотичних, часто нескромних оповіданнях, але небезінтересних для знайомства з побутовою історією опанування російською бюрократією населення Правобережної України.

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1883 р. № 8

Коротко кажучи ці записки—ніби те дзеркало, в якому відбилися тодішні побутові життя всіма його сторонами, і не можна нарікати на дзеркало, що воно відбило те, а не інше.

Записки Солтановського поділяються на 3 періоди—київський, провінціальний та третій період—час перебування автора в Царстві Польському. Київський період обіймає роки 1846—1849; провінціальний ділиться на рівенський з 1849 р. до 1864 р., і коротенький Кам'янецький з березня 1864 до лютого 1865 р.; останній період перебування в Царстві Польському (в Сувалках) з 1865 р. до 1867 р.; тут уриваються записки. Взагалі треба гадати, що кінець рукопису загублено, бо уривається він на середині фрази. Про життя в Плоцьку та Брацлаві нема ніяких спогадів.

В цій книзі ми подаємо оповідання з другого періоду—побуту в Рівному та Кам'янці. На жаль, як раз підчас перебування автора в Рівному записки його втрачають свою форму літературно написаних мемуарів і переходять у сухий щоденник, в якому Солтановський сухо й лаконічно записував однаково як стан погоди, так і політичні новини. Для прикладу наводимо такий уривок з серпня 1863 р.: „19.—20. 21. Невыносимая жара. Свирѣпствуетъ діарея. Вчера прошелъ черезъ городъ забаланскій полкъ. Въ этомъ году необычайный урожай фруктовъ и хлѣба. Корецъ ржи стоитъ 90 к., а корецъ пшеницы 2 р. 25. Копа дасть 2 корца прекраснаго зерна. Поляки все мечтають о приходѣ къ веснѣ французскихъ войскъ. 22 и 23. Невыносимо жарко. 13-го августа Великій Князь Константинъ Николаевичъ оставилъ Варшаву. Вчера сгорѣлъ Межиричъ. 24 парно. 25 теплый дождикъ“ и т. д.

Таких коротеньких уривчастих відомостей ми не брали до наших випусків, стараючися дати заокруглені епізоди, що мають ту добу адміністративного гніту й обивательського безправ'я. Тут ми дійсно знаходимо чимало матеріалу про зловживання та хабарництво сатрапів-губернаторів, про безкарність їх, про надужиття вищої влади (дуже цікавий епізод про Муравйова і заарештування з його наказу цілого складу членів Суду, які винесли небажаний для нього присуд). Про протекціонізм і хабарництво, що панувало тоді у всіх урядових колах—від найвищого до найнижчого і доходило до страшних розмірів, про безмежний цинізм адміністрації (Кар'єра, Рівенська банда та інш.), а також про страшні знущання панів та уряду над темним народом, над беззахисними кріпаками, яких карали немилосердно не тільки за провини чи з капризу якогось економа чи управителя, а навіть для розривки чи втіхи панів („Кріпацтво“). Цікаві де-які риси з національної політики того часу і про підготовку повстання 1863 р.

Додаємо також сюди де-які епізоди з перебування автора в Царстві Польському, що мають де-який інтерес і для нас (напр. біографія губернатора Жерве, що був якийсь час за попечителя в Харкові).

Нагадуємо читачам ще раз застереження, що до безсторонності Солтановського на пункті „польської інтриги“. Його шукання у всьому тої польської руки доходять до манії, і це треба мати на увазі, читаючи і подані нижче уривки з записок А. А. Солтановського¹⁾.

Ганна Шамрай.

Вел. князь Константин Павлович. Жила еще (в Рівному) около аптеки вдова бывшего когда то въ Ровно городничимъ Фонъ-Фридрихъ. [Она и Голвинскій были православнаго исповѣданія, Венцель католикъ]

¹⁾ Про крайній суб'єктивізм камінецьких споминів Солтановського і різні допущені ним невірності див. замітки Н. Г. і В. Пузаревського в „Кіев. Старине“ 1895 р. кн. XI стор. 158—180 і кн. XII стор. 97—100.

У Фридриксъ были двѣ красавицы-дочери: одна лѣтъ 20, другая 14-ти. Сама Фридриксъ еще отлично сохранилась и была весьма красива; но ее безобразила необычайная полнота. Она вела знакомство больше всего съ учительскимъ кружкомъ, рассчитывая, что можетъ кто изъ учителей жениться на одной изъ ея дочерей. [Впрочемъ она и сама не прочь была повести романъ. Степунковскій, аптекарь съ нею чрезвычайно сдружился и пользовался ея благосклонностью нѣсколько лѣтъ, пока не подросла старшая дочь, которая вскорѣ забеременѣла отъ Степунковскаго, чело-вѣка семейнаго. Степунковскій, по общей молвѣ, далъ лѣкарство, чтобъ выкинуть плодъ. Но принявъ лѣкарство, она почувствовала тошноту, и черезъ часъ ея не стало. Въ это время была холера и смерть ея мать отнесла къ эпидеміи. На слухи же объ отравленіи, пріятель Степунковскаго городничій Петре не обратилъ никакого вниманія. Степунковскій снова сошелся съ М-те Фридриксъ. Но вотъ младшей дочери кончилось 15-ть лѣтъ, у нея былъ уже женихъ, учитель Гимназіи Суворовъ. Мать ли сама выдала дочь своему любовнику Степунковскому, или онъ самъ успѣлъ, не извѣстно. Только стали говорить, что и этотъ ребенокъ уже забеременѣлъ. Степунковскому опять услужила холера. 15-тилѣтній ребенокъ скончался при тѣх-же симптомахъ, что и старшая сестра. Трупъ долго не разлагался, не смотря на іюльскую жару, и бѣдный Суворовъ не отходилъ отъ мертвой своей невѣсты въ теченіи трехъ сутокъ, ожидая, что она оживетъ. Конечно онъ ничего не зналъ ни о ея беременности, ни объ отношеніи ея къ Степунковскому].

М-те Фридриксъ получала особую, не въ примѣръ другимъ, пенсію, вполне обеспечивавшую ея содержаніе. [Мужъ ея служилъ фельдегеремъ и женатъ былъ на необыкновенной красавицѣ. Великій князь Константинъ Павловичъ увидѣлъ ее, и предложилъ ей мужу мѣсто несмѣняемого городничаго въ Ровно и 20.000 рублей за уступку жены. вмѣстѣ съ тѣмъ обязался, что если Фридриксъ женится на другой, то жена и дѣти ея—сыновья до совершеннолѣтія, а дочери до выхода замужъ будутъ получать обеспечивающую ихъ пенсію. Фридриксъ уступилъ В. К. свою жену, имъ данъ былъ разводъ; женился на другой, тоже красавицѣ, которая, оставшись вдовою, дѣйствительно аккуратно получала обѣщанную пенсію, не смотря на то, что Великаго Князя давно не было въ живыхъ¹⁾].

Говоря о Морозѣ²⁾ я вспомнилъ объ одномъ вечерѣ у окружнаго Жуковскаго. Послѣ ужина Жуковскій, казначей Лучинскій, служившіе вмѣстѣ въ молодости въ казенной житомирской палатѣ, и Морозъ сидѣли въ небольшой комнаткѣ, назначенной для куренья, и дули пуншъ. Лучинскій повелъ разговоръ о давно минувшемъ времени, когда Юго-западный край былъ подъ намѣстничествомъ Константина Павловича. Разсказывалъ о необыкновенной раздирательности и вспылчивости В. Князя, имѣвшихъ для многихъ роковыя послѣдствія. Между прочимъ, передалъ нижеслѣдующее, жаль только, я не замѣтилъ фамилій дѣйствовавшихъ лицъ. Служилъ въ губернскомъ житомирскомъ правленіи въ теченіи многихъ лѣтъ старшимъ совѣтникомъ нѣкій господинъ [бравшій взятки] и нажившій солидный капиталъ. При немъ мѣнялись одинъ за другимъ губернаторы и наконецъ назначенъ былъ нѣкто, братъ адъютанта В. Князя. Новый губернаторъ обѣхалъ сейчасъ всю губернію въ сопровожденіи жида фактора, посредствомъ котораго собиралъ по установленной имъ таксѣ съ чиновниковъ плату за мѣста, ими занимаемыя. Кто не хотѣлъ платить или у кого не было средствъ, того немедленно удалялъ отъ должности.

¹⁾ Ркп., зш. 6, ст. 150—152. Киѣв. Ст. 1892, VIII, ст. 202.

²⁾ Ксьондз у Рівному.

Въ числѣ послѣднихъ былъ какой то стряпчій, съ огромнымъ семействомъ, состоявшимъ изъ 14 дѣтей и жены. Стряпчіе въ то время получали, кажется, не болѣе 200 руб. ассигнаціями въ годъ жалованья. Стряпчему приходилось съ семействомъ совсѣмъ пропадать; онъ былъ русскій, слѣдовательно на какую нибудь помощь со стороны мѣстныхъ помѣщиковъ рассчитывать не могъ. Къ счастью, онъ приходился родней упомянутому совѣтнику. Послѣдній въ одномъ изъ своихъ домовъ въ Житомирѣ далъ пріютъ семейству стряпчаго, пособлялъ ему и деньгами, а самого заставлялъ переписывать разныя бумаги и употреблялъ въ качествѣ адвоката по процессамъ, которые ему приходилось вести съ своими должниками.

Губернаторъ между тѣмъ сталъ выкапывать дѣла, которыя сулили ему большую добычу и въ теченіи полугода успѣлъ совершить болѣе 130 уголовныхъ преступленій. Губернскихъ чиновниковъ онъ не рѣшался обложить прямой данью, а сталъ періодически брать у нихъ деньги въ видѣ займа безъ росписки на честное слово. У болѣе состоятельныхъ занималъ больше. У совѣтника разъ занялъ 10.000 ассигн., черезъ мѣсяць 5.000, а затѣмъ черезъ мѣсяць потребовалъ еще 5.000. Совѣтникъ отказалъ. Губернаторъ сталъ его тѣснить и давалъ такія порученія, которыя пахли уголовщиной. Совѣтникъ поспѣшилъ выйти въ отставку; но рѣшилъ отомстить губернатору. Онъ составилъ доносъ, подробно исчисливъ [всѣ] его злоупотребленія и преступленія, и поручивъ своей роднѣ, обиженному стряпчему, отъ своего имени доносъ этотъ вручить лично В. Князю въ Варшавѣ. Должно быть стряпчій проболтался только черезъ фактора Губернаторъ узналъ о доносѣ и распорядился, чтобы полиція день и ночь слѣдила за стряпчимъ, и если послѣдній направится въ Варшаву, то немедленно его арестовать и отобрать доносъ. Совѣтникъ посредствомъ своихъ благопріятелей полицейскихъ принялъ свои мѣры. Разнесся слухъ, что стряпчій опасно заболѣлъ и лежитъ при смерти. Другъ совѣтника частный врачъ сталъ посѣщать больного и день и ночь по нѣсколько разъ. Полиція успокоилась. Между тѣмъ стряпчій, переряженный простымъ мужикомъ, успѣлъ ускользнуть изъ города, а тамъ на заранѣ заготовленныхъ перемѣнныхъ лошадяхъ благополучно переѣхалъ Бугъ и оказался внѣ сферы власти Губернатора. Тогда разнесся слухъ, что стряпчій выздоровѣлъ и исчезъ. Губернаторъ послалъ погоню; но было уже поздно. Опасаясь правдиваго доноса, Губернаторъ, изложивъ всѣ обстоятельства дѣла, просилъ (черезъ курьера) своего брата адъютанта отвратить грозу. Адъютантъ распорядился в управленіи Намѣстника, чтобъ ему сейчасъ дали знать, если явится изъ Волынской губерніи личность съ извѣстными примѣтами. Полиція по его просьбѣ тоже насторожилась. Когда стряпчій явился въ управленіе, адъютантъ принялъ его весьма ласково, распросивъ его обо всемъ подробно и обѣщавъ представить его В. Князю, когда это окажется возможнымъ и приказавъ ему ежедневно навѣдываться в управленіе.

Однажды В. Князь былъ чѣмъ то сильно раздраженъ [и у него явился обыкновенный припадокъ бѣшенства]¹⁾. Онъ [ревѣлъ]²⁾ на всѣхъ, [какъ звѣрь ломалъ, что подѣ руку попадется] и носился какъ вихрь по заламъ. Адъютантъ еще ранѣе предупредилъ В. Князя, что изъ волынской губерніи долженъ явиться мелкій чиновникъ съ омерзительными ложными доносами на Губернатора, такъ какъ этотъ дѣльный администраторъ не понравился всѣмъ волынскимъ взяточникамъ негодаямъ. Адъютантъ уже нѣсколько разъ заглядывалъ в управленіе, поджидая стряп-

1) издр. „а въ это время къ нему не подворачивайся“.

2) издр. „кричалъ“.

чаго, и едва послѣдній явился потащилъ его въ пріємный залъ В. Князя, а самъ отправился доложить. Стряпчій ни живъ ни мертвъ стоялъ съ доносомъ въ рукахъ. До него все ближе и ближе доносился [ревъ]¹⁾ В. Князя. Наконецъ, какъ молнія налетѣлъ на него В. Князь. „Что у тебя? Доносъ на волынского губернатора?“ „Точно такъ, В. Высочество!“ еле отвѣтилъ стряпчій, напуганный выраженіемъ лица и голоса В. Князя [и пѣною, вылетающею ему изо рта] В. Князь разорвалъ доносъ на мелкіе клочки и разметалъ по залу. [Затѣмъ пощечинами свалилъ съ ногъ стряпчаго и сталъ его топтать каблуками, и, наконецъ, кликнувъ козаковъ, приказалъ высѣчь стряпчаго нагайкамъ и отправить въ крѣпость. Стряпчему тутъ же влѣпили болѣе сотни нагаекъ и въ безчувственномъ состояніи отправили въ крѣпость въ одиночное заключеніе]. Затѣмъ В. Князь совсѣмъ забылъ объ этомъ случаѣ. [Стряпчій два года томился въ крѣпости, и вѣроятно, тамъ бы и кончилъ свою несчастную жизнь. Но разъ присланъ былъ Николаемъ Павловичемъ какой то важный генералъ для осмотра въ Варшавѣ тюремъ. Узнавъ отъ стряпчаго всю его исторію, онъ доложилъ В. Князю, что по его приказу томится въ крѣпости арестантъ, повидимому ни въ чемъ особенномъ не виновный. Князь вспомнилъ свой жестокий проступокъ приказалъ его отпустить и дать на дорогу 300 руб. ассигнаціями. Но Генералу сказалъ, что все таки по заслугамъ стряпчему—болѣе не будетъ докучать доносами.] Стряпчій воротилъ въ семью, [которую содержалъ все время на свой счетъ совѣтникъ]. Губернаторъ все таки велѣлъ полиціи зорко слѣдить за стряпчимъ и совѣтникомъ. Послѣдній сталъ убѣждать стряпчаго отправиться въ Петербургъ и подать доносъ на Губернатора и жалобу на В. Князя Государю Императору „Тебѣ все равно; ты перенесъ худшее, не казнятъ же тебя за жалобу и доносъ. Пожалуй сошлютъ куда нибудь, я не оставлю ни тебя, ни твоего семейства и послѣ моей смерти оно будетъ обезпечено“. Стряпчій поддался, и съ жалобой на В. Князя и доносомъ на губернатора очутился въ Петербургѣ. Губернаторъ поднялъ трусъ, опять извѣстилъ брата; но стряпчій канулъ, повидимому, какъ въ воду. Встрѣтивъ однажды Николая Павловича на улицѣ, стряпчій бросился на колѣни, поднявъ высоко надъ головою бумагу. Государь приказалъ ему слѣдовать ко дворцу. Прочитавъ жалобу на В. Князя, сказалъ стряпчему, если ты жалуешься ложно, то ты пропалъ; но если твоя жалоба основательна, тебѣ будетъ оказана защита и тебя вознаградятъ за твои страданія. Затѣмъ приказалъ арестовать и накормить стряпчаго, а черезъ часъ фельдегеръ мчалъ стряпчаго въ Варшаву и везъ собственноручное письмо Государя къ В. Князю. Стряпчій всю дорогу молилъ Бога, чтобы его В. Князь приказалъ сразу казнить; [вмѣсто того чтобы подвергать истязаніямъ]. Фельдегеръ примчался ночью и просилъ вслѣдствіе Высочайшаго Повелѣнія немедленно объ немъ доложить В. Князю. В. Князя разбудили. Прочитавъ письмо Государя, В. Князь измѣнился въ лицѣ, сейчасъ сдѣлалъ надлежащія распоряженія, а на адъютантъ своемъ оборвалъ эполеты, [собственноручно надавалъ ему пощечинъ и приказалъ заключить въ крѣпость въ ту же камеру въ которой томился стряпчій]. Въ ту же ночь слѣдственная комиссія съ стряпчимъ отправилась въ Житомиръ. Стряпчему удалось извѣстить обо всемъ Совѣтника. Едва комиссія прибыла въ Житомиръ, какъ Совѣтникъ явился къ ней и предложилъ, какъ опытный и подробно знающій всѣ дѣла Губнатора чиновникъ, принять его въ дѣлопроизводители. Комиссія состояла изъ двухъ генераловъ и нѣсколькихъ другихъ чиновъ. Спустя двое сутокъ Совѣтникъ повелъ

¹⁾ надр. „крикъ“

такъ слѣдствіе, что Губернатору никакъ нельзя было уже увернуться. Губернаторъ ночью явился къ Совѣтнику съ повинною; принесъ ему долгъ 15.000 и сверхъ того предлагалъ еще 30.000, если онъ его успѣетъ хоть нѣсколько обѣлить передъ Комиссіею. Совѣтникъ не согласился. [Губернаторъ ползалъ передъ нимъ на колѣняхъ, цѣловалъ ему колѣни и руки. Ничего не помогло]. Двѣ недѣли спустя Комиссія кончила свое дѣло и увезла Губернатора подъ арестомъ въ Варшаву. Стряпчій былъ освобожденъ, награжденъ пенсіею и Станиславомъ въ петлицу, кромѣ того ему возвращено было мѣсто. Губернаторъ по суду угодилъ въ арестантскія роты въ Вильно, а братъ его адъютантъ разжалованъ въ солдаты ¹⁾.

Подільські сатрапи. Этотъ разсказъ напоминаетъ мнѣ губернатора Петрова, въ сороковыхъ годахъ управлявшаго Подольской губерніей. Онъ былъ вдовъ, изъ военныхъ, и имѣлъ двѣ красавицы дочери. По пріѣздѣ въ Каменецъ, онъ сейчасъ же обзавелся факторомъ жидомъ, и установилъ таксу на всѣ должности. Прежде взяточничали не столько губернаторы, сколько губернаторши, и особенно правители канцелярій губернатора. Въ Каменцѣ славился правитель канцеляріи, выслужившійся изъ писцовъ и происходившій изъ духовного званія, нѣкто Охотскій. Онъ нажилъ большой капиталъ, купилъ огромное имѣніе, и въ шестидесятихъ годахъ, уже бывши въ отставкѣ, перерѣзалъ себѣ бритвою горло. За нимъ слѣдовалъ мотъ и отчаянный игрокъ въ карты — Бечко. Онъ то и дѣйствовалъ вмѣстѣ съ Петровымъ. Не довольствуясь продажею должностей, Петровъ хотѣлъ вдругъ нажить состояніе, прижимая польскихъ помѣщиковъ. Однажды дворянство давало балъ въ честь губернатора. Петровъ обратился на балу къ одному изъ двухъ братьевъ Цѣшковскихъ, помѣщиковъ холостяковъ, владѣвшихъ подлѣ Каменца огромнымъ имѣніемъ, съ просьбою занять ему на годъ 15.000 р. сер. Помѣщикъ Цѣшковскій тутъ же вручилъ ему ордеръ въ кассу на полученіе денегъ. Полгода спустя, опять на дворянскомъ балу Петровъ у того же помѣщика попросилъ 10.000 р. сер. Помѣщика такое обращеніе озадачило. Онъ сказалъ, что теперь у нихъ большія сдѣланы на имѣніе затраты. Онъ не знаетъ, имѣется ли что въ кассѣ. Онъ долженъ посовѣтоваться съ братомъ, такъ какъ они нераздѣльно владѣютъ имѣніемъ. Во всякомъ случаѣ онъ сообщитъ Губернатору отвѣтъ дней черезъ пять. Ровно черезъ пять дней Губернаторъ получилъ просимое. Не прошло мѣсяца, какъ губернаторъ изъявилъ желаніе сдѣлать помѣщикамъ визитъ. Они приняли его по царски. Послѣ обѣда Петровъ опять попросилъ 5.000 р. сер. Братья наотрѣзъ ему отказали. Между тѣмъ онъ успѣлъ понахватать будто въ займы и у другихъ помѣщиковъ нѣсколько десятковъ тысячъ, а у Евреевъ въ лавкахъ все бралъ въ кредитъ. Купцы Евреи тоже ему признавали денегъ. Распространилась молва объ огромныхъ долгахъ, которыми вдругъ обременилъ себя Губернаторъ, пошли толки; стали догадываться, что это не займы, а вынужденныя взятки. При новыхъ обращеніяхъ, онъ сталъ получать отказы. Чтобы разъ навсегда запугать поляковъ, губернаторъ устроилъ съ двумя братьями помѣщиками холостяками слѣдующую продѣлку. В день именинъ одного изъ братьевъ, когда къ нимъ понаѣхало съ поздравленіями множество гостей, лакей на подносѣ вручилъ при всѣхъ имениннику письмо. Пробѣжавъ письмо, именинникъ прочелъ его громко гостямъ, протестуясь, что онъ не имѣетъ никакихъ связей съ эмиграціей, и что это письмо подослано ему съ какимъ то умысломъ. Между тѣмъ человекъ, вручившій письмо, исчезъ, его нигдѣ не могли разыскать. Вдругъ раздался колокольчикъ и въ гостиную

¹⁾ Ркп зш. 6, ст. 152—158. Киѣв. Ст. 1892. VIII, ст. 202—204.

влетѣлъ становой приставъ со словами: „здѣсь получено изъ за границы письмо.“ Ему отвѣчали утвердительно и хозяева вручили письмо. Не успѣли разспросить, какъ онъ провѣдалъ о письмѣ, и объяснить, при какихъ обстоятельствахъ оно было получено, какъ явился исправникъ, а затѣмъ жандармскій офицеръ съ приказаніемъ отъ губернатора арестовать хозяевъ и посадить въ каменецкій замокъ, если у нихъ окажется эмиграціонное письмо. Помѣщики были посажены въ старомъ замкѣ. Ночью къ нимъ явился жидъ факторъ и предложилъ имъ сдѣлку: уплатить немедленно 100.000 р. сер., тогда ихъ освободятъ и все дѣло замнетъ Губернаторъ, иначе ихъ ждетъ каторга и конфискація всего имѣнія. Пораженные такимъ неслыханнымъ нахальнымъ грабежомъ, при томъ не чувствуя за собою никакой вины, они настойчиво объявили, что не войдутъ съ губернаторомъ ни въ какія сдѣлки. Ихъ разсадили по одиночкѣ, стали допрашивать, морили голодомъ; кормили сельдями, не давая воды. Послѣ двухъ недѣль такого заключенія съ нихъ Губернаторъ потребовалъ уже 150.000 р. сер. Между тѣмъ предводители дворянства, родственники ихъ и друзья не дремали. Дѣло сдѣлалось извѣстнымъ въ Кіевѣ и Петербургѣ. Помѣщиковъ перемѣстили въ Кіевскую крѣпость. Для производства слѣдствія назначенъ былъ какой то генералъ-адъютантъ изъ Петербурга. Дѣло впрочемъ тянулось не долго. Черезъ мѣсяць снятъ былъ секвестръ съ имѣнія. А еще черезъ мѣсяць были освобождены напрасно заключенные; имъ пожаловали за незаслуженныя страданія по Станиславу 3-ей степени. Между тѣмъ исправникъ и приставъ арестовавшіе ихъ были посажены въ крѣпость. Одинъ изъ нихъ отравился, а другой повинился въ заключеніи. Оказалось, что все это дѣло устроено было ими въ угоду Губернатору Петрову; ими же было сочинено и подложное письмо. Жандармскій полковникъ изъ Петербурга по Высочайшему повелѣнію ночью арестовалъ и увезъ въ Петербургъ Губернатора Петрова. Дальнѣйшая его участь неизвѣстна.

Вотъ какія дѣла у насъ возможны были въ самомъ близкомъ прошедшемъ, и то не въ глуши какой нибудь, не въ Сибири, а на самомъ виду, на Европейской границѣ. При отсутствіи гласности, противъ которой и цензура, и всякая власть и самый судъ, такія дѣла всегда могутъ повториться, лишь бы отыскались смѣлыя личности, обезпеченныя въ добавокъ связями и покровительствомъ. Спрашивается, что можетъ выиграть государство, что даже выигрываетъ правительство отъ такого порядка. Каменецъ Подольскій Губернаторъ Батюшковъ, перешедшій въ Екатеринославъ, побудъ долѣе въ Подольской губерніи, съ своими племянниками-исправниками, выкинулъ бы еще и не такія штуки¹⁾.

[Еще весною скончался эмеритъ директоръ Бякстеръ, обѣзвѣсившись съ Брауншвейгомъ²⁾ какого то жирнаго кушанья англійской кухни. Онъ на катафалкѣ въ гимназическомъ залѣ. Ученики, почти не знавшіе и не видѣвшіе его во время директорства, теперь имѣли возможность присмотрѣться къ фізіономіи своего главнаго руководителя и начальника³⁾. Ученики и учителя въ мундирахъ, масса Каменецкой аристократіи и

¹⁾ Ркп. зш. 6, ст. 158—161.

²⁾ Подільський губернатор.

³⁾ Про нього як директора автор пише (в скобках як звичайно, ставлю те, що було промінене при виданнію).

Въ теченіе десяти лѣтъ въ ней^{*)} директорствовавъ Англичанинъ Бякстеръ, весьма плохо владѣвшій русскимъ языкомъ. [Онъ былъ гувернеромъ у Военнаго Министра Чернышова и въ награду сдѣланъ директоромъ гимназій]. Въ теченіи десяти лѣтъ, онъ всего раза четыре былъ въ гимназій. При вступленіи въ должность; два раза во время почительской ревизіи и разъ вмѣстѣ съ другимъ своимъ Рудольфомъ Ивановичемъ

^{*)} Кам'янецькій гімназій.

Брауншвейгъ въ мундирѣ пѣшкомъ провожали черезъ старинную Турецкую крѣпость покойнаго на лютеранское кладбище. При прощаніи Брауншвейгъ рыдалъ. Говорятъ, что Бякстеръ, служившій 10 лѣтъ директоромъ и награжденный полною директорскою пенсією, продолжалъ состоять въ англійскомъ подданствѣ.

При мнѣ же рѣзался, но ему помѣшали, тоже эмерить, правитель канцеляріи Губернатора, Охотскій. Сынъ священника, началъ службу въ губернскомъ правленіи писцомъ, получая копеечное жалованье. Нѣкоторыя способности, усидчивость, терпѣніе и умѣніе прислуживаться—послѣ многихъ лѣтъ униженія и нужды доставили ему мѣсто Правителя Канцеляріи Губернатора. Зная лично всѣхъ чиновниковъ губерніи, которые, до занятія должностей въ уѣздахъ, служили съ нимъ въ Губернскомъ правленіи или канцеляріи губернатора, изучивъ законы и всевозможныя кляузы, обладая хорошей памятью и помня исторію всѣхъ крупныхъ дѣлъ по губерніи, ознакомившись лично по разнымъ дѣламъ со всѣми польскими помѣщиками въ губерніи и, наконецъ умѣя сразу угадывать характеръ своихъ начальниковъ,—онъ въ теченіи многихъ лѣтъ своего правительства канцеляріей былъ настоящимъ губернаторомъ и отъ него зависѣли всѣ мѣста и исходъ рѣшенія всѣхъ дѣлъ. Губернаторы были простыми куклами маріонетками въ его рукахъ. Онъ продавалъ всѣ безъ исключенія мѣста по таксъ; но весьма умѣренной. Въ важныхъ случаяхъ дралъ безъ пощады, и много вдовъ и сиротъ пустилъ по міру. До полученія пенсіи и выхода въ отставку онъ собралъ солидный капиталъ и купилъ большое имѣніе. По выходѣ въ отставку, не имѣя занятій по душѣ и привычекъ, которыя развлекали бы его, и оставаясь самъ на самъ съ своей совѣстью, онъ впалъ въ меланхолію. Въ воображеніи его послѣдовательно проходили образы загнанныхъ имъ людей, и онъ посредствомъ бритвы рѣшился избавиться отъ кошмаровъ. Ему зашили горло, но онъ протянулъ не долго. Спустя мѣсяца три послѣ этой катастрофы, онъ скончался въ полномъ умопомѣшательствѣ. Сыновья его сдѣлались помѣщиками, землевладѣльцами Подольской губерніи, а Геральдія признала ихъ за деньги дворянами стариннаго происхожденія и внесла родъ ихъ в VI дворянскую книгу¹⁾.

[На мѣсто Лышковскаго²⁾), получившаго пенсію, въ Сувалки назначенъ Статскій Совѣтникъ Ольдекопъ. Онъ служилъ членомъ Управленія въ Сибири и членомъ суда. Адъютантъ Муравьева графъ Паленъ убилъ кого то якобы на дуэли. Его предали суду. Но Муравьевъ объявилъ членамъ суда, что Паленъ долженъ быть оправданъ, иначе весь судъ попадетъ въ тюрьму. Ольдекопъ настоялъ на осужденіи. Но едва судъ

Брауншвейгомъ, губернаторомъ, на торжественномъ актѣ. Гимназією управляли инспектора, а канцелярію писмоводитель^{**)}.

Учителей (Бякстеръ) почти никого не зналъ въ лицѣ, а ученики его совсѣмъ не знали. Когда при встрѣчѣ на улицѣ учитель кланялся ему, Бякстеръ брался за козырокъ шапки, но на лицѣ его изображался вопросъ: это что за знакомецъ?! Такого не могу припомнить. Кажется, гдѣ то видѣлъ. Ученики не только не раскланивались съ нимъ, но даже часто толкали его на узкихъ тротуарахъ, когда онъ, обремененный покупками и всякой живностью, пробирался съ базара домой.

Когда наступило безпокойное время, и инспекторъ потребовалъ его вмѣшательства въ управленіе гимназією, Бякстеръ, уже выслужившій пенсію, посовѣтовавшись съ Брауншвейгомъ, подалъ въ отставку. Онъ все время своей службы состоялъ въ перепискѣ съ высокопоставленными в Петербургѣ лицами и потому окружное не смѣло ничѣмъ его безпокоить^{***)}.

**) Ркп. зшит. 8, ст. 366. К. Ст. 1893. V ст. 293.

***) Ркп. зшит. 8, ст. 367—368. К. Ст. 1893. V. ст. 294.

1) Ркп. зшит. 8, ст. 412—413.

2) Инспектор Сувалкської гімназії.

постановив рішеніє, какъ въ залу суда вошелъ адъютантъ Муравьева съ жандармами, и весь судъ въ полной парадной формѣ былъ отведенъ въ тюрьму. Рѣшеніє суда не было утверждено Муравьевымъ, а члены всѣ лишились своихъ мѣстъ. Ольдекопъ затѣмъ получилъ кажется должность прокурора въ Казани. Но когда графъ Паленъ, отецъ адъютанта сдѣланъ былъ министромъ юстиціи, то сейчасъ то Ольдекопа устранили отъ должности. Обремененный огромнымъ семействомъ Ольдекопъ бросился искать мѣста въ Царствѣ Польскомъ. Пока удалось ему получить мѣсто инспектора въ Сувалкской гимназій, онъ давалъ уроки въ городѣ отъ зари до зари, такъ упалъ въ силахъ, что отъ истощенія скоропостижно скончался¹⁾.

Кар'ера [Исправникомъ²⁾ былъ въ это время Аренсъ, который вмѣстѣ съ Коленко воспитывался на казенномъ содержаніи въ университетѣ. Онъ теперь жилъ набобомъ. Экипажи самой изящной и модной формы отъ кареты до дрожки; нѣсколько паръ кровныхъ выѣздныхъ лошадей; верховыя лошади, повара, поваренки, лакеи, кучера, форейторы и т. д. Коленко увивался около него, и шутками и остротами забавлялъ его молодую супругу, грандессу, которая вышла изъ положительной нищеты—у матери вдовы Захарчикъ въ Дубно она носила съ заплатами ситцевыя платья и штопанныя грязныя шляпки—сдѣлалась недоступной даже для чиновной аристократіи. Одѣтая каждый день въ бархатъ и брилліанты, она сидѣла въ гостиной по цѣлымъ утрамъ, принимая съ высока, являвшихся къ ней съ поклономъ—визитомъ дамъ, и показывала видъ, что читаетъ дорогія изданія въ дорогихъ переплетахъ, раскинутыя по столу. Въ самомъ же дѣлѣ она всего только читала поваренную книгу въ дорогомъ переплетѣ изъ которой заказывала являвшемуся къ ней ежедневно повару завтраки, обѣды и ужины. Мужу некогда было развлекать свою аристократичную супругу и онъ очень доволенъ былъ услугами Коленка, и по просьбѣ его давалъ каждое воскресенье фаэтонъ и пару отличныхъ лошадей, въ которомъ сталъ возить Росковшенко съ семействомъ въ церковь и на прогулку. Бывало за долго еще до благовѣста Коленко являлся къ директорской квартирѣ въ фаэтонѣ, и просиживалъ на крыльцѣ цѣлые часы, пока Росковшенко поднимутся, одѣнутся, отопьютъ чай и тогда только принимаютъ его и отправляются въ церковь.

Насколько Коленко былъ низкопоклоненъ, милъ и остроуменъ передъ высшими и богатыми, настолько онъ былъ грубъ и жестокъ къ низшимъ и подчиненнымъ. Это особенно онъ обнаружилъ, сдѣлавшись инспекторомъ гимназій, а затѣмъ директоромъ гимназій, а затѣмъ директоромъ ровенской и житомирской гимназій и наконецъ директоромъ училищъ Подольской губерніи. Ухаживаніями и низкопоклонствомъ Петръ Дмитріевичъ Коленко достигъ таки того, что Росковшенко сталъ приглашать его къ себѣ на чай и принимать наравнѣ съ другими своими гостями, и игривалъ съ нимъ въ карты.

Посредствомъ Коленка и Туманова Росковшенко по своему обычаю сталъ брать взятки за переводы учениковъ изъ класса въ классъ.

[Аренсъ исправникъ былъ удивительно ловкій и счастливый чело-вѣкъ. По окончаніи университета, онъ поступилъ въ канцелярію генералъ-губернатора; затѣмъ былъ назначенъ исправникомъ и такъ вель ловко свои дѣла, такъ ловко умѣлъ изъ своей должности извлекать пользу, что и начальство его ставило въ примѣръ, и онъ жилъ, какъ богатый помѣщикъ, получая ежегодно прихода отъ 14 до 16 тысячъ руб. сер. Но душа

¹⁾ Ркп. зш. 11, ст. 608.

²⁾ В Рівному.

его рвалась кь болѣе раздольной жизни, кь настоящей роскоши. Прелести жены и крупныя взятки доставили ему вскорѣ мѣсто окружного интенданта въ Одессѣ. Въ началѣ войны 1877 года онъ былъ назначенъ генераль-интендантомъ дѣйствующей арміи съ производствомъ въ дѣйствительные статскіе совѣтники. Онъ подписалъ знаменитый контрактъ съ подрядчиками Грегоръ Коганъ и К^о; на судѣ указывали, что онъ получилъ за каждую букву этого контракта по полуимперіалу. Вслѣдъ за подписаніемъ по болѣзни Аренсъ уѣхалъ за границу лѣчиться, гдѣ оставался до конца кампаніи. Подчиненныя ему и замѣнявшія его мѣсто лица подверглись суду и нѣкоторые осуждены, какъ Д. С. С. Макшѣвъ и ссылкѣ въ Сибирь по лишенію чиновъ, орденовъ и дворянства, а онъ остался бѣлъ, какъ снѣгъ, и фигурировалъ на судѣ только въ качествѣ свидѣтеля. Теперь онъ служитъ въ Петербургѣ, произведенъ по случаю коронаціи въ тайные совѣтники, и, говорятъ, ведетъ жизнь въ столицѣ на самую широкую ногу. Родственникамъ жены своимъ покровительствомъ онъ оказалъ много пользы: всѣ они въ разныхъ мѣстахъ Подольской и Волынской губерній заняли мѣста: кто уѣзднымъ врачомъ, кто присяжнымъ повѣреннымъ, кто землемѣромъ по размежеванію помѣщичьихъ и крестьянскихъ земель¹⁾.

Рівенська банда. Ишлинскій²⁾ не имѣлъ никакого состоянія, получалъ жалованья менѣе 300 р. въ годъ; но доходы отъ продовольствія и обмундированія команды, отъ огромнаго огорода, обрабатываемаго безмездно этой командой давали Ишлинскому порядочныя средства для жизни. Дѣтей у Ишлинскихъ не было, но страсть ихъ была хорошо, открыто жить и непремѣнно быть въ городѣ въ числѣ первыхъ.

[Какъ не великъ былъ доходъ Ишлинского отъ команды, его все таки не хватало. Ишлинскій понимая духъ своего времени и господствовавшіе порядки, нашелся по своему. Онъ устроилъ изъ болѣе способныхъ и молодыхъ солдатъ своей команды отличную шайку воровъ подъ командой унтеръ-офицера. Команда воровала во время ярмарокъ въ Ровно и окрестныхъ мѣстечкахъ: стала выставлять окна и двери въ погребкахъ, кладовыхъ и домахъ еврейскихъ; пробивала соломенные крыши въ амбарахъ мѣщанъ, затѣмъ перешла въ дома прочихъ обывателей и чиновниковъ. На всѣхъ напала паника. Стали изнутри барикадировать окна и двери. Ничего не помогало. Угрожая смертью проснувшимся или пытавшимся оказывать сопротивленіе приказывали первымъ лежать смирно, а вторыхъ перевязывали, и обирали весь домъ до чиста. Если удавалось кому нибудь ускользнуть отъ нихъ на улицу—поднять крикъ—грабители удирали. Ночной обходъ, изъ инвалидовъ солдатъ и десятскихъ, который какъ то всегда оказывался по близости грабимаго дома, преслѣдовалъ грабителей, даже стрѣлялъ по нимъ; но поймать кого либо не удавалось. Команда крала и грабила все, что попадалось подъ руку: вино, водку, масло, сыръ, яйца, курей, индюковъ, гусей, утокъ, свиней, муку, хлѣбъ въ мѣшкахъ, деньги, серебряныя вещи, драгоценныя украшенія, подушки, одѣяла, бѣлье, перины, одежду и т. д. Часть всего поступала въ натурѣ кь Ишлинскому, часть раздавалась грабителямъ, часть прочей инвалидной командѣ и часть еврею фактору, который вывозилъ самую крупную часть краденнаго изъ города въ разные пункты губерніи и тамъ его сбывалъ. Вырученныя деньги поступали кь Ишлинскому и отчасти кь Городничему Петре. Оказалось послѣ, что шайка дрессировалась подъ руководствомъ лучшихъ воровъ, отпускаемыхъ на ночь изъ

¹⁾ Ркп. зш. 5, ст. 111—114.

²⁾ Начальникъ інвалідної команди в Рівному.

тюрьми. Эти воры, когда наконецъ надъ ними постановляемъ былъ приговоръ, выпускались совсѣмъ на свободу.

И вотъ сначала стали говорить, что грабятъ убѣгающіе изъ тюрьмы арестанты; потомъ мало по малу пало подозрѣніе на инвалидовъ и самого Ишлинскаго, который зажилъ на славу]. Кромѣ имянинъ, онъ давалъ по балу ежемѣсячно. Ежемѣсячно вся аристократія у него танцевала подъ бальную музыку, ѣла, пила, играла въ карты. Даже тѣ аристократы до которыхъ стали доходить подозрительные объ Ишлинскомъ слухи; [даже тѣ], которыхъ прямою обязанностью было принять противъ [воровства и грабежа] мѣры и обо всемъ донести высшимъ властямъ. Не знаю, знало ли обо всемъ этомъ губернское начальство, по крайней мѣрѣ ничѣмъ оно не обнаружило въ этомъ дѣлѣ свое [существованіе. Когда въ городѣ уже почти нечего было грабить, команда загуляла по окрестностямъ. Наканунѣ бала у Ишлинскаго оказывался всегда разбитымъ погребъ винъ въ томъ или другомъ мѣстечкѣ]. Евреи стали слать анонимныя жалобы и доносы на Ишлинскаго корпусному командиру внутренней стражи. Явились для дознанія разные адъютанты, играли у Ишлинскаго въ карты, пили, угощались, танцевали, и Ишлинскій оставался бѣлѣ снѣга, а всѣ жалобы и доносы оказывались злобною клеветою его враговъ. Но Корпусному наконецъ надоѣло, онъ рѣшилъ перевести Ишлинскаго въ другой городъ. Благопріятели предъувѣдомили Ишлинскаго. Онъ струсилъ. Съ переводомъ его все могло обнаружиться. Но Еврей факторъ, [спускавшій все украденное командой], боясь за собственную свою шкуру, выручилъ Ишлинскаго. [Онъ накопилъ дорогихъ бархатныхъ и шелковыхъ матерій тысячи на четыре и отправился въ корпусную квартиру. Корпусная была модница и своего корпуснаго—настоящаго дикаго и жестокаго звѣря, говорившаго на смотрахъ, что онъ разрѣшаетъ засѣчь до смерти 9 человѣкъ, лишь бы десятый былъ вышколаченъ, какъ требуется, держала подъ башмакомъ. Это зналъ Ишлинскій и его Еврей факторъ. Послѣдній просилъ доложить Генеральшѣ, что богатый купецъ изъ Польши ѣдетъ на ярмарку въ Харьковъ и везетъ великолѣпныя дамскія принадлежности. Генеральша полюбопытствовала посмотреть товаръ. У нея глаза разбѣжались. Товаръ былъ хорошъ, но и цѣна красная. У Генерала въ наличности оказалось весьма немного денегъ. Купецъ, раздраживъ аппетитъ у Генеральши, объявилъ ей, что всѣ эти матеріи, стоимостью будто въ 8 тысячъ, къ ея услугамъ даромъ, если она выхлопочетъ у Генерала согласіе оставить Ишлинскаго на мѣстѣ. Купецъ такъ богатъ, что этотъ подарокъ для него ничего не значить, а между тѣмъ онъ сдѣлаетъ доброе дѣло, и Генеральша сдѣлаетъ доброе дѣло, защитивъ честнаго человѣка, всѣми любимаго, отъ его враговъ. Генеральша выскользнула въ кабинетъ мужа, и черезъ нѣсколько минутъ дѣло было рѣшено. Матеріи остались у Генеральши, а Ишлинскій остался въ Ровно.

Грабежи и воровства въ Ровно дошли до крайняго предѣла. Послѣдовало нападеніе на аристократическій домъ маіора, шоссейнаго инженера. Я забылъ упомянуть объ этомъ домѣ. Маіоръ былъ на линіи. Въ домѣ оставалась жена, ея двѣ дочери невѣсты и красавицы отъ перваго брака, женская прислуга, лакей и денщикъ. Замаскированные люди моментально выставили ставни и окна во всемъ домѣ; перевязали прислугу; барынямъ подъ угрозой смерти приказали смирно лежать и обобрали весь домъ; сняли даже одѣяла съ барынь, вытянули изъ подъ нихъ перины и подушки, оставивъ ихъ въ однихъ ночныхъ рубашкахъ, спокойно удалились. Прилетѣвшій съ линіи маіоръ поругался съ городничимъ Петре; послалъ жалобу губернатору и генераль-губернатору, и тѣмъ дѣло кончилось.

Только пронеслись слухи, будто Петре переводятъ въ другое мѣсто. Корпусному Командиру Отдѣльнаго Корпуса внутренней стражи доносы посыпались со всѣхъ сторонъ; но, послѣ полученія матерій, ихъ оставляли безъ вниманія, даже не производились разслѣдованія].

Но вотъ въ городѣ расположился не помню какой пѣхотный полкъ. Командовалъ имъ полковникъ Бибииковъ, богатый холостякъ. [Не смотря на караульнаго подлѣ ящика у квартиры Бибиикова, воры пробрались въ нее и утащали нѣсколько цѣнныхъ вещей и порядочную сумму денегъ. Разузнавши отъ Евреевъ о постоянныхъ грабежахъ и воровствахъ и о подозрѣніи на инвалидовъ и Ишлинскаго, Бибииковъ принялъ видъ, что не слишкомъ возмущенъ сдѣланнымъ и у него воровствомъ, дѣлалъ знати визиты, въ томъ числѣ и Ишлинскому, говорилъ, что все это пустяки, которые повторяются сплошь и рядомъ вездѣ по городамъ, а въ столицахъ они также необходимы, какъ полиція и жандармы. Ишлинскій былъ недоволенъ нападеніемъ на Бибиикова, не смотря на порядочную добычу; но спокойствіе и беззаботность послѣдняго его ободрили. Недѣлю спустя опять начались грабежи. Бибииковъ двинулъ въ засады, въ секреты два баталіона подлѣ личнымъ своимъ распоряженіемъ. Ночь была темна, хоть глаза выколи, и, вотъ, при взламываніи кладовой у Ксэндза-пробоща Мороза, накрыта была одна партія грабителей въ 14 человекъ, а при ограбленіи винного погреба Абрамовой, другая въ 20 человекъ. Всѣ они оказались чинами инвалидной команды, и посажены были на военную гауптвахту, гдѣ во всемъ чистосердечно сознались. Бибииковъ, удержавъ ихъ на гауптвахтѣ], донесъ объ всемъ генераль-губернатору, Корпусному внутренней стражи и военному министру. Ишлинская полетѣла въ корпусную квартиру, но спасти мужа уже оказалось невозможнымъ. Онъ былъ преданъ суду и посаженъ въ Житомиръ на военную гауптвахту. Бибииковъ имѣлъ большія связи в Петербургѣ и съ нимъ оказалось невозможнымъ бороться и замѣять дѣло. До окончанія суда Ишлинскій заболѣлъ и умеръ въ военномъ госпиталѣ, а жена хлопотала право содержать у себя на квартирѣ учениковъ житомирской гимназій, которымъ внушала ненависть къ Россіи и ея правительству, домъ свой опять поставила на аристократическую ногу, и въ манифестаціяхъ 62 и 63 годовъ играла не послѣднюю роль.

Не имѣлъ полковникъ Бибииковъ связей, дѣло вѣроятно было бы замято [и жители Ровно и окрестностей должны бы были еще долгіе годы въ страхѣ и трепетѣ за свое имущество проводить ночи.

А тогда, хотя и безъ послѣдствій, можно было жаловаться и заявлять подозрѣнія. Теперь по Уголовному Уставу, всякая неосторожная обмолвка противъ должностнаго лица влечетъ за собою тяжкое наказаніе. Въ настоящее время служащіе все болѣе и болѣе начинаютъ проникаться сознаніемъ своей безнаказанности особенно если у нихъ есть какія нибудь связи. Примѣровъ искать не надо, довольно Губернатора Батюшкова, царствовавшего два года въ Подольской губерніи, а теперь правящаго въ Екатеринославской. Онъ наводнилъ своими и жениными племянниками всю Подольскую губернію; кто занялъ мѣсто исправника, кто помощника, а прежде вся эта шваль была разносчиками писемъ въ почтовыхъ конторахъ, служили въ сыщикахъ. Брацлавскій исправникъ Иванъ Михайловичъ Зайцевъ болѣе другихъ вошелъ въ современную роль. Онъ смѣялся надъ всѣми и всѣмъ и закономъ, повторяя, что дядюшка позволилъ ему плевать на все. Бралъ онъ взятки и дѣлалъ вымогательства публично. Танцовалъ съ любовницей своею, женою акцизнаго надзирателя Баранецкаго въ публичныхъ собраніяхъ канканъ и наконецъ выгналъ ея мужа и изъ ея квартиры, грозя донести на него, что

будто онъ соціалістъ, а жена пригрозила мужу отравой. Зайцевъ чело-
вѣкъ 28 лѣтъ и прегорькій пьяница. Жидовъ билъ онъ не вмѣру и вся-
кому грозилъ, кто съ нимъ не ладилъ, высылкою въ мѣста отдаленныя
административнымъ порядкомъ. Писалъ на всѣхъ служащихъ, столкнувшихся
съ нимъ, доносы дяденькѣ и по требованію послѣдняго безъ всякаго раз-
сѣдованія и суда цѣлыя семейства лишались пропитанія и обезчещены,
какъ 80-лѣтній старикъ настоятель Николаевской Брацлавской церкви.
Теперь Зайцевъ въ награду за свои подвиги переводится Батюшковымъ
Полиціимейстеромъ въ Ростовъ на Дону Екатеринославской губерніи¹⁾.

Кріпацтво. Скажу еще нѣсколько словъ о тяготѣвшемъ надъ
православнымъ народомъ дворянскомъ помѣщичьемъ классѣ, принадле-
жавшемъ къ чуждой народу католической религіи и чуждой народу поль-
ской національности.

У польскихъ помѣщиковъ ихъ крѣпостной православный народъ име-
новался *bydło* (скотъ) а также хамы. До инвентарей, введенныхъ Генера-
ль-Губернаторомъ Бибиковымъ, по которымъ работа на помѣщика по-
лагалась только въ теченіе 3-хъ дней съ души, народъ работалъ всю не-
дѣлю, не исключая и праздниковъ. Свой хлѣбъ обрабатывали болѣе по
ночамъ. Крѣпостной былъ лицо стоящее внѣ закона. Съчъ его можно
было сколько угодно [можно было и до смерти засѣчь, если польскій
помѣщикъ ладилъ съ властями. Жены и дочери крѣпостныхъ служили
похоти пановъ и паничовъ. Женщинъ сѣкли наравнѣ съ мужчинами]. Сѣкли
крѣпостныхъ паны и пани, сѣкли ихъ управляющіе, сѣкли экономы; сѣкли
полицейскія и всякія другія власти, сѣкли за преступленія и проступки,
сѣкли по суду и безъ всякаго суда; [сѣкли даже изъ животной страсти
видѣть вздрагиванія страдающаго человѣческаго тѣла, видѣть брызги и
потокі крови. Вторая жена Ровенскаго предводителя дворянства, жен-
щина молодая, лѣтъ 20-ти и весьма нѣжной, нервной натуры, всѣмъ зрѣ-
лищамъ предпочитала зрѣлище наказанія молодыхъ мужчинъ по голому
тѣлу до крови. Услужливые экономы ежедневно въ теченіе лѣта подво-
дили къ балкону, на которомъ сидѣла послѣ обѣда и кушала сласти За-
ленская по 6-ти парней. Ихъ обнажали и сѣкли. Заленская просто бла-
женствовала; глаза разгорались, все ея тѣло вздрагивало отъ наслажденія.
Наказуемые не чувствовали за собой никакой вины. Они знали, что
идутъ подъ розги, чтобы доставить удовольствіе своей пани. Ихъ про-
сто экономы назначали по очереди. При этомъ наблюдалось, чтобы оче-
редные были одѣты въ чистое свѣжее бѣлье и чтобы на тѣлѣ у нихъ
не было уже слѣдовъ прежняго наказанія].

Польская магнатка Стецкая въ Сѣверо-Западномъ краѣ воскрешала
застѣнокъ со всевозможными пытками. [Власти обо всемъ знали, но по-
лучая жалованье отъ Стецкой покрывали ея звѣрства. Между крѣпост-
ными она имѣла любовниковъ]. Вдругъ²⁾ она провѣдала, что лакей, ея
любимѣйшій фаворитъ, завязалъ связи съ ея красавицей горничной, дѣ-
вушкой лѣтъ 16-ти. Изъ ревности она взяла горничную въ комнату
пытокъ; ставила ее босыми ногами на раскаленную жаровню. [Раскален-
ными щипцами изуродовала ей дѣтородный удъ и наконецъ стала нагую
сѣчь отъ шеи до пятокъ сзади и спереди. Вся комната обрызгалась
кровью; куски вырванного тѣла валялись на полу. Стоны и просьбы на-
казуемой затихли — она умерла подъ розгами. Стецкая призвала тогда
повара и приказала ему, подъ угрозой смерти, изъ тѣла засѣченной дѣ-
вушки приготовить для провинившагося лакея котлеты, которыми сама

¹⁾ Ркп. зп. 5—125—121. К. Ст. 1892, VII. 103.

²⁾ Надрук. Однажды.

накормила его, объявивъ послѣ кушанья изъ чего они приготовлены]. Лакей бѣжалъ въ Петербургъ и подавалъ Николаю Павловичу доносъ на звѣрства Стецкой. Назначенный Государемъ изъ Петербурга слѣдователь раскрылъ всю истину. Стецкая посажена была въ тюрьму, гдѣ вскорѣ скоростижно скончалась. Говорили будто она сама отравилась¹⁾.

Крѣпостныхъ и мѣщанъ могъ сѣчь сколько угодно тотъ, у кого они состояли въ услуженіи. Будь это чиновникъ, шляхтичъ или даже жидъ. Жаловаться было некому. Евреи почтосодержатели пороли ямщиковъ ежедневно. Жиды корчмари тоже своихъ пахолковъ (сторожей, разсылныхъ) которые назначались имъ изъ экономіи; пороли наймычекъ (служанокъ изъ христіанъ запрещено было). Запрещено было въ городахъ и мѣстечкахъ Евреямъ имѣть христіанскую прислугу, а между тѣмъ не было зажиточнаго еврейскаго семейства, у котораго не было бы христіанской прислуги. [Эту прислугу колотили сколько влѣзло собственноручно и часто отправляли на сѣзжую, гдѣ за ничтожное приношеніе квартальный надзиратель, а иногда и сами десятскіе, раскладывали еврейскую изъ христіанъ прислугу и отсчитывали цѣлые сотни. Повидимому Паны, жиды и полиція задали себѣ задачу приготовить спины и заднія части простого народа къ тѣмъ экзекуціямъ, которыя ожидали несчастныхъ въ военной службѣ. Тамъ сѣченіе превосходило всякое вѣроятіе, это было просто умопомраченіе. Нужно удивляться живучести и выносливости русской спины и задницы, выдерживавшей безропотно въ теченіи 25-лѣтней службы почти непрерывныя истязанія. Нужно было видѣть купающихся лѣтомъ мужчинъ и женщинъ крѣпостныхъ или солдатиковъ. Ни у кого изъ первыхъ не оказалось задней части не испещренной всевозможными ударами, царапинами, подтеками и углубленіями, а у вторыхъ спины и заднія части при тѣхъ же іероглифахъ у нѣкоторыхъ имѣли такой видъ, какъ будто ихъ расписали сажей. Фонъ-Ляуницъ, а за нимъ и другіе твердили подчиненнымъ, что можно засѣчь на смерть 9 солдатъ, лишь бы десятый достигъ совершенства въ выправкѣ, маршировкѣ и ружейныхъ приемахъ]. Я самъ помню дѣло объ одномъ почтосодержателѣ Евреѣ въ селеніи Крапивнѣ, кажется, Липовецкаго уѣзда, который не только до полусмерти засѣкалъ ямщиковъ; но одного въ пьяномъ видѣ немилосердно высѣкши, въ трескуцій морозъ приказалъ нагого привязать къ столбу, около котораго гоняли лошадей, и облить водою. Ямщикъ моментально умеръ. Началось слѣдствіе. Еврею оно обошлось тысячи въ три, и ямщикъ признанъ былъ умершимъ отъ загорѣвшагося въ немъ спирта и удара апоплексіи. [Помѣщикъ воленъ былъ крѣпостного продать, промѣнять, проиграть въ карты, отдать въ наемъ словомъ распорядиться имъ, какъ домашнимъ животнымъ, какъ бездушной вещью. Церковь признавала такой порядокъ отношеній между людьми согласнымъ съ вѣроученіемъ Спасителя Мира, завѣщавшаго міру взаимную любовь, любовь даже къ врагамъ и гонителямъ, и требовавшего, чтобы большій былъ слугою всѣхъ. Правда, въ западномъ краѣ низшее] духовенство, [которое само собственноручно немилосердно драло свою прислугу], было враждебно настроено противъ польскихъ пановъ и ксендзовъ, стремившихся всѣми путями окатоличить своихъ православныхъ крестьянъ. Оно убѣждало своихъ прихожанъ крѣпче хранить вѣру отцовъ и не поддаваться панамъ; но все таки волей неволей очо стояло за существующіе порядки [и доносило, какъ жандармы, о всякомъ неосторожномъ словѣ или признаніи на духу, противорѣчившемъ существующему порядку]. Ополяченіе и окатоличеніе главнымъ образомъ совершалось въ средѣ панской дворни, и если мѣстный свя-

¹⁾ Ркп. зш. 6, ст. 163—165. К. Ст. 1892. VIII ст. 205.

щенникъ слишкомъ горячо заступался за свою паству, то поліція, оплаченна паномъ, представляла такого священника вищої влади, какъ революціонера, возбуждающаго крѣпостныхъ противъ панской власти. Ходатайство пана у секретаря консисторіи и членовъ рѣшало судьбу упрямаго попа. Если онъ имѣлъ средства и самъ дарилъ консисторію, ему дѣлали выговоръ и перемѣщали въ другой приходъ. Въ противномъ случаѣ оставляли за штатомъ, или ссылали въ монастырь, а иногда даже сажали въ тюрьму. Во многихъ селеніяхъ существуетъ множество католическихъ дворовъ, именуемыхъ себя шляхтою. Это все совратившаяся изъ православія панская дворянъ¹⁾.

Погоновскій²⁾ совершилъ въ угоду богатому пану за деньги вопіющее дѣло...

Было два родныхъ брата, богатыхъ помѣщика. Имени ихъ и прозванія уже не помню. Одинъ изъ нихъ былъ холостякъ-старикъ. Другой семейный человекъ. Сынъ послѣдняго служилъ въ гвардіи и былъ любимцемъ холостого дяди, который объявилъ брату, что все свое имѣніе онъ оставляетъ своему любимцу. Пріѣхалъ какъ то изъ Петербурга этотъ любимчикъ пріятель въ отпускъ. Это было не за долго до смерти дяди. Дядя пригласилъ всѣхъ своихъ крестьянъ на молебствіе въ церковь. Присутствовалъ самъ въ церкви съ племянникомъ. Послѣ молебствія, при священнослужителяхъ, объявилъ своимъ крѣпостнымъ, что послѣ его смерти племянникъ наслѣдуетъ послѣ него все, что онъ имѣетъ. Вотъ вашъ будущій панъ! Его одного слушайте. Никто другой до васъ права не имѣетъ. Никому не подчиняйтесь, кромѣ вотъ этого вашего будущаго пана! Крестьяне поклялись слушаться и повиноваться только одному племяннику и болѣе никому. Послѣ этого племянникъ богато угощалъ всѣхъ своихъ будущихъ крѣпостныхъ. Старого холостяка крестьяне любили, любили и его племянника. Со стороны пана имъ не дѣлалось никакихъ ни обидъ, ни притѣсненій. Брата же они не любили. Онъ отличался звѣрскимъ обхожденіемъ съ крѣпостными, которые у него всѣ были въ загонѣ и не отличались зажиточностью. Умеръ холостякъ. Сейчасъ послѣ его смерти пріѣхалъ его племянникъ наслѣдникъ и собралъ народъ. Отслужилъ по покойномъ въ церкви панихиду и устроилъ богатые поминки. Онъ объявилъ крестьянамъ, что онъ одинъ ихъ настоящій панъ и его одного они должны слушать и его управляющаго. Управляющимъ онъ оставилъ стараго, служившаго много лѣтъ его дядѣ, а самъ уѣхалъ въ Петербургъ на службу. Между тѣмъ завѣщанія покойнаго не нашли; его покойный или не успѣлъ оставить или оставленное украли. Основываясь на этомъ братъ покойнаго, а отецъ настоящаго владѣльца послалъ своего управляющаго въ имѣніе брата съ приказаніемъ принять все дѣлопроизводство и инвентарь отъ мѣстнаго управляющаго и объявить крестьянамъ, что они поступаютъ въ его подданство. Крестьяне прогнали этого управляющаго. По требованію пана явился Погоновскій съ предводителемъ дворянства и сталъ требовать, чтобы крестьяне подчинились не объявленному покойнымъ пану, его племяннику, а брату покойнаго. Погоновскій, видя сопротивленіе крестьянъ, хотѣлъ было устроить ихъ розгами. Но они не позволили себя сѣчь, а посовѣтовали ему убраться. Погоновскій донесъ губернатору Друцкому-Соколянскому о бунтѣ крестьянъ и требовалъ военной команды. Двинутъ былъ батальонъ. [Окружили селеніе. Стали пороть мужчинъ и женщинъ по очереди. Пороли до тѣхъ поръ, пока наказуемый не приносилъ повинной и не клялся слушаться указываемаго

1) Ркп. зм. 6. ст. 167—168. К. Ст. 1892, VIII, 208.

2) Исправникъ Рівенський.

ему пана]. Экзекуція прошла по всѣмъ селеніямъ и деревнямъ покойнаго, [Засѣчено было на смерть болѣе 30 мужчинъ и женщинъ. Нѣсколько душъ умерло спустя нѣсколько дней послѣ экзекуціи. И такимъ образомъ новый панъ до рѣшенія Суда и до введенія во владѣніе, былъ водворенъ въ имѣніи покойнаго. Колоколъ подробно описалъ это трагическое событіе, заключивъ описаніе словами: исправникъ Погоновскій за 5.000 р. продалъ тѣло и кровь цѣлыхъ тысячъ крѣпостныхъ мужчинъ и женщинъ]. Покойный Государь [прочитавъ это описаніе]¹⁾, былъ возмущенъ [глупостью Друцкаго-Соколянскаго и] продажною Погоновскаго. Произведено было обслѣдованіе, и Друцкой, и Погоновскій лишились мѣстъ²⁾.

Крестыяне не хотять снимать помѣщичій хлѣбъ. Гоцъ³⁾ то упрасиваетъ ихъ, то грозитъ имъ плетьюми. [Гоцъ плаваетъ какъ сыръ въ маслѣ. Онъ играетъ теперь по большой, расплачивается полумперіалами и сторублевыми бумажками. Чего теперь у него за столомъ нѣтъ—и виноградъ, и ананасы, и рѣдкія береры груши, и всякая дичь, и старая водка, какъ прованское масло, и столѣтніе меды, и дорогія вина. Всѣ пальцы у Гоца въ дорогихъ брильянтовыхъ кольцахъ; все это подарки пановъ, которыхъ онъ защищаетъ и которымъ позволяетъ все]. Какъ дѣйствовалъ во время мятежа Гоцъ, приблизительно также дѣйствовали и всѣ прочіе исправники юго-западнаго края. Они метались, шумѣли, доносили, и доносили всегда нечѣрно, преслѣдовали самымъ грубымъ образомъ мелкоту, учениковъ и студентовъ, которые были только орудіями въ рукахъ богатыхъ пановъ и вліятельныхъ ксендзовъ. На послѣднихъ же подготовившихъ возстаніе и старавшихся руководить имъ, смотрѣли сквозъ пальцы: получая отъ нихъ подарки и даже заискивая у нихъ протекціи. [Генераль-губернаторы и губернаторы дѣйствовали в томъ же духѣ—всѣ вліятельные богатые паны состояли съ ними въ самыхъ дружескихъ отношеніяхъ]. Тотъ только исправникъ сидѣлъ прочно на своемъ мѣстѣ, который пользовался расположеніемъ и протекціею пановъ. [Сколько бы исправникъ не заплатилъ за свое мѣсто правителю Губернаторской Канцеляріи и въ Губернское Правленіе], если онъ не сумѣлъ угодить какому нибудь крупному пану—онъ летѣлъ вонъ съ должности. [Чтобы управлять губернаторами и генераль-губернаторами паны часто пользовались услугами очаровательныхъ своихъ панъ—кружившихъ головы сановникамъ и въ экстренныхъ случаяхъ всегда готовыхъ для достиженія политическихъ цѣлей жертвовать своимъ тѣломъ. Особенно поблажкою паны пользовались у генераль-губернаторовъ князя Васильчикова и Анненкова; у губернаторовъ Гене, Брауншвейга и князя Друцкаго-Соколянскаго]⁴⁾.

З національної політики. Если бы правительству пришло на мысль дать здѣшнимъ католикамъ молитвенники и богослуженіе на русскомъ языкѣ, они перестали бы считать себя людьми польской вѣры и не русскими, и тогда вліяніе польской идеи на русскихъ католиковъ юго-западнаго края совсѣмъ прекратилось бы; (но генераль-губернаторъ Потаповъ не только не позволилъ ей осуществиться; но выгналъ изъ службы, какъ преступниковъ тѣхъ лицъ русскаго происхожденія, которые посмѣли предъявить эту идею на его благоусмотрѣніе. Слѣдующіе за Потаповымъ Генераль-Губернаторы, въ томъ числѣ поляколюбивый Альбелінскій, хотя и не въ столь рѣзкой формѣ, послѣдовали примѣру Потапова). Въ юго-западномъ краѣ эта идея никогда не могла возникнуть. Бибииковъ (былъ безтолковый деспотъ. Онъ) не могъ понимать положе-

1) Надрук.: „узнавъ объ этомъ дѣлѣ“.

2) Ркп. зш. 6, ст. 218—221. Київ. Ст. 1892, X, ст. 232—233.

3) Исправникъ м. Рівного і Рівенського повіту.

4) Ркп., зш. 7, ст. 326—328. Київ. Ст. 1883, III, ст. 483.

нія дѣлъ, не могъ принимать мѣры для прочнаго и окончательнаго обрушенія края. Онъ все спасеніе находилъ въ карахъ. Его трепетали паны и ксендзы, а втихомолку вели ту організацію, которая разразилась бунтомъ 1863 года и предъявила права Польши на русскій Юго-западный край. (Его наслѣдники: князь Васильчиковъ и Генералъ-Адъютантъ Анненковъ—тѣ были простыми орудіями въ рукахъ пановъ и на все смотрѣли ихъ глазами, и старались своими представленіями ввести въ заблужденіе высшее петербургское правительство. Имъ не мало въ этомъ помогали ихъ помощники губернаторы: князь Друцкой-Сокольскій и Рудольфъ Ивановичъ Брауншвейгъ, пролившій цѣлые потоки мужицкой русской крови въ угоду панамъ. Въ самый разгаръ бунта, онъ имѣлъ смѣлость увѣрять правительство въ вѣрнопопданничествѣ польскихъ пановъ, и смуту въ Юго-западномъ краѣ умалять до ничтожныхъ размѣровъ). Въ тоже время онъ старался увѣрить правительство, что настоящая опасность угрожаетъ Россіи отъ кореннаго русскаго населенія, проникнутаго будто бы духомъ сепаратизма, то есть отъ мужиковъ, такъ какъ вся интеллигенція этого края заключалась въ состоящихъ на службѣ немногихъ чиновникахъ, которые не въ состояніи были, (и не смѣли бы) имѣть въ себѣ и проявлять сепаративный духъ. (Анненкову) вѣрили ¹⁾—вотъ пошло гоненіе на собирателей народныхъ пѣсенъ и сказокъ запрещено печатаніе на малороссійскомъ языкѣ книгъ; запрещены представленія „Наталки Полтавки“, „Москаля Чаривника“ и другихъ невинныхъ драматическихъ піесъ на малороссійскомъ языкѣ. (Въ губерніяхъ Черниговской, Полтавской существовала малороссійская интеллигенція въ лицѣ помѣщиковъ—но эта отупѣвшая интеллигенція не имѣла никакихъ идей. Она кутила, пьянствовала, дебоширствовала, старалась во что бы ни стало добыть мундиръ и чинъ и глумилась и жестокосердествовала надъ своимъ единовѣрнымъ и единокровнымъ крѣпостнымъ мужикомъ, который являлся болѣе забытымъ, чѣмъ мужикъ юго-западнаго края, состоящій подъ властью польскаго пана. Малороссія съ Юго-западнымъ краемъ со времени татарскаго ига никогда не представляла самостоятельной политической единицы, да и до татарскаго ига таковою не была. Почему совершенная чепуха вѣрить въ сепаратизмъ народа, который никогда не существовалъ самостоятельно и всегда считалъ себя частью Русскаго единовѣрнаго ему народа ²⁾).

Привезли жандармы изъ Житомира аптекаря Степунковскаго, живописца княжескаго Борковскаго и Домбровскаго для разбора на мѣстѣ ихъ дѣла. Поѣхали прямо къ Полицейскому Управленію. Гоцъ поздравствовался съ Степунковскимъ, и вещи его стали было сносить съ повозки. Степунковскій объявилъ, что желаетъ послать телеграмму къ Губернатору, чтобы ему позволено было съ товарищами нанять помѣщеніе до окончанія ихъ дѣла, такъ какъ они не намѣрены сидѣть въ тюрьмѣ съ ворами. Гоцъ заспорилъ. (Слово за слово, и Гоцъ заревѣлъ: мятежники! подлецы! казаковъ! и отправилъ ихъ въ тюрьму ³⁾).

Гнѣвъ Гоца прошелъ. По настоянію княгини Любомирской и предводителя дворянства Заленскаго Степунковскій отпущенъ къ женѣ и затѣмъ съ Піотровскимъ и Домбровскимъ помѣщены комфортабельно. Они принимаютъ сообщниковъ и знакомыхъ и не тревожатся на счетъ суда. Они сознаютъ, что положеніе правительства весьма шатко уже въ здѣшнемъ краѣ, что одни агенты его подкупны, другіе придавлены помѣщиками и угрозами кинжальщиковъ. Они увѣрены, что не найдется судьи,

¹⁾ Надр. «Имъ».

²⁾ Ркп. зм. 8, ст. 384—385; К. Ст. 1893, р. V, ст. 301—302.

³⁾ Ркп. зм. 7, ст. 302. К. Ст. 1893, I, ст. 471.

который, рискуя или мѣстомъ или жизнью, рѣшился бы произнести имъ осужденіе. Ихъ дѣло поручено производить ихъ сообщнику, судебному слѣдователю—поляку) ¹⁾.

Революціонный комитетъ назначилъ Степунковскаго начальникомъ города Ровно и его уѣзда. Революціонный начальникъ Степунковскій и правительственный начальникъ Гоцъ были самыми лучшими между собою друзьями. Гоцъ просто скучалъ, если какой день не случилось выпить и закусить съ Степунковскимъ и поиграть съ нимъ въ карты. Степунковскій же былъ себѣ на умъ и подъ покровительствомъ Гоца обдѣлывалъ дѣла и свои личныя, и польской sprawy. У Степунковскаго все чаще и чаще стали собираться изъ уѣзда гости. У него обѣдали; у него играли по вечерамъ въ карты, и на обѣдахъ и на вечерахъ присутствовалъ Гоцъ. Гоца засады играть в карты, подпоять, а въ другихъ комнатахъ совѣщаются, дѣлаются революціонныя распоряженія. (Разъ послѣ обѣда Гоцъ наставлялъ на тостъ за государя. Онъ самъ выпилъ, а гости и Степунковскій приложили только уста къ бокаламъ. Гоца посадили играть въ карты, а Степунковскій съ гостями отправился въ конюшню. У всѣхъ были въ рукахъ бокалы не выпитаго шампанскаго. По приказанію Степунковскаго его лакей снялъ въ аптекѣ со стѣны портретъ государя и прикрѣпилъ его къ каменной стѣнкѣ конюшни. Степунковскій предложилъ тостъ за гибель русскаго царя и за успѣхъ революціи и затѣмъ выстрѣлилъ изъ револьвера въ лицо портрета. Гости съ крикомъ „Niech żyje Polska!“ повторили выстрѣлы въ портретъ и разстрѣпали его въ лоскутья. Прислуга Степунковскаго присутствовала при разстрѣливаніи портрета русскаго царя. Въ числѣ прислуги была красивая бабенка, которая имѣла отъ Степунковскаго парнишку лѣтъ восьми или десяти. Она возмущалась разстрѣливаніемъ царя, и стала бранить на кухнѣ поляковъ и пророчить имъ гибель. Лакей донесъ объ этомъ Степунковскому. Бабенка вмѣстѣ съ побочнымъ сыномъ Степунковскаго немедленно была изгнана изъ аптеки. По городу прошли слухи о разстрѣливаніи портрета государя, и Русскіе обращались къ Гоцу съ вопросомъ:— правда ли это? Гоцъ ручался своею военною честью, что все это клевета, что онъ самъ былъ на обѣдѣ и что Степунковскій съ Поляками гостями пили въ его присутствіи тостъ за государя) ²⁾.

Разъ я встрѣтилъ возвращаясь изъ лавокъ, Гоца, исправника и пошелъ съ нимъ рядомъ по тротуару. Разговоръ вертѣлся на злобѣ дня—польскихъ манифестаціяхъ. Гоцъ грозилъ, что онъ заставитъ таки дамъ снять трауръ. [Вдругъ на улицѣ, покрытой текущей жидкой грязью, въ видѣ киселя, и достигавшей лошадямъ по брюхо, показалась бриченка и въ ней двѣ деревенскія барыни, вѣроятно экономская семья въ шерстяныхъ черныхъ платьяхъ и такихъ же шляпкахъ. Гоцъ заторопился: ей вы, шлюхи! засранки! пошли въ полицію! Сейчасъ протоколъ и въ тюрьму! Какъ вы смѣете носить ночныя (черныя?) шерстяныя платья! въ тюрьму! непременно въ тюрьму! Барыни выскочили изъ брички, и бухъ въ грязь на колѣна передъ Гоцемъ: змилуйся, Пане полковнику! Нѣтъ, шельмы, ревѣлъ Гоцъ, не помилю! Всѣхъ васъ засранокъ въ тюрьму! Барыни приползли къ Гоцу по поясъ въ грязи и стали цѣловать ему руки. Вонъ шельмы изъ города! Сію минуту, чтобы и духа вашего не пахло. Барыни по грудь измоченныя въ грязи скорѣе на бричку и драла. Вотъ видите, говорилъ Гоцъ, какъ испугались! Боятся тюрьмы шельмы! О, я заставляю ихъ бросить этотъ проклятый трауръ! Такъ говоря, мы

¹⁾ Ркп. зш. 7, ст. 304.

²⁾ Ркп. зш. 7, ст. 291—292. К. Ст. 1892, XII, ст. 421—422.

подошли къ перекрестку улицъ и] вдругъ изъ за директорской квартиры по направленію къ гимназической каплицѣ показалась княгиня Любомирская съ дочерью въ глубочайшемъ траурѣ съ плерезами. На обѣихъ были простыя шерстяныя черныя платья и такія же шляпки; даже чулки были тоже черныя. Въ рукахъ онѣ держали переплетенныя въ траурную обложку молитвенники, на которыхъ красовались сломанный крестъ и якорь. Вотъ думалъ я произойдетъ сцена. Вотъ Гоцъ себя покажетъ. Дѣйствительно Гоцъ рысцой бросился на встрѣчу княгинѣ. Подбѣжалъ снялъ кепи, приложился къ ручкамъ съ траурными молитвенниками, и пошелъ провожать ихъ въ гимназическую каплицу. Траура на нихъ онъ какъ будто не замѣтилъ. Разумѣется при такихъ дипломатическихъ приѣмахъ не легко было остановить ношеніе траура и манифестаціи. Знатнымъ все дозволялось. Бѣдняковъ преслѣдовали; они переносили наказанія, и считали себя искупительными жертвами польской sprawy. Гоцъ, а за нимъ и другіе чиновники Русскаго происхожденія служили и вашимъ и нашимъ¹⁾.

Жиды натаскали изъ Варшавы массы портретовъ Костюшки, варшавскихъ убитыхъ въ гробахъ, а также торжественныхъ ихъ похоронъ; Траурныхъ браслетовъ съ повстанскими эмблемами, серегъ, колецъ. Ярые польки, въ виду преслѣдованія траура, стали носить траурныя подѣ платьями юбки, подвязывать чулки траурными подвязками и даже обшивать трауромъ подола рубахъ. Объ этомъ разсказываютъ ученики взрослые и молодежь. Вѣроятно откровеннымъ съ ними обхожденіемъ и ласками стараются ихъ наэлектризовать и толкнуть непременно въ банды. [Гоцъ похвалялся, что ему остается барынямъ на улицѣ заирать юбки и свидѣтельствовать благонадежность рубахъ и всего прочаго. Онъ этого конечно не посмѣлъ сдѣлать; но барыни, завидя его и зная его безпардонность, шмыгаютъ куда попало, чтобы съ нимъ не повстрѣчаться].

[Пріѣхали изъ Кіева пять студентовъ на вакаціи: Писарскій, Цибульскій и другіе три. Они явились къ Гоцу предъявить свои билеты. Гоцъ обругалъ ихъ, зря, паршивыми поляками, мятежниками, молокососами и дураками]²⁾.

[Сегодня чуть свѣтъ въ высокоторжественный день, черезъ столовую и гостинную, въ спальню жены ворвался не смотря на возраженія служанки, пьяный десятскій и крикомъ своимъ перепугалъ мою жену. „Начальникъ полиціи, полковникъ Гоцъ приказалъ вечеромъ въ каждомъ окнѣ зажечь по двѣ свѣчи. Кто не поставитъ свѣчей, того въ тюрьму!“ Узнавъ, что десятскіе въ польскихъ почетныхъ домахъ: у кн. Любомирскаго, Дворжанскаго, докторовъ Левинскаго и Тарноградскаго и у прочихъ подобныхъ выходокъ не только не сдѣлали, а скромно вручили прислугѣ повѣстку, я попросилъ объясненія у Гоца. Онъ сталъ твердить что пьяный или тверезый десятскій имѣетъ право обойти всѣ комнаты во всякое время у всякаго обывателя, и если обыватель русскій патріотъ, то этимъ не долженъ обижаться. Но когда я ему указалъ, что такому оскорбленію однакъ не подвергли почетные польскіе дома, что имъ послали повѣстки, что я просто въ письмѣ Генералъ-Губернатору изложу это дѣло и поручу свою семью его защитѣ, Гоцъ сталъ просить оставить это дѣло безъ послѣдствій и обѣщалъ искровавить десятскому всю морду]³⁾.

Провезли черезъ городъ въ Пермь двухъ ксендзовъ изъ Вишневеца, Кременецкаго уѣзда. Ксендзы завтракали въ трактирѣ. Когда они сядились на повозки въ сопровожденіи двухъ чиновниковъ и двухъ козаковъ

¹⁾ Ркп. зш. 7, ст. 275—276. Кіів. Ст. 1899, XII, ст. 414—415.

²⁾ Ркп. зш. 7, ст. 314—315. К. Ст. 1893, III, ст. 479.

³⁾ Ркп. зш. 7, ст. 349.

прощавшихся съ товарищами, подошелъ Гоцъ. „Пошелъ!“ закричалъ онъ. Ксендзы ему поклонились. „Скорѣе вонъ изъ города [эту сволочь! Запаскудять городъ]!“ кричалъ Гоцъ. Жидовъ собралась цѣлая толпа. При приближеніи Гоца они стали расходиться. [„Что не плачете, подлецы! Видите, ксендзовъ везутъ!“ Въ это время какая то дѣвушка, кажется Ковальская, шла съ базара по шоссе въ черномъ платьѣ. Замѣтивши Гоца она подбѣжала подъ Еврейскій домъ, подобрала подъ бурнусъ булавками черное платье, и осталась въ бѣлой юбкѣ. Къ ея несчастью сзади, изъ подъ бурнуса, выставился черный хвостъ. „Эй ты, дрянъ!“ — заоралъ на весь городъ Гоцъ: „вижу, что платье подобрала, только хвостъ черный торчитъ!“ Смотрите, хвостатая дрянъ! Настоящая засранка!“ Дѣвушка удирала: „Вотъ скотина хвостатая удираетъ. Эй засранка! гаркнулъ онъ въ заключеніе и пошелъ домой. Вотъ прямо навстрѣчу ему музыкантъ Бѣлецкій съ женой въ черномъ платьѣ. „Не носить черного платья!“ закричалъ Гоцъ. Бѣлецкій сталъ оправдываться. „Засранцы, подлецы, скоты, мятежники! ... вашу мать, сволочь проклятая! Вонъ изъ города! вонъ изъ Русской Земли! Пошли къ своимъ компатріотамъ, къ бунтовщикамъ!“¹⁾].

[Гоцъ распекалъ на улицѣ за польскій костюмъ бывшаго ученика VI класса Прушинскаго. Онъ неизвѣстно для какой цѣли прибылъ въ городъ и поселился у пани Юрковской вмѣстѣ съ бывшимъ ученикомъ Милятицкимъ. Гоцъ намѣренъ выслать ихъ изъ города]²⁾.

[Сегодня въ городъ впередіи меня шелъ Гоцъ съ полякомъ стряпчимъ Радынскимъ. Ему на встрѣчу попадается мать и двѣ взрослые дочери, повидимому семья какого то эконома изъ имѣнья. Они только что пріѣхали въ городъ за покупками и были одѣты въ черныя шерстяныя платья. „Гей, десятскій“, — заревѣлъ Гоцъ; „въ полицію ихъ! Сейчас отправитъ в Дубно (къ) судѣ Голубовскому. Пусть этихъ засранокъ тамъ поѣбкуютъ по задницамъ. Нарядились воронами, ...вашу мать засранки! Сейчас въ Дубно! Пусть казаки нагайками распишутъ голыя ж... и по-выдержаютъ бороды между ногами“. Тѣ на колѣни—ревутъ, просятъ, цѣлуютъ Гоца въ руки. „Что же вы одѣваетесь въ трауръ, а жалѣте пожертвовать за ойчину голыми д...! Га? Отвѣчайте, шлюхи! Вонъ изъ города, чтобы и духу вашего не было!“³⁾].

[Учитель 2-й гимназіи⁴⁾ Кенджицкій, содержатель секретной университетской бібліотеки, участвовалъ въ организаціи Кіевской банды и отправленіи учениковъ въ лѣсъ. Военносудная комиссія, подъ предѣтельствомъ генерала Новицкаго приговорила и Кенджицкаго и Ольшанскаго къ смертной казни. Но Анненковъ, генераль-губернаторъ, вслѣдствіе разныхъ ходатайствъ, Ольшанскаго конфирмовалъ повѣситъ, а Кенджицкаго в каторжныя работы. У Ольшанскаго жена и 6 дѣтей. Она молила его не принимать званія доводцы и генеральскаго чина отъ революціоннаго комитета. Онъ отвѣчалъ ей: *ja pierwszej byl polonien, niż twojem meżem i ojcem!* Кенджицкій сошелся въ Сибири съ какимъ то польскимъ ссыльнымъ княземъ, съ огромными связями. Послѣдній содержалъ его на свой счетъ въ Сибири и на мѣстѣ всѣхъ каторжныхъ работъ сведены были къ занятію должности садовника у коменданта. Возвратившись изъ ссылки, князь выхлопоталъ прощеніе и Кенджицкому, который живетъ у него въ имѣніяхъ, то въ Сѣдлецкой, то въ Люблинской, то во Владимирскомъ уѣздѣ Волынской губерніи въ качествѣ бібліотекаря. Въ 1885 г. онъ прожилъ все лѣто въ Брацлавѣ Подольской губерніи у городского

1) Ркп. зш. 7, ст. 323—324. К. Ст. 1893, III ст. 482.

2) Ркп. зш. 7, ст. 326.

3) Ркп. зш. 8, ст. 361.

4) у Київі.

врача Стрѣлецкаго и отъ него разѣѣжалъ по окрестнымъ помѣщикамъ и ксендзамъ, приготавливая какую нибудь новую повстанскую організацію. Полиція на эти разѣѣзды не обратила никакого вниманія, такъ какъ назначенный Фонъ Валець исправникъ гвардейскій поручикъ Романовъ Павелъ Акимовичъ вѣчно пьянъ, вѣчно играетъ въ карты и едва замѣчаетъ собственное свое существованіе, а Полицейскій надзиратель то пьетъ, то спитъ—и такъ и день, и ночь¹⁾.

[20/XI. Сегодня умеръ гимназическій капеланъ Яницкій. Страдая чахоткой и много работая для возстанія, онъ совсѣмъ разстроилъ себя. Выносъ тѣла 22-го].

[22. Гоць²⁾ сегодня очень взволнованъ. На тротуарѣ съ нимъ встрѣтился какой то ученикъ лѣтъ 10-ти; Гоцу показалось, что тотъ задралъ его рукавомъ шинели. „Повстанецъ! Толкай своихъ учителей! огрызнулся Гоць. Встрѣтилъ другого по старше ученика: Вашъ ксендзъ Яницкій не важная птица—онъ мятежникъ! прокричалъ Гоць.

Поляки учителя и ученики поручили учителю Польскаго языка Гродецкому сказать Яницкому прощальное слово на Польскомъ языкѣ. Гродецкій явился съ этимъ словомъ къ Гоцу. „А о najasnijszem Panie въ вашемъ словѣ есть? спросилъ Гоць. Нѣтъ, отвѣчалъ Гродецкій. Ну такъ я nie pozwalam! сказалъ Гоць].

[Директоръ разрѣшилъ собирать деньги на погребеніе ксендза Яницкаго учителю Поляку естеств. наукъ Тыщескому. Послѣдній самъ пошелъ въ польскіе дома, а въ Русскіе послалъ бывшаго ученика и вожака манифестаціи среди учениковъ Ѳому Милятицкаго. Учитель Трофимовъ ничего не далъ Милятицкому. Do tych psów nie chodzić, сказала княгиня Любомирская: Księdza będe w grobie ciężic ich pieniędzy!]³⁾.

[Гоць утверждаетъ, что теперь документально извѣстно, что послѣ Степунковскаго повстаніе въ городѣ и окрестностяхъ завѣдывалъ гимназическій капеланъ ксендзъ Яницкій. Онъ приводилъ въ гимназической каплицѣ по ночамъ къ присягѣ и раздавалъ повстанцамъ деньги. Если бы онъ не умеръ, то очутился бы въ Вяткѣ]⁴⁾.

[Лапицкій⁵⁾ говорилъ въ Совѣтѣ, что покойный гимназическій капеланъ ксендзъ Яницкій сочинилъ на французскомъ языкѣ привѣтственную рѣчь, которой намѣренъ былъ встрѣтить французовъ, когда они вступятъ въ Ровно побѣдителями. При выходѣ изъ Совѣта, директоръ Теодоровичъ сказалъ мнѣ, что по слухамъ Поляки хотятъ таки насъ перерѣзать. Въ лѣсу за Днѣпромъ найденъ студентъ, православнаго исповѣданія, в голову которому было вколочено 89 большихъ гвоздей]⁶⁾.

Губернаторъ Жерве. Губернаторъ Жерве⁷⁾ принялъ меня съ высоты своего величія. [Это еще молодой человекъ, правовѣдъ, брюнетъ высокаго роста, съ глазами безъ всякаго ума и выраженія, длиннолицый и длинноухій, безхарактерный, привыкшій состоять подъ башмакомъ своей красавицы жены Агриппины Николаевны, урожденной Голубевой. Жерве служилъ сперва въ Сенатѣ; затѣмъ по ходатайству своей матери, бойкой и безобразной старухи, настоящей по наружности вѣдьмы, какой то родственницы, состоявшей при одномъ изъ дворцовъ повивальной бабкой, онъ назначенъ былъ прокуроромъ въ Ковно. Попалъ подъ режимъ Му-

¹⁾ Ркп. зш. 7, ст. 315—316.

²⁾ Исправникъ у Рівному.

³⁾ Ркп. зш. 8, ст. 355.

⁴⁾ Ркп. зш. 8, ст. 356—357.

⁵⁾ Учитель Рівенської гімназії.

⁶⁾ Ркп. зш. 8, ст. 357.

⁷⁾ Губернаторъ Сувалкської губерні.

равьева и сошедшись съ кружкомъ офицеровъ разнаго рода оружья, Жерве крѣпко кутилъ и среди гвардейцевъ почувствовалъ себя настоящимъ русскимъ патриотомъ и почему то человѣкомъ знатнаго происхожденія, аристократомъ. Въ Ковно на послѣдніе гроши держался на аристократической ногѣ домъ вдовы начальника таможи Голубьевой. Ея дочь Агриппина, видя стѣсненное положеніе, кокетничала съ гвардейцами, въ надеждѣ поимать между ними себѣ мужа. Кокетства переходили часто въ самыя интимныя отношенія, которыя кончались разочарованіемъ кокетки. Но все таки благодарные за нѣжныя минуты гвардейцы рѣшили пріискать ей подходящаго мужа, и, жребій ихъ палъ на безхарактернаго клапоухого верзилу Жерве¹⁾. Въ это время Сувалкская губернія, въ которой въ лѣсистой мѣстности скрывались банды, постоянно беспокоившія районъ Муравьева, временно присоединена была къ Сѣверо-Западному краю. Мѣстность въ ней была чрезвычайно удобная для укрывательства бандъ и усиленія ихъ изъ Познани. Сувалкская губернія врѣзывалась клиномъ въ Сѣверо-Западный край и съ одной стороны прилегала къ прусской Польшѣ. [Такъ какъ Жерве былъ голъ, какъ соколъ, а невѣста только красива и мохната, но не богата, то гвардія пустила въ ладъ всѣ пружины, чтобы въ видѣ свадебнаго подарка поднести новобрачнымъ Сувалкское губернаторство]. Муравьевъ [дѣйствительно] сейчасъ по присоединеніи Сувалкской губерніи къ его району удалилъ Поляка Губернатора и на его мѣсто назначилъ Жерве. [Мнѣ рассказывала одна военная дама, что, квартируя въ Ковно въ третьемъ этажѣ дома, изъ оконъ имѣла возможность наблюдать все, что происходило въ будуарѣ и спальнѣ Агриппины Голубьевой: она видѣла и стоявшихъ передъ Агриппиной на колѣняхъ и сжимавшихъ ее въ своихъ объятіяхъ гвардейцевъ. Переѣзжая въ Сувалки Жерве прежде всего обзавелся за 200 р. подержаною каретою и двумя старыми дромадерами. Карета должна была всякому внушать должное уваженіе къ губернаторской власти и свидѣтельствовать объ аристократическомъ происхожденіи губернаторской четы. Продолжая руссофильствовать, онъ, посредствомъ уѣздныхъ начальниковъ Поляковъ, которые трепетали Муравьева, распорядился о составленіи адреса отъ населенія Сувалкской губерніи на Высочайшее Имя о присоединеніи Сувалкской Губерніи навсегда къ Сѣверо-Западному краю. Между тѣмъ Муравьевъ оставилъ свой постъ, и Сувалкская Губернія причислена была опять къ Царству Польскому. Запоздавшій адресъ Жерве представилъ намѣстнику Бергу. Адресомъ во-первыхъ затрагивалась политика, а во-вторыхъ Бергъ счелъ его личнымъ для себя оскорбленіемъ. Бергъ командировалъ старикашку, члена Учредительнаго Комитета, генерала Заболоцкаго проинформировать на мѣстѣ въ Сувалкахъ слѣдствіе надъ участіемъ Жерве въ составленіи адреса и представить данныя для удаленія Жерве отъ должности, какъ человѣка безтактнаго и превысившаго свои права по собственной инициативѣ. Жерве затрепеталъ. Явившись къ Заболоцкому на квартиру, Жерве упросилъ его отобѣдать у себя. По окончаніи обѣда, сластолюбивый старикашка уже болѣе не вышелъ изъ губернаторской квартиры. И какъ ему отказать было любезной красавицѣ хозяйкѣ сейчасъ переселиться въ губернаторскую квартиру. Болѣе мѣсяца тянулось разслѣдованіе. Заболоцкій утопалъ въ сладострастіи около роскошнаго цвѣтка, а оправдательное разслѣдованіе велъ самъ Жерве при содѣйствіи очень умнаго и ловкаго юриста изъ Сѣверо-Западнаго края совѣтника Сувалкскаго Губернскаго Правленія — Александра Осиповича Янишевскаго.

¹⁾ Тут усюди повставлені слова і цілі фрази, щоб з'єднати окремі уривки оповідання, але ми їх наводити не будемо.

Заболоцький все свалив на самого Муравьєва, на інтриги військових властей, подвластных йому; на саме населення, трепетавшее при імені Муравьєва, і не тільки об'їлив Жерве, но представив його такимъ образованимъ, способнимъ і тактичнимъ Губернаторомъ, що Намістникъ немедленно вызвавъ в Варшаву Жерве для личного ознайомлення з нимъ і поблагодаривъ Жерве за його дії. Головне, на що указавъ Заболоцький, это на те, що Жерве рискує кар'єрою, вопреки інтригамъ військової партії, с'їмъ затормозить адресу до самої відставки Муравьєва. Обласканий Намістникомъ, Жерве с'їмъ страшно самоувіреннимъ, ставъ держати себе холодно і гордо з Рускими чиновниками, управлявшими окремими частинами, считати їхъ такими то красивими, і обыкновенно по прибутті нового лица говоривъ оточуванимъ його совітникамъ Губернського Правління: „Вотъ будемо имѣть дѣло еще з однимъ Спасителемъ Отечества!“ [Конечно, така перемѣна в Жерве послѣдовала не безъ нѣкоторихъ вимушеній в Варшавѣ, которыхъ онъ, вѣроятно, не вполне раскусилъ і придавъ имъ в практикѣ обычную свою безтактность. Увѣривши себе в своемъ чисто аристократическомъ происхожденіи, Жерве ставъ лѣнать к польскимъ аристократамъ. Ему очень лестно было вѣрить свой длинный носъ в полное распоряженіе графа Лубенскаго, человека хитрого, умнаго, увлекательнаго в бесѣдѣ, чистокровнаго аристократа з самыми изящными аристократическими манерами. Аграфена Николаевна з рускими дамами стала невообразимо гордой і неприступной, считая ихъ или мало развитыми или мѣщанками; з Польками она была мила і любезна. И Жерве і жена его стали явно обнаруживать свои либеральныя симпатіи к страждущему і пострадавшему Польскому Народу. Около Жерве сгруппировались Поляки изъ Сѣверо-Западнаго края, совѣтники Губернського Правління Александръ Осиповичъ Янишевскій, Казимиръ Михайловичъ Мрайскій, Осипъ Венедиктовичъ Бортновскій і президентъ города Ильцевичъ. Жерве по ихъ і графа Лубенскаго побужденію рѣшилъ всею своею губернаторскою властью препятствовать Начальнику Дирекціи утверждать государственный русский языкъ в учебныхъ заведеніяхъ, высказываясь в частныхъ разговорахъ, что всѣ эти затѣи з русскимъ языкомъ ни к чему не ведутъ, служа только к раздраженію народа, который ему поручено умиротворять, а не дразнить. Поляки имѣютъ свой вѣковѣчный литературный языкъ і привитіе к нимъ другого они не могутъ не считать за покушеніе на свою національность, а употребленіе русскаго языка в преподаваніи З. Божія— за покушеніе на свою религію. Такое же сочувствіе Жерве проявилъ і относительно національности нѣмецкой, оградя кантораты отъ русскаго языка. Конечно послѣднее онъ дѣлалъ, думая угодить графу Бергу. Сочувствіе к нѣмецкой національности не ускользнуло отъ бдительнаго вниманія Прусскаго Правительства. Жерве получилъ на шею, не знаю какой по названію бѣлый прусскій крестъ огромныхъ размѣровъ. М-те Жерве не ограничилась симпатією к Полькамъ і Полякамъ. Считаю себя дамою современно-образованной, читаю і изучаю революціонныя сочиненія і рѣчи французскихъ писателей і ораторовъ временъ Революціи, і перечитывая Коласколь, она относилась дружелюбно к тѣмъ изъ русскихъ, которые могли з нею вести бесѣды на либеральныя темы. Правда, эти бесѣды часто кончались интимными между ними отношеніями, какъ это было з серейскимъ комиссаромъ по крестьянскимъ дѣламъ, военнымъ, сыномъ очень богатого помѣщика, Кондыревымъ.

Товарищъ предсѣдателя по крестьянскимъ дѣламъ, окончившій 4 класса Новгородъ-Сѣверской Гимназіи,—Апалевъ, здоровенный мужчина лѣтъ 35, соблазнился примѣромъ Кондырева. Не принявъ во вниманіе,

что у него, кромѣ жалованья ничего нѣтъ, сталъ тоже либеральничать съ т-те Жерве. Начались вдвоемъ прогулки по полямъ и лѣсамъ. Отношенія становились все не церемоннѣе. Дошли до товарищескихъ поцѣлуевъ. Между тѣмъ Апалевъ все не догадывался на счетъ цѣнныхъ подарковъ или денегъ взаймы. М-те Жерве начинала уже съ нимъ скупаться. Замѣтивъ это, онъ рѣшилъ, что ей не нравится долго тянуть дѣло безъ всякихъ результатовъ, и поздно вечеромъ, возвращаясь вдвоемъ изъ лѣса, онъ пригласилъ ее на чашку чаю и рюмку вина къ себѣ. Выпили чай, выпили по двѣ рюмки вина, и Апалевъ вмѣсто галантерейныхъ объясненій въ любви и выгодныхъ предложений, прямо запустилъ свою богатырскую руку подъ юбки губернаторшѣ. Она вспылила отъ такой безцеремонности, обозвала его подлецомъ; а онъ, ошалѣвъ, схватилъ ее миниатюрную фигуру, повалилъ на диванъ и старался изнасиловать. Онъ успѣлъ обнажить ее, разорвалъ на ней юбки; но она все таки себя отстояла, выскользнула и убѣжала. Въ это время она амурничала съ Вице-Губернаторомъ Княземъ Церетелевымъ. Вѣроятно она все пересказала мужу и Церетелеву, потому что съ этого времени закипѣла вражда между Губернаторомъ и комиссіею по крестьянскимъ дѣламъ. Пошли взаимныя обвиненія, окончившіяся Высочайшимъ выговоромъ Губернатору за его противодѣйствіе Народному Образованію въ духѣ обрусѣнія края.

Жерве былъ высокаго роста, а князь Церетелевъ низкаго роста съ огромнымъ армянскимъ носомъ. Въ городѣ, завидѣвъ Жерве, говорили: вотъ идетъ большой мужъ т-те Жерве! А о Церетелевѣ: вотъ малый мужъ т-те Жерве! [Всѣ эти замѣчанія и толки о семействѣ Жерве услужливо передавались имъ поляками и приписывались русскимъ]. Это все болѣе и болѣе развергало пропасть между Русскими и Губернаторомъ. [Жерве удостаивалъ своего знакомства и даже дружбы только одного Князя Петра Урусова, какъ аристократа, и Князя Церетелева. Другіе же русскіе сдѣлались ему просто ненавистными лицами]. Въ виду борьбы съ Русскими, Жерве частыми поѣздками въ Варшаву старался сыскать тамъ надежныхъ защитниковъ въ лагерѣ графа Берга, боровшагося весьма умно и искусно съ русскою партіею, во главѣ которой стояли Главный Директоръ Комиссіи Внутреннихъ и Духовныхъ дѣлъ Князь Владиміръ Черкасскій, членъ Учредительнаго Комитета Соловьевъ и Статсъ-Секретарь по дѣламъ Царства братъ военнаго министра Милютинъ.

Жерве покровительствовали: Теодоръ Теодоровичъ Витте, который будучи инспекторомъ школы Правовѣдѣнія, помнилъ Жерве, [Рудольфъ Ивановичъ Брауншвейгъ, членъ Учредительнаго Комитета, Начальникъ III Отдѣла жандармовъ Баронъ Фридериксъ, в послѣдствіи Генераль-Губернаторъ Сибири, Генераль-Адъютантъ Рамзай, владѣвшій въ Сувальской Губерніи маіоратомъ] и другіе Нѣмцы генералы. Особенно поддерживалъ Жерве Баронъ Фридериксъ. [Я засталъ его въ Варшавѣ, въ чинѣ полковника Полимейстеромъ. Годъ спустя онъ былъ Генераль-Маіоромъ и командовалъ въ Царствѣ жандармами, а еще черезъ годъ возведенъ въ Генераль-Адъютанты. Это былъ недалекій человекъ, посвящавшій все свое время волокитству. Онъ былъ женатъ, но съ женою не жилъ. М-те Жерве его такъ очаровала, что онъ нарочно пріѣзжалъ въ Сувалки въ гости къ Жерве, какъ любилъ говаривать отдохнуть отъ тяжкихъ трудовъ, и поразвлекаться. Онъ проживалъ въ Сувалкахъ недѣли по 2 и по 3. Устраивались для него охоты, съ участіемъ т-те Жерве. Жилъ онъ въ квартирѣ Жерве. Умерла ли его жена или онъ развѣлся съ нею, этого не знаю. Только въ Иркутскѣ онъ взялъ жену одного изъ своихъ чиновниковъ, заплатилъ мужу мѣстомъ исправника и 10 тысячами и предоставилъ ему право останавливаться въ Генераль-Губернаторской квар-

тирѣ во время прїѣздовъ и видѣть и видѣться съ бывшею его женою и своими дѣтьми, оставшимися при матери. Эта женщина, говорятъ, была поразительной красоты. Съ нею Баронъ Фридериксъ послѣ обвѣнчался.]

Во время прїѣзда Государя въ Варшаву всѣ эти защитники такъ успѣли обвѣлить Жерве, что Государь [не только простилъ, но за напрасный выговоръ] вознаградилъ маіоратомъ. Жерве былъ приписанъ весь успѣхъ учебнаго дѣла и водвореніе въ учебныхъ заведеніяхъ Русскаго языка въ Сувалкскомъ Округѣ. [М-те Жерве не имѣла дѣтей, но получивши маіоратъ стала ежегодно ѣздить на воды за границу. Аграфена Николаевна объявила сама себя попечительницей Женской Гимназіи и посредствомъ надзирательницы Денсаръ и учительницы рукодѣля Цырунъ воздвигла войну противъ православныхъ русскихъ преподавателей и мѣръ принимаемыхъ Начальникомъ Дирекціи. Жерве до 1866 года, до упраздненія Начальника Отдѣла не могъ вполнѣ развернуться—высказаться. Все его превращеніе совершилось по полученіи самостоятельности. Онъ терпѣть не могъ бывшаго Начальника Отдѣла Генерала-Лейтенанта Николая Степановича Ганецкаго и представилъ его въ глазахъ Берга и своихъ покровителей плохимъ администраторомъ, человѣкомъ недалекаго ума и покровителемъ безъ разбора всякой русской сволочи. Надѣясь на обвѣненіе, Жерве (все таки) чувствовалъ всю шаткость подъ собою почвы, почему рѣшился убраться съ губернаторства при первой возможности. Случай не долго заставилъ себя ждать. Комиссія Народнаго Просвѣщенія преобразована была въ Учебный Варшавскій Округъ съ Попечителемъ во главѣ. Округъ подчиненъ Министру Народнаго Просвѣщенія графу Андрею Дмитриевичу Толстому, Оберъ Прокурору Святѣйшаго Синода. Графъ въ Августѣ 1866 года предположилъ обвѣхатъ и обревизовать Варшавскій Учебный Округъ. Жерве послалъ на встрѣчу Графу Толстому въ Ковно состоявшаго при Губернаторѣ Штабъ Офицера полковника Макаренко и Уѣзднаго Маріампольскаго Начальника, и поручилъ имъ пригласить графа остановиться въ губернаторской квартирѣ. Графъ этимъ приглашеніемъ не совсѣмъ остался доволенъ. Онъ только сталъ поправляться послѣ карбункула и требовалъ покоя. Но послѣ настоятельныхъ просьбъ принялъ приглашеніе. Жерве заготовилъ Графу Толстому отличныхъ помѣщичьихъ лошадей, въ Маріамполь въ домѣ Уѣзднаго Начальника приготовилъ для Графа изысканный обѣдъ. Макаренко и Уѣздный Начальникъ сопровождали Графа всю дорогу. Графъ, любитель женскаго пола, стразбургскихъ пироговъ и разныхъ затхлыхъ сыровъ, очарованъ былъ кокетствомъ и красотою Агриппины Николаевны Жерве и условился встрѣтиться съ нею будущимъ лѣтомъ въ Швейцаріи. По возвращеніи изъ Швейцаріи вдругъ прошелъ слухъ, что Жерве назначается Попечителемъ Дерптскаго Учебнаго Округа, и что Аграфена Николаевна наконецъ забеременѣла. Въ Дерптскомъ Округѣ Жерве, по обыкновенію не управился. Его перевели Попечителемъ Харьковскаго Учебнаго Округа. Тамъ его безтолковыя дѣйствія, вызвавшія безпорядки и кончившіяся смертью Губернатора Князя Крапоткина заставили Графа Лорисъ-Меликова потребовать удаленія Жерве. Графъ Толстой доставилъ ему мѣсто члена Совѣта Министра Народнаго Просвѣщенія. Когда же общественное мнѣніе, считавшее графа Толстого и его преобразованія источникомъ всѣхъ бывшихъ смутъ въ Россіи, потребовало настоятельно, чтобы Графъ удалился отъ дѣлъ, Графъ за потерю Министерства и Оберъ-Прокурорства получившій чинъ Дѣйствительнаго Совѣтника, Члена Государственнаго Совѣта и Предсѣдателя Академіи Наукъ испросилъ у Государя назначеніе Жерве присутствовать въ Сенатѣ. И такъ Жерве, послѣ заявленной имъ непригодности на разныхъ по-

прищахъ, кокетствомъ и красотою своею Агриппины Николаевны достигъ наконецъ мирной и обезпеченной пожизненно пристани Сенатора¹⁾).

[Зайченко комиссаръ и еще кальварійскій комиссаръ Полякъ изъ Литовской мѣстности, прекрасно владѣвшій литовскимъ языкомъ были вполнѣ на своемъ мѣстѣ, трудились, и, дѣйствительно пользовались большимъ вліяніемъ на народъ. Въ 1868 году наканунѣ страшнаго голода въ Сувалкской губерніи, Комиссаръ Зайченко, за отсутствіемъ предсѣдателя и его товарища управляя Комиссією, объѣзжалъ Губернію. Народъ повсюду жаловался на неурожай, что їсть нечего; нечѣмъ засѣять поля. Словомъ жаловались на наступающій голодъ, въ чемъ Зайченко и самъ лично имѣлъ возможность убѣдиться. Во многихъ мѣстахъ ему представили приговоры, въ которыхъ выражена просьба о пособіи отъ правительства подъ залогъ земли и строеній. Зайченко донесъ обо всемъ Соловьеву, а тотъ сообщилъ Главному Директору Комиссіи Внутреннихъ Дѣлъ Брауншвейгу, покровителю Жерве. Брауншвейгъ потребовалъ объясненій отъ Жерве. Губернаторъ отвѣчалъ, что въ Сувалкской губерніи подъ его управленіемъ текутъ рѣки млека и меда во всемъ изобиліи. Блажной жандармскій штабъ-офицеръ, менторъ Жерве, донесъ Фридериксу въ такомъ же родѣ. Раскинувши умомъ Жерве и Ваккеръ рѣшили наказати Зайченка за поднятую тревогу: они нарядили Комиссію для производства дознанія по Губерніи: не подушала ли комиссаръ Зайченко народъ составлять ложные приговоры о голодѣ. Съ этой цѣлью посланы по Гминамъ полковникъ Макаренко и адъютантъ Ваккеръ. Крестьяне испугались, стали путаться въ отвѣтахъ, нашлись охотники угодить слѣдователямъ. Словомъ Зайченко оказался виновнымъ въ подстрекательствѣ крестьянъ. Тогда Губернаторъ поставилъ вопросъ: что не понимаетъ де онъ съ какою цѣлью угодно было Зайченко подстрекати народъ, который теперь беспокоить Губернатора неосновательными заявленіями, и сверхъ того вышеуказанное подстрекательство можетъ послужити основаніемъ для безпорядковъ въ народѣ. Узнавъ объ этомъ новомъ административномъ подвигѣ Губернатора Жерве и полковника Ваккера, Зайченко получилъ падучую болѣзнь, а затѣмъ параличъ, и спустя недѣли двѣ скончался, оставивъ безъ всякихъ средствъ жену и маленькихъ дѣтей. Жена пошла служить въ гувернантки. Никто не заступился за пострадавшаго за правое донесеніе, и никто не наказалъ мерзавца Губернатора Жерве и полковника Ваккера за ложное объясненіе начальству, слѣдствіемъ котораго были тысячи смертей отъ голода и тысячи смертей отъ развившагося въ Губерніи голоднаго тифа. Напротивъ Жерве подвинуть на лѣстницѣ Государственныхъ Сановниковъ впередъ. Хорошо имѣть покровителей и протекцію. Народъ ко всему привыкъ, кто управляетъ имъ и какъ управляетъ—онъ все стерпитъ, платясь бѣдствіями, болѣзнями, голодомъ и преждевременною смертю. А покровительствующимъ какому нибудь Жерве до народа и благополучія Россіи нѣтъ никакого дѣла²⁾).

Перед польскимъ повстаніемъ 1863 р.

(З архівних матеріалів).

Відомо, що перед повстаніемъ 1863 року серед польської людности на Україні почалась широка патріотична революційна агітація. Агітація ця, звичайно, не могла залишитися таємницею для місцевої адміністрації, і Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, серед інших

¹⁾ Ркп. зш. 9, ст. 451—452. К. Ст. 1893, VII, ст. 113—114.

²⁾ Ркп. зш. 10, ст. 374—375.

заходів проти польських агітаторів, видав року 1861 наказ завести по заїздах та корчмах, а далі й по панських маєтках, спеціальні книги, де мали записуватись усі проїзжі, що зупинялись там на якийсь час. Таким способом адміністрація сподівалась вияснити, хто й з якою метою їздить по країні, і коли не зовсім припинити агітацію, то бодай затруднити її. В своєму наказі з 11 лютого 1861 р. начальникам губерній Київської (за № 703), Подільської (за № 704) і Волинської (за № 705) генерал-губернатор так змальовує становище того часу: „Мною получаються—пише він,—вѣрныя свѣдѣнія, что въ разныхъ мѣстностяхъ управляемаго мною края разѣзжаются иностранцы и другія лица, посѣщая преимущественно дома помѣщиковъ-поляковъ подъ предлогомъ торговыхъ сдѣлокъ, пріисканія должности и т. п., но дѣйствительная цѣль ихъ есть возбужденіе польскаго населенія къ участию въ политическихъ предпріятіяхъ. Разѣзжаются также католическіе монахи изъ Царства Польскаго и собираютъ деньги, повидимому, съ предосудительной цѣлью. Изъ-за границы привозятся во множествѣ возмутительныя сочиненія. Помѣщики-поляки часто сѣзжаются для совѣщаній“. Зважаючи на це, ген.-губернатор наказує начальникам поліції збільшити поліційний догляд за людністю „до крайньої возможности“ і, між иншим, особливо наглядати „за пріѣзжающими иностранцами и вообще всѣми лицами, не принадлежащими къ мѣстнымъ жителямъ, стараясь непременно узнавать дѣйствительную цѣль ихъ пріѣзда“. Щоб поліція мала змогу легше здійснити цей наказ, ген.-губ. наказує „завести во всѣхъ постоялыхъ и корчмахъ, гдѣ есть комнаты для пріѣзжающихъ, подворныя книги, прошнурованныя и припечатанныя казенной печатью, для записи проѣзжающихъ“. Передбачаючи, що переводити таку реєстрацію, при загальній неписьменності сільської людності, буде не легко, ген.-губернатор дає навіть свого роду права громадянства єврейській мові: „Такъ какъ на постоялыхъ дворахъ,—каже він в тому-ж таки наказі,—часто нѣтъ грамотныхъ по-русски, но почти на всѣхъ есть евреи, то книги могутъ быть ведены и на еврейскомъ языкѣ“. Отже за-для шпійонських цілей можна було надати прав громадянства мові й тієї частини людності, за якою російська адміністрація взагалі не визнавала ніяких прав!..

Цікаво, що наказ про заведення „подворних книг“ по панських маєтках дано було не одначасно з наказом про заведення таких книг по заїздах та корчмах, а майже через два тижні по тому. Чи був то недогляд, а чи ген.-губернатор передбачав, що такий захід викличе загальне невдоволення серед поміщицької верстви і, може, де-який час вавався дратувати її? Чи так, чи інакше, але наказ про заведення „подворних книг“ по поміщицьких маєтках видано було тільки 23-го лютого (Київ. Губ.—за № 908, Поділ.—за № 909 і Волин.—за № 910). „Имя въ виду—писав у секретному обіжникові ген.-губернатор,—что, на основаніи 1241 ст. Улож. о нак., начальствующіе въ селеніяхъ отвѣтствуютъ за непріятіе мѣръ къ поимкѣ безписьменноидныхъ лицъ и недонесеніе о томъ мѣстной сельской или земской полиціи, я признаю необходимымъ по примѣру, какъ въ С.-Петербургѣ, завести книги во всѣхъ сельскихъ помѣщичьихъ управленіяхъ и конторахъ для вписыванія въ нихъ какъ служащихъ въ управленіяхъ и конторахъ, такъ и вообще всѣхъ прибывающихъ въ селенія, хотя бы они пріѣзжали только на нѣсколько часовъ. Къ наблюденію за аккуратнымъ веденіемъ книгъ и записываніемъ прибывающихъ призвать начальствующихъ или управляющихъ въ селеніяхъ, предваривъ ихъ объ отвѣтственности за неисполненіе сего“. Начальникам поліції ген.-губернатор наказував переводити ревізію цих книг.

Як і треба було сподіватись, наказ цей викликав серед поміщичтва загальне незадоволення, яке яскраво схарактеризовано в рапорті Ново-

градволинського земського ісправника (№ 341 з 7 квітня 1861 р.): „По получении этих книг въ имѣніяхъ,—доносилъ він,—большая часть помѣщиковъ крайне оскорбилась такимъ распоряженіемъ полиціи и начала громко говорить, что Правительство хочетъ обратить ихъ въ полицейскихъ чиновниковъ и шпионовъ. Многие изъ нихъ представили эти книги Предводителю Дворянства и просили его защитить ихъ права. Причѣмъ они говорили ему, что если Правительство желаетъ знать, кто у нихъ или въ ихъ имѣніяхъ бываетъ, или кто къ нимъ прѣзжаетъ въ дома, то можетъ получать эти свѣдѣнія черезъ полицію или другими путями, но что они не знаютъ закона, на основаніи котораго они должны доставлять эти свѣдѣнія Правительству“. Не меншъ характерний рапорт і Литинського земського ісправника (№ 191 з 27 березня), якому Литинський маршалок („предводитель дворянства“) Радзівовський сказав, що „книги эти произвели ропотъ помѣщиковъ и что это, какъ нѣкоторые изъ нихъ отзывались къ нему, заставитъ ихъ поставить при вѣздахъ въ селенія столбы съ надписью, что проѣздъ правительствомъ воспрещенъ“.

Не знаємо, чи зробив які заходи, щоб захистити „права дворян“ Новоградволинський маршалок, до якого, як видно з поданого вище рапорту ісправника, поміщики звернулись з таким проханням, але Черкаський маршалок В. Флорковський, як то свідчить у своєму донесенні ген.-губернаторові, київський губернатор (№ 2263 з 31 березня), відказався виконати (в своєму маєтку в Жаботині) розпорядження о заведенні книгъ, признавая таковое неприятымъ для себя, отяготительнымъ и даже противнымъ духу времени и правиламъ приличія“. Які наслідки мала така неслухняність для Флорковського, з діла не видно. Винницький маршалок звернувся до самого ген.-губернатора з листом, „въ которомъ выражаетъ неумѣстную жалобу на заведение книгъ въ помѣщичьихъ экономическихъ управленіяхъ и конторахъ для вписыванія проѣзжающихъ постороннихъ неизвѣстныхъ лицъ“ і пише, що „распорядженіе о введеніи книгъ незаконно и возбудило въ кругахъ дворянъ всеобщій ропотъ и неудовольствіе“.

Як бачимо, обурення було загальне,—отже не диво, що подільське дворянство звернулось навіть до колективної форми протесту і подало начальникові Подільської губ. прохання про скасування подвірних книг, „почитая таковое распоряженіе обиднымъ до крайности, ибо Дворянство, готовое всегда исполнять правительственные распоряженія,—исполняя и обязанности служителей гостинницъ, принуждено было бы прекратить даже семейныя свои сношенія“.

Як реагувала адміністрація на це прохання, вкриті підписами цілої низки значних подільських дідичів, з справи теж не видно. Але, звичайно, наказ про подвірні книги не було скасовано, хоч, при такому загальному обуренні поміщицької верстви і при неписьменності людности, навряд чи можна було сподіватись, щоб книги ведено було правильно. Про це, між иншим, свідчить і рапорт Начальника Волинської губ. (№ 1986 з 11 квітня 1861 р.), який писав ген.-губернаторові: „Какъ во многихъ постоялыхъ дворахъ и корчмахъ крестьяне неграмотны, а проѣзжающіе большею частью расписываются по книгѣ не желаютъ, то поэтому книги, находящіяся на постоялыхъ дворахъ и корчмахъ, не могутъ быть ведены съ аккуратностью и свѣдѣнія въ нихъ не могутъ быть вѣрны“.

Отже бачимо, що обурення проти заведення „подвѣрныхъ книгъ“ було загальне і призвело не тільки до „ропота“, але й до активніших форм протесту, навіть до колективної заяви подільського дворянства. Де-хто з протестантів не тільки одмовлявся росписуватися в книгах, але виявляв свій протест ще й иншим способом,—який, очевидно, здавався

цим протестантам за дотеп, хоч у йому було більш „мальчишества“, ніж дотепу. Дотепники ці робили по книгах „неумѣстныя отмѣтки“, які призводили до адміністративного розслідування і кінчалися часом чималими неприємностями для самих дотепників. Так, начальник Київської губ. доніс ген.-губернаторові, що „помѣщичій сынъ“ Збишевський (очевидячки, ще молодий хлопець) зробив якусь „неумѣстную отмѣтку“ в подворній книзі на заїзді Меєра Кагана у м. Жашкові. Яку саме „неумѣстную отмѣтку“ зробив Збишевський, із справи не видно, але з того, що ніде в офіціальних паперахъ текста її не подано, тим часом, як в інших подібних випадках текст подається, можна думати, що „отмѣтка“ справді була „неумѣстная“. Батько Збишевського запевняв, що син його не робив ніяких „отмѣтокъ“. Щоб доказати вину Збишевського, звелено було книгу вислати до Винницького ісправника, а Збишевському зробити „внушення“ і наказати „отправиться въ м. Жашковъ и сдѣлать въ новой книгѣ заѣзжаго дома еврея Меєра Кагана соотвѣтственныя отмѣтки“. Все-ж таки справа ця скінчилась благополучно. Начальник Таращанської поліції, розслідувавши справу, визнав, що „неумѣстную отмѣтку“ в книзі у Кагана, зробив, ніби-то, не Збишевський, який, „какъ онъ (цеб-то, ісправник) лично убѣдился, весьма порядочный молодой человекъ и образа мыслей довольно солидныхъ“. Справа скінчилась тим, що „еврею Меєру Кагану“ було „внушено“ берегти книгу.

Більше галасу викликала друга справа подібного-ж роду. У червні 1861 р. начальник Волинської губ. доніс ген.-губернаторові (за № 3942 з 27 червня), що поміщик с. Авратина, Житомирського повіту, Капитон Мазевський написав у книзі на заїзді у єврейки Волошинової, у м. Чуднові, Житомирського повіту, „неприличныя слова“ — які саме з діла теж не видно. Житомирський земський ісправник подав про Мазевського відомости, що „Мазевскій по образу мыслей извѣстенъ ему съ дурной стороны“ та що він „принадлежитъ къ числу тѣхъ лицъ, которыя при каждомъ случаѣ стараются оказать пренебреженіе къ правительственнымъ распоряженіямъ, слывуть въ обществѣ за передовыхъ людей—революціонеровъ, готовыхъ всегда и во всякое время на все рѣшиться“. Ген.-губернатор дав наказ викликати Мазевського до Житомира й застерегти його, що коли він і надалі ставитиметься з неповагою до наказів уряду, то „Начальство вынуждено будетъ распорядиться подвергнуть его освидѣтельствуванію въ Присутствіи Губернскаго Правленія, какъ человекъ, который поступками своими заставляетъ сомнѣваться въ нормальномъ состояніи умственныхъ его способностей.“

Інші дотепники з польського панства хоч не писали по подворних книгах непристойних слів, але виявляли свій дотеп инакше, роблячи в книгах містифікаційні записи, щоб поглузувати з російської адміністрації. Отже в листопаді 1861 р. виникла справа про запис, що його зробили в подворній книзі єврея Коростишевського у м. Малині граф Крашевський і небіж його, Генрик Мазевський. У липні цього року вони проїздили через Малин і, зупинившись на заїзді у Коростишевського, замість записати в книзі свої прізвища, написали: „Гарібальди, г. Маззини, сынъ графа Кавура“. Начальник Волинської губ. доручив розслідувати справу Житомирському поліцеймейстеру. І Мазевський і Крашевський не визнали себе за винних, кажучи, що хоч вони й зупинялись на заїзді у Коростишевського, але ні в якій книзі не розписувались, бо й книги їм, ніби-то, не давано. Слідство затяглося аж до березня 1862 р. На допиті Коростишевський виявив, що коли він дав Крашевському книгу для запису, то Крашевський „расписался въ той книгѣ и смѣялся къ помянутому своему племяннику (цеб то,—до Мазевського) и сей послѣдній,

когда прочиталъ написанное что-то Крашевскимъ, тоже сталъ смѣяться“. З рапорту начальника Волинської губ. ген.-губернаторові видно, що „почеркъ руки г. Крашевскаго имѣетъ нѣкоторое сходство съ буквами написанными въ книгѣ“, але що досконально справу можна виявити тільки через формальне слідовство. Ген.-губернатор дав наказ формального слідовства не призначати, бо „Крашевскій преданъ военному суду за участіє въ противуправительственныхъ манифестаціяхъ и скоро долженъ уже послѣдовать приговоръ, и если теперь назначить производство формального слѣдствія объ означенной неумѣстной отмѣткѣ, то оно можетъ отдалить рѣшеніє военно-суднаго дѣла объ участіи Крашевскаго вмѣстѣ съ другими въ манифестаціяхъ“.

Подібний запис знайдено було і в книзі на заїзді Іцка Виленського в м. Коростишеві, де зупинялась поміщиця з с. Малої Чернявки, Бердичівського повіту, Подлевська. Начальник Київської губ. доніс ген.-губернаторові (№ 10476 з 21 листопаду 1861 р.), що Подлевська написала в книзі: „Мирославскій, Викторъ-Эмануель и Искандеръ—а Гарибальди сейчасъ прїѣдетъ“. Ген.-губернатор поклав таку резолюцію: „Если дѣйствительно она сдѣлала подобную надпись, то произвестъ у ней строгій внезапный обыскъ для отысканія той переписки, которая ей выказала скорое прибытіє Гарибальди, переписку сомнительную перешнуровавъ доставить, а поступокъ ея, по истребованію отъ ней объясненій, передать на постановленіє Губернскаго Управленія, такъ какъ она не исполнила распоряженія начальства и явно позволила себѣ издѣваться, а ее обязать подпиской не выѣзжать изъ имѣнія до разбирательства и имѣть надзоръ“. Наказуючи про це Київському губернатору, ген.-губернатор додав: „Имѣя-же въ виду свѣдѣнія, что помѣщикъ Бердичевскаго уѣзда Владиславъ Подлевскій, участвовавшій въ Бердичевскомъ костелѣ въ панихидѣ по убитыхъ въ Варшавскихъ беспорядкахъ, а потомъ при сѣзді помѣщиковъ для совѣщаній по предмету распредѣленія уѣзда на мировые участки въ собраніи разсуждалъ объ италіанскихъ дѣлахъ и выставялъ, что національность возстановляется такими только дѣйствіями, какъ въ Италіи, покорнѣйше прошу Васъ, если по удостовѣреніи окажется, что этотъ Подлевскій есть мужъ помянутой Подлевской и по обыску у послѣдней не найдено будетъ переписки, изъ которой она узнала о скоромъ прибытіи сюда Гарибальди, въ такомъ случаѣ сдѣлать обыскъ у мужа Подлевской, нѣтъ-ли у него переписки на счетъ прїѣзда Гарибальди“.

Отже, як бачимо, вища краєва влада надала якомусь дурному записові в подворній книзі цілком серйозного значіння, повірила, що Гарибальді, може, й справді от-от з'явиться до Київської губ. на допомогу польським патріотам і що про це може знати якась поміщиця з Бердичівського повіту, яка листується в цій справі, може чи не з самим Гарибальді!

Далі Київський губернатор послав у Бердичів спеціально свого урядовця для особливих дорученнів Ільяшенка, наказавши йому розслідувати справу разом з начальником Бердичівської поліції. Зважаючи на те, що „секретнымъ дознаніємъ,—як доносив Київський губернатор за № 11025 з 8 грудня 1861 р.,—не установленно положительно, чтобы эта надпись была сдѣлана помѣщицею Подлевскою“, вони зразу не робили трусу у Подлевських і перевели його тільки вже в січні 1862 р. Начальник Київської губ. повідомив про цей трус ген.-губернатора за № 22 з 19 січня 1862 р., доносячи, що „таковой былъ учиненъ сначала въ комнатѣ, въ которой помѣщается родственница Подлевскаго Антонина Запольская, такъ какъ почеркъ, которымъ записаны имена лицъ въ книгу постоялаго двора еврея м. Коростышева Ицки Виленскаго,

весьма сходственъ съ почеркомъ руки Антонины Запольской, ночевавшей вмѣстѣ съ Подлевскою въ домѣ Виленскаго. Затѣмъ былъ произведенъ такой же обыскъ въ комнатѣ Запольской (мабуть помилка,—певне Подлевської), потомъ въ кабинетѣ Подлевскаго и наконецъ въ маленькій бібліотекѣ, и слѣдствиемъ этого обыска найдены книги и бумаги предосудительнаго содержанія“. З книжок у Подлевського взято було два томи (IV і V) творів Міцкевича в Паризькому виданні 1860 року, про які Київський Цензурний Комітет, що йому було потім передано їх на розгляд, дав заключення (за № 334 з 27 квітня 1862 р.), що з їх має бути виключено всього кілька рядків з обох томів. Серед паперів же у Подлевського знайдено було кілька лотерейних квитків „съ польскими политическими знаками“ и „возмутительное воззваніе, приглашающее Поляковъ въ м. Городао для празднованія годовщины соединенія Литвы съ Польшею“. Одержавши од губернатора рапорт про результати трусу, ген.-губернатор наказав (№ 472 з 3 лютого 1862 р.) „немедленно произвести формальное слѣдствіе какъ о найденныхъ у Подлевскаго лотерейныхъ билетахъ и возмутительномъ воззваніи, такъ и о сдѣланной въ означенной выше книгѣ предосудительной отмѣткѣ, въ чемъ подозрѣвается Запольская“, а для цього слѣдства „назначить особую комиссію изъ судебного слѣдователя, чиновника особыхъ порученій и начальника мѣстной полиціи или его помощника“.

Слѣдство затяглося аж до 1863 року. 30 вересня цього року начальник Київської губ. повідомляв (за № 8556) ген.-губернатора про ті пояснення, які дав Подлевський в справі знайдених у його лотерейних квитків. Він доводив, що купив їх 1861-го року у Києві на контрактному ярмарку у невідомого йому студента, який, ніби-то, продавав ці квитки на користь незможних студентів, а відозву одержав поштою. Що-до зробленого в подвірній книзі напису, Подлевська не визнавала себе винною, але, як доносить губернатор, „въ томъ обличена двумя присяжными свидѣтелями и почеркъ руки доказываетъ, что таковая (цеб-то „отмѣтка“) учинена ею“. „На повальномъ обыскѣ,—додає губернатор,—Подлевскій, жена его Юдита и родственница ихъ Запольская въ поведеніи не одобрены“. В результаті справа перейшла до Бердичевського повітового суду, в архіві якого й треба шукати її кінця, бо з ген.-губернаторських справ не видно, чим вона скінчилась.

Так з дурного напису в подвірній книзі виникла справа, яка призвела людей, що думали тим написом виявити свій „дотеп“, до таких митарств та неприємностей, що і в інших пропала охота робити такі „дотепні“ написи. Принаймні, після справи Подлевських ми знаходимо нову справу такого роду тільки вже аж наприкінці 1862 року, та й то дотепники були зовсім молоді хлопці, а не поважніші люди. Як доносив київський губернатор (№ 10591 з 2 листопаду 1862 р.) учень 2-ої Київської гімназії Болеслав Клопотовскій та студент Університету Олександр Рожнятовскій зробили в книзі заїзду Мошки Манусова у Черкасах такі записи: „въ графѣ— по какому виду пріѣхалъ: Клопотовскій— по Арангутанскому, а Рожнятовскій— по свинному; въ графѣ—откуда и когда: Клопотовскій—изъ Ориноко, а Рожнятовскій—изъ Москвы; въ графѣ—куда и когда выѣхали:—Клопотовскій отправляется въ Соединенные Штаты, а Рожнятовскій—отправляется въ Исландію“. Це був уже явно хлопячий вибрик, в якому не було жадних натяків на політику. Так на його дивився й губернатор. „Какъ, по завѣренію Полиціймейстера, въ поведеніи и образѣ мыслей Клопотовскаго и Рожнятовскаго въ политическомъ отношеніи ничего предосудительнаго не замѣчено,—писав губернатор,—и какъ, по объясненію ихъ, отмѣтка въ книгѣ сдѣлана Клопо-

товськимъ вслѣдствіе неопытности", — то губернатор визнавав за можливе зробити хлопцямъ „внушення“, і тим обмежитись. Але роздратований попередніми справами подібного роду ген.-губернатор наказав „поступить согласно предложению ген.-губернатора отъ 3 сего ноября за № 3852“, щоб-то — не zostавити хлопця без карі.

В переказаних випадках звертає на себе увагу та поважність, з якою ставилась до чуток про можливість приїзду в Росію Гарібальді вища краєва влада: ім'я великого борця за визволення поневолених народів не давало їй спокою що-разу, коли вона стикалася з ним. А що чулки про Гарібальді, в зв'язку з повстанням, яке вже, як недалеко гроза, нависло над країною, ходили під той час скрізь, доводять офіційні донесення повітової влади ген.-губернаторові. Так, Овруцький зем. ісправник у березні 1861 р. (№ 145 з 6 березня) доносив, що в Овруцькому повіті ходять чулки, що „въ Варшавѣ произвелъ возмущение живущій въ г. Плоцкѣ польскій патріотъ Мирославскій подъ вліяніемъ Гарібальди, котораго поляки почитаютъ за возстановителя ихъ національности“. Того-ж таки місяця про Гарібальді прийшла чулка й з Подільської губ.: Литинський городничий доносив, що в с. Кожухові, Литинського повіту, було якесь зібрання, на якому „пили за здоровье Гарібальди и другихъ возстановителей свободы“. Але ісправник цього повіту вияснив, що то було зібрання з приводу масляної, на якому були й офіцери з поляків і з руських, де-хто з гостей „были замаскированы въ краковскіе національные костюмы, танцовали краковякъ, почти всѣ пили за здоровье хозяевъ и женщинъ, одѣтыхъ краковянками, но чтобы были провозглашаемы тосты за здоровье Гарібальди, происходили какія-либо манифестации или что либо предосудительное, не открылось“¹⁾.

Друга особа, про яку ходили чулки в зв'язку з польською справою, був Наполеон III. Овруцький ісправник доносив ген.-губернаторові: „Поляки между прочими нелѣпыми толками говорятъ, что въ г. Парижѣ изъ польскихъ эмигрантовъ образовалась депутація къ императору французовъ Людовику Наполеону III съ ходатайствомъ о возвращеніи Царства Польскаго въ первобытное состояніе, но императоръ Наполеонъ будто бы далъ отвѣтъ этой депутаціи, что какъ въ послѣднюю бытность Государя Императора Всероссійскаго въ Варшавѣ поляки дѣлали радушное привѣтствіе, то видно, что они пользуются милостью Государя и должны быть довольны настоящимъ положеніемъ, а потому онъ не желаетъ вмѣшиваться въ дѣла поляковъ“.

Вертаючись до головної теми цієї замітки, а сама до заведення „подворних книг“, треба зазначити, що сам ген.-губернатор нарешті констатував, як мало пощастило перевести цей захід у життя. В обіжникові своєму до губернаторів підвладних йому губерній (з 4 грудня 1861 р. за № 4969) він пише: „Для облегченія полиціи въ наблюденіи за развѣжающими лицами, между которыми легко могутъ укрываться эмиссары, подстрекатели и распространители возмутительныхъ идей и сочиненій, я

¹⁾ Чулки про те, що Гарібальді має, ніби-то, прибути в допомогу польським повстанцям, кружляли не тільки серед поляків на Україні, а й у Польщі. Сучасний повстанню „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи“ видрукував у кн. VI за 1864 р. (стор. 391) таку, може й апокрифічну, а проте дуже характерну розмову, що її ніби-то у вересні 1861 р. якийсь Козюмузицький мав у Варшаві з салдатом піхотного низовського полку Корчагіним.

— „Слушай, москаль, — казав, ніби-то, Козюмузицький, — когда приѣдетъ Гарібальди и мы выступимъ противъ васъ въ поле, тамъ уже не проси Бога, чтобы встрѣтиться со мною.“

— „Пока приѣдетъ твоя Галабарда, — ніби то відповідав москаль, — то я еще успѣю отвести тебя въ циркуль. Уходи, пока цѣль“.

сдѣлає распоряженіе о заведеніи книгъ въ постоянныхъ дворахъ и корчмахъ, а также въ экономическихъ конторахъ. Не смотря на это, къ сожалѣнію, доходятъ ко мнѣ частными путями свѣдѣнія, что нѣкоторые неблагонамѣренныя лица не обращаютъ на себя вниманія полиціи, что въ краѣ скрываются и развѣзжаютъ прибывающіе изъ заграницы и Царства Польскаго эмигранты и что книги въ постоянныхъ дворахъ и корчмахъ и экономическихъ конторахъ ведутся не вездѣ въ порядкѣ: не записываются въ нихъ всѣ приѣзжающіе лица и книги не ревизуются полиціей". Далі ген.-губернаторъ подтверджує, між иншими заходами що до догляду за людністю, „бдительно наблюдать за новыми лицами, появляющимися въ городахъ и уѣздахъ, въ особенности изъ за границы и Царства Польскаго, узнавать, чѣмъ они занимаются, дѣйствительно ли они прибыли для той надобности, которую объявляютъ, или же она служить только прикрытіемъ неблагонамѣренныхъ предпріятій, не укрываются ли между ними люди, прибывшіе по чужимъ паспортамъ въ качествѣ эмигрантовъ. Тѣхъ изъ нихъ, которые бы возбуждали малѣйшія опасенія своимъ поведѣніемъ, не спускать съ глазъ и, усиливая до послѣдней степени надзоръ за ними, поступать въ отношеніи ихъ, какъ указано въ отзывѣ моемъ къ Вамъ от 20 декабря 1860 г. № 5184. Съ тѣми же, которые не предъ-
вѣщаютъ паспортвъ и не будутъ извѣстны полиціи, а также съ тѣми, которые будутъ проживать по чужимъ паспортамъ или по примѣтамъ, не схожимъ въ существѣ, поступать по закону въ установленномъ порядкѣ".

Кінчаючи замітку, зазначимо, що в Києві книги для записування приїзжихъ заведено було при кінці 1861 р., тим часом як наказ про заведення їх по провінції видано було, як ми зазначили вище, в лютому 1861 р. В наказі своєму до Київського гражданського губернатора з 4 листопаду за № 4970 ген.-губернатор писав, що „Київ, имѣя разныя учебныя заведенія, въ которыхъ воспитывается много молодежи, можетъ привлечь сюда агитаторовъ для злонамѣренныхъ предпріятій, и люди эти, скрываясь отъ вниманія полиціи, имѣютъ возможность тайнѣ дѣйствовать на молодежь, разжигать страсти и увлекать легкомысленныхъ къ безпорядкамъ". Зважаючи на це, ген.-губернатор і наказував завести в Києві „существующій въ С.-Петербургѣ порядокъ заявленія полиціи о „приѣзжающихъ и останавливающихся въ домахъ и гостинницахъ новыхъ лицахъ", а также и о тѣхъ, которыя переходятъ здѣсь изъ одной квартиры на другую".

Подав С. Буда.

До початків літературної діяльності М. Коцюбинського.

Опубліковані нами в „Україні“ перші твори Коцюбинського „Андрій Соловейко“, 1884 року ¹⁾, оповідання без заголовку „21 грудня 1885 р.“ ²⁾, і надруковане в його збірнику творів ³⁾ оповідання „Дядько та тітка“, — датоване „4 Лютого 1886 року, г. Вінниця“ — се все що відоме досі з початків літературної діяльності письменника.

Коли два перші оповідання се найцінніші матеріали до характеристики літературного розвитку Коцюбинського, то остання річ крім цього має й велике значіння автобіографічне, розкриваючи нам де-які неясні сторони духовного росту письменника. Про те, що це є автобіографічний твір, говорить, по-перше, самий зміст оповідання, а головне те, що ведеться воно від імени „Мусі“ — „ім'я, що ним звали Коцюбинського і за ранніх років і навіть в останні роки його життя (див. листи до дружини).

¹⁾ Див., „Україна“ — 1924 р. Ч. 3. ²⁾ Там-же 1924, Ч. 4. ³⁾ М. М. Коцюбинский, Твори, т. V. 1925 р.

По-друге, в архіві Коцюбинського зберігся один лист від його колишнього приятеля, який геть пізніше згадує за ті події, що їх описує Коцюбинський у своєму творі. Лист цей, з нерозібраним підписом писаний 21 листопада 1912 року, в Ахалдиху, Тифліської губернії, починається словами: „Дорогий друже!“, а далі оповідає про цікаві для нас події: „...Живу я сам їден. Про те, що живеться пагане нічого й говорити. За те, знову, маю багацько вільних хвилин, коли в моїй слабій вже пам'яті повстають події минулого. От не раз згадую, як ми ходили в Зарванді і старий панок (либонь Матковський?) кутив люльку з довгого цибуха „антінки“, і як я намірявся дістати в нього такуж „антінку“, і як це мені не вдалося.

Чи не описали Ви того цибуха і його власника в якому небудь із своїх оповідань?..

Е, багато чого згадується¹⁾.

Коцюбинський, як бачимо тоді-ж, під безпосереднім враженням списав „того цибуха“, але, і це головне, в цьому описові виявив нам себе,— тодішнього юнака, у якого саме формується світогляд; і тому це оповідання є найцікавіший документ для характеристики духовного розвитку молодого письменника.

Досі в літературі про Коцюбинського є одно лише джерело, що хоч почасти освітлює нам ці невідомі часи з його життя—це спогади Ол. Саліковського („Украинская Жизнь 1916 р. кн. IX, стор. 52,—„Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ“). Але Саліковський у своїх спогадах не зовсім правильно освітлює де-які не тільки зовнішні факти життя Коцюбинського, але й характер тодішніх настроїв та симпатій письменника.

Почати хоч-би з того, що неправильно названо школу, що в ній учився Коцюбинський, закінчивши шайгородську бурсу. Він не вчився в кам'янець-подільській духовній семінарії, як згадує Саліковський, а як свідчить брат покійного письменника Хома Михайлович та ще де-які знайомі родини Коцюбинських, покійний письменник після шайгородської духовної школи не вчився вже нігде, і пізніше лише склав іспити за чотири класи реальної школи і здобув тим право народнього вчителя.

Отже ця доба, після Шайгородська, часи, коли сам Коцюбинський ставав свідомою людиною, знову таки зовсім невиразні за тими матеріалами, що подає Саліковський.

Уже, правда, С. О. Єфремов висловив сумнів, що до правильності аналізу духовного життя письменника цих часів²⁾. Характеризуючи ті настрої, що панували серед тодішньої учительської молоді в Кам'янці, Саліковський ставить Коцюбинського якимось цілком окремо від загальних інтересів. Серед молоді тоді панував радикальний напрям, що виявлявся в гуртках самоосвіти, потайних революційних громадах, які жили нелегальною літературою. Народовольчество з його „кумірами“ Чернишевський та Добролюбовим захоплювало всіх.—„Ми, каже Ол. Саліковський,—ковтали нелегальну літературу й на пам'ять вивчали революційні гімни, збирались потайно та виробляли плани, як запровадити в Росії соціальну справедливість і політичну волю по-за національними розмежуваннями, бо про них ніхто з нас тоді й гадки не мав³⁾. Але Коцюбинського, згадує Саліковський, цей загальний рух зовсім не захоплював. Він стояв цілком осторонь від громадського життя своїх товаришів; інтереси його були взагалі по-за політикою й тяжили до естетики та

¹⁾ Архів Коцюбинського в Чернігові. Музей ім. Тарновського.

²⁾ Акад. С. Єфремов. „Коцюбинський“, ст. 15. ³⁾ Саліковський Ал., „Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ“, „Украинская Жизнь“, 1916. IX, ст. 52.

філософського мислення. Коцюбинський „купався в літературі і головну увагу звертав на художній бік творів, зовсім не захоплюючись їхньою тенденційною „гражданственностью“. При тім Саліковський переказує цікавий факт: коли він якось перечитав був йому одну революційну поему, дуже популярну серед молоді, то Коцюбинський не тільки не захопився її настроями, але рішучо її засудив і почав доводити неправильність психологічної будови, речи та неадаптивності її форми. Цей характеристиці настроїв Коцюбинського можемо протиставити настрої листа одного з тодішніх приятелів письменника, що жив з ним одним життям, одними думками—В. С. Лотоцького. Геть пізніше, після великої перерви в зносинах, Лотоцький пише Коцюбинському і, згадуючи давні часи, инакше освітлює духовне життя письменника тих-же часів, за які згадає О. Саліковський.

„25 Октября 1903 г. Узнав случайно, что Вы, дорогой Михаил Михайлович, обретаетесь не очень далеко, я снова хочу услышать знакомую речь и снова побеседовать с симпатичным человеком. Судьба так сложилась, что мы упустили друг друга, как то вдруг и при том на огромный период времени. Мне пришлось служить, или вернее—пытаться начать служить, в Бессарабии, где я был 3½ года секретарем Земской Управы, но затем я переселился в Тобольскую губернию, где начал судейскую службу. Сначала следователем, а затем Мир. Судьею. Пробыл там 6 лет и вот с конца 1899 переселился Мир. Судьею сначала ольгопольского уезда Под. губ., а с настоящего года г. Каменца.

Здесь в Каменце все мне приходит на память хорошее юнош. время. Хорошее своей юностью с одной стороны, и своими попытками организовать душевные порывы, дать им хорошее идейное направление и самих себя поставить в такое положение к остальному обществу, чтобы мы были полезны ему и чтобы польза эта была особенная—культурная, с другой. Конечно многого мы не достигли, идеалов не нашли, в душе каждого это дорогое святое время заложило твердый камень, твердый устой. Как в жизни ни было тяжело, как не ломали они на этой лада, суля чуть ли не блаженства, этот ничтожный повидимому камень, заложенный в основу еще несложившегося мира воззрений и попыткой рукой—был самой твердой и самой симпатичной поддержкой. А сколько ношение этого устоя само по себе уже приятно, само по себе удовлетворяет тебя.

Что ни говорите, а время общения нашего Каменце было временем самым дорогим, самым священным. Никакие дни искреннего движения мысли, истинного искания правды с Вами. Слышал я, что Вы продолжаете литературные свои труды, не имею никакого представления о них. Если Вы будете, аю и поделюсь с Вами своими впечатлениями.

Мне приятно будет снова побеседовать с Вами. Слышал я, что Вы продолжаете литературные свои труды, не имею никакого представления о них. Если Вы будете, аю и поделюсь с Вами своими впечатлениями.

Здесь в Каменце я отавды Константа Туровича и Алексея Саліковського. С ними еще ізрять по своему участку. Поэтому не могу уде и много приходится рузьям и знакомым. Во всяком случае ізо всех лить много времеах я больше всего дорожу знакомствами вышеуказанных двух хрежили то время, а раз они его пережили, то и этого времени. Очит они видели истину и всегда отличат ее от неправды. достаточн в жизни. Как мало на самом деле простоты, сантиментальности.

Жизнь сурова, жертв искупительных ищет. Пока будьте здоровы. Делаю этим письмом лишь опыт завязать с Вами сношения. Я даже не уверен вполне, что Вы в Чернигове. Жму Вашу руку. Ваш В. Лотоцкий. Адрес мой: Г. Каменец-Под., Новый План, д. Стерника. Мир. с. В. С. Лотоцкому“.

Шукання правди, спроби організувати пориви во ім'я народу і тільки для нього—це щось інше, як естетичне самозагиблення, про яке пише О. Саліковський. „Естетизм“ Коцюбинського, що його після смерті письменника так рішучо йому прищепили, був скоріше останнім етапом духовного розвитку Коцюбинського, якого він досяг, перейшовши спільне всім своїм товаришам захоплення народництвом. І сама ідея естетизму, як етикетки на цілій творчості Коцюбинського, могла з'явитися лише в наслідок непереможного бажання за всяку ціну, навіть у дитячих роках письменника знайти виправдання його світогляду останніх часів.

Візьмімо перші твори Коцюбинського; в них виразно виявилися його духовні інтереси. „Андрій Соловейко, або вчення світ, а невчення тьма“,—перший твір письменника. Уже саме призначення цього твору—„для народа зложив М. Коцюбинський“ говорить за мету, що її свідомо ставить собі письменник. А ті симпатії, з якими він змальовує той гурт молодих студентів, що на помешканні Жуковим з запалом обговорюють питання народного добробуту, і самий Жук, що їде на село, в народ, і до того-ж веде й Андрія Соловейка,—знову говорять самі за себе. „Через два роки й я вже вийду зі школи, буду доктором. Чи-ж ти думаєш, що я піду меж панів, де й так багато докторів, грошей на них. Ні, я піду меж ті нещасні люди, працею котрих всі живуть і для щастя котрих ніхто й пальцем не хоче поворушити. От куди я піду: так мені говорить моя совість“. Ці останні слова Жукові дають провідну ідею і зміст цілого оповідання, написаного на тему з Шевченка: „учітеся, брати мої“, що стоїть епіграфом до останнього розділу оповідання.

Візьмімо другу річ, написану 21 листопада 1885 року. Полишивши на боці всю наївність і примітивність мистецьких засобів автора, так у концепції цілої речі, як і в обробці окремих місць, звернімо увагу на ті останні слова, що підкреслюють мету, з якою автор взявся вдруге за перо. Змальювавши злидні й тяжке життя баби, Коцюбинський звертається до всіх, кому це знати належить, що багато таких нещасних людей на світі й наш обов'язок запобігти їхньому лихові всіма можливими заходами.

Нарешті третя з ранніх речей Коцюбинського безпосередно змальовує громадські інтереси письменника, що ними він жив тоді і які виніс певно зі свого спільного життя з тими постійними шукачами істини, за яких згадав в своєму листі Лотоцький. На дядькову увагу, що єдиний спосіб—навчити мужика слухатися й підняти його моральний рівень—це канчуки, молодий Коцюбинський повторює те саме, що він сказав і в „Андрії Соловейкові“:—„Не дуже ви, дядьку, з канчуками. Не канчуки тут у пригоді б стали, а просвіта“.

І певно, що ці слова не випадковий аргумент полемічного запалу юнака, але тверда переконана віра людини, що не раз думає над цими питаннями і тепер ними живе.

„В хаті всі уже сплять, давно вже півні проспівали, а Коцюбинський з дядьком ходячи по хаті, сперечається, та так завзято, як ніби від суперечки, „залежить щастя громадське“. А сама річ закінчується словами що до цього: „чим то кінчиться громадська справа. Що той бідний народ робитиме?“.

Коли до всього того додати ще, що, за словами брата письменникового Хоми,—Михайло за молодих літ захоплювався народництвом і лю-

бив „ходити в народ¹⁾), то перед нами вирисується образ раннього Коцюбинського, як типового ідейного народника-культурника, щирого сина свого часу, що досить довго, коли вже став справжнім письменником, зберіг у собі ці старі симпатії й інтереси юнацьких років. (П'ятизлотик, Посол від чорного царя, Ціпов'яз, По-людському і т. д.).

Згадані вище початкові твори Коцюбинського закінчують собою перший період його творчості, власне період підготовки до майбутньої літературної роботи, і як такі дуже проречисті і що до літературного розвитку письменника.

Коли дві перші речі ще цілком безсилі з художнього боку, хоч дуже цікаві саме нахилом письменника розроблювати психологічні теми, то третя річ („Дядько та тітка“) на наш погляд зазначає дуже великий крок Коцюбинського вперед. Це, звичайно, не викінчена художня річ, це просто нарис чи навіть нотатки, але в них ми вже бачимо значну спостережливість у характеристиках і певне поетичне піднесення в описах.

В ці часи Коцюбинський уже знайомий з чималою літературою і зокрема з Міцкевичем (він перекладає навіть його „Поворот“) і в його нарисові ми маємо вже певну літературність. „Дядько та тітка“ по-перше вже не тільки самий опис зовнішнього світу. Коцюбинський більше виходить уже із вражень і ми зустрічаємо тут просто високої вартости місця. „Стежка побігла високим лісом“, „висока струнка горобина позхияла свої голови, мов дерево хоче шепнути своєму сусідові через стежку якусь новину“, „тільки пташки щебечуть—розлягаються, та верхів'я лісове шепотить“, „точнісінько квітка уранці, не встигне спасти роса, як вона вже сміється до червоного сонця“, „юхтове лице його розтягнулось усміхом на мій добридень“, „квітник говорить, аж очі бере в себе“ (цього образу не раз вживає автор і пізніше) і т. д.

Всі наведені місця розкривають дуже інтересні можливості в майбутньому письменникові і, разом з зазначеними раніше особливостями його ранньої творчості (психологічний аналіз), творять цікавий ступінь художнього росту письменника.

Після цих трьох речей Коцюбинський, чи не пише прозою, чи може архів його не зберіг нам матеріялів за ці часи, — у всякім разі роки 1887, 1888 та 1889 дали лише де-кілька віршів, часто не оригінальних, а почасти перекладних з Гейне; а вже з 1890 року Коцюбинський енергійно береться знову до прози і вже за перший, 1890 рік, крім життєпису Івана Франка (не надрукований, він послужився як матеріял для його пізнішого докладу), перекладає з інших мов: „Святий вечір у Христа“ — з Достоевського, „Тадейко“ — з Ожешкової, „За для хазяйства“ — з Потапенка, „Люде та собаки“ і т. д.

Под. Ан. Лебідь.

¹⁾ Дивись звідомлення про засідання історично-літературного т-ва при ВУАН з 16. XII. 1924 р. („Більшовик“—21. XII. 1924. 291/1189).

Критика, звідомлення, обговорення.

Folk-lore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law by Sir James George Frazer, in three volumes, London, Macmillan, 1919, т. I ст. XXV + 560, т. II ст. XXI + 571, т. III ст. XVIII + 556, ціна 37 шіл. 6 п.

Хоч ця книга першим виданням вийшла ще десь в-осени 1918 року (авторська передмова підписана 26 травня 1918) проте — при теперішній дорожні і малім розповсюдженню англійських видань мабуть небагатьом у нас попала вона в руки. Тому вважаю потрібним познайомити з цією незвичайно цікавою працею — третім з ряду капітальним твором загальнопризнаного провідника англійських соціологів, наступника Спенсера й Тейлора на сій позиції — професора Фрезера¹⁾. Після чотирьохтомового корпусу матеріялів про тотемний устрій (*Totemism and Exogamy. A Treatise on certain Early Forms of Superstition and Society*) і класичної „Золотої Галузки“, що в останніх виданнях розрослася вже до 12 томів (*The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, I частина в 4-ім виданні, XII том містить бібліографію й покажчики, — є вже скорочені видання і вибрані ілюстровані „листки“, видані під редакцією дружини автора); вийшла отсе трьохтомова праця, присвячена фольклорові Біблії, і протягом двох літ мала вже чотири видання — окрім випущеного недавно скорочення.

Для такої великої і дорогої книги, в таких тяжких для науки часах, се успіх незвичайний. Його можна пояснити тільки тим незвичайним інтересом, який має серед англійського громадянства Біблія і все з нею звязане, віддавна — і до нинішнього дня. Сам Фрезер серед своїх безконечних, многосторонніх інтересів не перестає бути ентузіастом її не тільки культурно-історичних вартостей, а й чисто літературних прикмет. Він видав недавно свого роду біблійну хрестоматію — вибірку місць особливо визначних своєю літературною красою (*Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest*), яка мала великий успіх і була дуже прихильно оцінена англійськими церковними кругами. І в своїй великій праці, аналізуючи зміст Біблії як критик, як історик, як етнолог, відкриваючи під її тисячолітніми усвяченими священничими формами примітивний фольклорний зміст, що й досі живе в устах різних культурно відсталих рас — він не перестає любитись стихійною красою і літературними вартостями „сього першого світового класика“.

Заголовок книги, треба сказати передусім, не дає про зміст справжнього пояснення. Се не фольклорний матеріал Біблії, систематизований й інтерпретований за поміччю світового фольклору, а — сказати-б: „деякі епізоди з Біблії в світлі фольклору“. Автор спиняється на різних епізодах, які звернули його увагу своїм паралелізмом з фольклорним матеріалом, часом обмежується короткими вказівками на сі паралелі, ча-

¹⁾ Четверта праця, що може прибрати дуже великі розміри — „Віра в безсмертність і культ померлих“, стала розгортуватися тільки в останніх роках: перший том вийшов 1913 р., другий 1922, третій — саме недавно, все ще тільки Австралія, і в четвертій автор обіцяє зайнятися Індонезією.

сом розгортає широку панораму певних ідей примітивної людини, спільних преріжним племенам на тій стадії господарства і побуту, на якій перебував нарід єврейський в стадії сеї творчості — переходу від пастушкочовничого до хліборобсько-осілого життя. Орудуючи новішою критикою біблійного тексту він з-під новіших верств кодекса храма відкриває старші „єговістичні“ документи, притягає до помочи традицію інших семітських народів—Халдеїв, Арабів, то-що, і ті первісні фольклорні образи й ідеї, котрі вирисовуються перед ним на сім ґрунті, ілюструє і доводить до можливої певності за поміччю історично-літературного і фольклорного апарату інших народів, давніх і сучасних. Дослід над яким-небудь епізодом, або просто деталю біблійного оповідання—часом ледве помітною під пізнішими наверхствованиями, виростає в цілу розвідку з сфери порівняного фольклору, релігійних образів, моральних чи ритуальних норм, незвичайного загального інтересу.

Так, напр., розбираючи біблійну історію про гріх перших людей автор нагадує спостереження попередніх дослідників тексту, що добавали тут два скомбіновані оповідання: історію райського дерева життя—й історію дерева знання доброго і злого, що при сій комбінації цілком заслонила першу історію, так що дерево життя виходить знову на яв, аж коли прогрішеним праотцям треба було загородити приступ до нього. Далі аналізуючи ролі Змія, і освітлюючи її за поміччю інших фольклорних оповідань, приходять до висновку, що в основі мусить лежати мотив, як він то називає „переіначеного доручення“. З багатьох оповідань на сю тему, те котрим автор відкриває серію своїх паралель—готентотське пояснення смертності людей, було видане в збірці Українського Соціологічного Інституту: „Місяць посилає зайця на землю оповістити людям, що так як місяць умирає і знов оживає що-місяця, так і люди мають оновлятися, не вмираючи; але заяць чи забув, чи навмисно перекрутив це доручення і заповів людям, що-вони мають з'являтися і вмирати так як місяць,—через се люди стали смертні¹⁾. Для розуміння-ж біблійної історії мають особливий інтерес ті казки, де божим посланцем виступає змія, а серед них—особливо варіанти записані у т. зв. етіопських племен Східньої Африки, ближчих культурно, а може й расово до семітських племен. У племені Галля, що вважається найчистішим представником сеї етіопської групи, записали недавно таке оповідання: одного часу бог післав пташка до людей сказати їм секрет безсмертності: коли вони стануть старі й недужі, вони повинні скидати з себе шкіри і так відновляти свою молодість. Пташок по дорозі здибав змію, що жерла стерво, і став її просити, щоб вона дала й йому трохи м'яса і крові,—обіцяв їй сказати боже доручення, і в інтересах змії змінив його зміст і сказав в такий формі: коли люди старіються, вони вмиратимуть, але коли старієтесь ви (змії), ви скидатимете шкіру і оновлятимете вашу молодість. Бог покарав пташка за таке перекручення доручення, але люди таки стали смертні, а секрет безсмертності перейшов до змії. Подібні оповідання звисні й у деяких інших народів; у інших єсть оповідання про те, що люди давніше міняли шкіру і через те були безсмертні, але потім втрачали сю здібність; або що вони давніше воскресали по смерті разом з місяцем.

На підставі цього матеріалу Фрезер дає таку реконструкцію біблійного оповідання: Бог виліпивши чоловіка і жінку і ожививши їх своїм духом (дмухнувши до їх рота і ніздрь), умістив їх в прекраснім саді, і дав їм змогу вибрати собі смерть чи безсмертя власним вибором. На се

¹⁾ Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки, зладила Катерина Грушевська, ст. 58: Походження смерті.

він посадив в тім саді дерево життя і дерево смерти, і послав до них змію, наділивши її на се здібністю слова. Змія мала їм сказати: не їжте з дерева смерти, бо в день коли з'їсте, ви певно умрете; але їжте з дерева життя і живіть вічно. Але лукава змія змінила се, і сказала їм не їсти з дерева життя, аби не вмерти, а їсти з дерева смерти. Жінка повірила, з'їла і дала чоловікові. Від того люди стали смертні, сама ж змія з'їла з дерева життя і стала безсмертна: скидає з себе шкіру і живе вічно; якби не змія, ми-б теж скидали шкіру і жили-б вічно.

Я коротко переказав зміст отсього розділу (що займає в книзі повних два аркуші), аби дати поняття про характер сеї праці. Такі як сей і більші навіть екскурси в порівнянню етнологію присвячені біблійним оповіданням про створення чоловіка, про знак на Каїні, про потоп (сей займає 15 аркушів), про вавилонську вежу, умову бога з Авраамом, право Якова на спадщину (з приводу сього велика й интересна студія про ультимогенітуру у різних народів). Яків обманує батька козячою шкірою—автор добачає тут ритуал утворений у різних народів при передачі прав старшого сина молодшому, або при адоптації: симуляцію уродження від якоїсь тварини,—Біблія забула значіння сього обряду. Сон Якова (віщі сны, небесна драбина, пам'ятковий камінь). Сватання Якова—великий екскурс в сферу подружнього звичаю (17 аркушів!). Ендорська чарівниця—оракули і ворожіння у примітивних. Культ дерев. Правні звичаї: заборона варити козля в молоці матері (дуже интересний екскурс в сферу пастушких звичаїв що до молока і молочних продуктів, чистих і нечистих звірят, і под.) Пробивання вуха рабові (охоронне калічення різного роду). Жалібне натиання шкіри і обтинання волосся. Отрута як ордалія. Забивання бика, що вбив людину—карання звірят взагалі. Дзвіночки на одязі єврейських священників—магічне вживання дзвінків взагалі.

Се перерахування самих більших статей (менші я проминаю) дає поняття як про незвичайну різnorodність і цікавість сих книг, так і певну мозаїчність їх укладу і змісту. Зміст дуже різnorodний—але при тім він творить певну цілість, і дає суцільне поняття про примітивний, перед-релігійний підклад біблійної традиції, перенятий пре-логічним і магічним мишленням. Вражіння з сього погляду книга робить незвичайно сильне, і для багатьох адораторів Біблії як зверх-релігійної книги мабуть несподіване. Очевидно, передчуття сих вражінь подиктувало авторові отсі характеристичні й интересні стрічки передмови:

„Сучасні розгляди в старій історії людства, ведені в різних напрямках, зійшлись з майже непереборною силою на висновку, що всі цивілізовані раси, в тім чи іншій періоді, вийшли з дикого стану, більш або менш точно подібного станові, в яким різні відсталі раси зістались до нинішнього часу, і що довго потім, як більшість громади перестала думати і поступати як дикуни, не мало слідів старини, грубших способів життя і мисли живе далі в звичаях і інституціях народу. Оттакі пережитки підводяться під категорії фольклору, що в найширшій значінню сього слова, можна сказати, обіймає всю сферу традиційних вірувань і звичаїв, оскільки їх можна виводити від колективного діяння маси, а не можна вислідити в них індивідуального впливу великої людини.

„Не вважаючи на високий моральний і релігійний розвиток старих Євреїв, нема підстав думати, що вони були виїмком з загального закону. Вони теж правдоподібно пройшли через стадію варварства і навіть дикости; ся правдоподібність, оперта на аналогії інших рас, підтверджується розслідуванням їх літератури, що містить чимало відкликів до вірувань і звичаїв, які ледве чи можна витолкувати инакше як припущенням, що се рудиментарні пережитки далеко нижчого культурного рівеня.

„Завдання моєї праці змушували мене підчеркувати нижчу сторону життя старих Євреїв, розгорнену в Старім Завіті, останки дикунства і забобонів, які можна знайти на його сторінках. Але робити це не значить ігнорувати, тим менш—понижати ту вищу сторону єврейського генія, що виявила себе в духовній релігії і чистій моралі—що їх нетлінним монументом являється Старий Завіт. Навпаки, викриття низших елементів, що лежать під культурою Старого Ізраїля, так як лежать під культурою Сучасної Європи, скорше ще збільшує, контрастом своєї темноти, блеск сього народу, що з темних глибин несвідомости і жорстокости зміг піднятися до таких ясних височин мудрости і чесноти,—так як сонячне проміння, здається нам, світить більшим блеском краси, коли воно продирається через понурі хмари зимового вечора, ніж коли воно заливає землю спокійним сяйвом літнього півдня. На жаль, літописи дикости і забобонів становлять більшу частину людської літератури; але в яким іншому томі знайдемо ми, бік-о-бік з сею сумною літописею, псалмистів, що виливають свої солодкі і святочні мелодії скупленої в собі побожності на самітнім горбі чи на зеленім пастівні, при тихій воді? пророків що опромінювали свої спасенні візії благословенної будучности огнем запалу своєї уяви? істориків, що передали потомним вікам сцени далекої минувшини на віки набальзамовані амброю прозорого стилю? Отсе правдивий блеск Старого Завіту й Ізраїля; він—ми певні і переконані, житиме на віки й натхнення людства і тоді, коли варварство, заховане однакою сакральною і профанною літературою, буде очищене благороднішою людськістю будучности“.

З культурно-історичного погляду значіння Біблії в культурнім життю людства зовсім виїмкове, і особлива увага, котру англійський культур-історик присвятив їй, поставивши її в центрі свого культурно-історичного досліду, може бути оправдана. Як літературна пам'ятка, що переховала в такій виразистій, документальній формі такі багаті сліди примітивного родового, пастушого, низько-культурного побуту, вона являється і зістається незвичайним джерелом для генетичної соціології, і коментарі дані йому Фрезером мають велику вартість. Але з історично-літературного становища, здається мені, було б бажано більше уваги для залежності біблійних традицій від старших пам'яток семітської літератури і культури: вавилонських й інших. Автор притягає сей матеріал, але просто в ряді інших історично-літературних і фольклорних паралель; тимчасом як при тісних зв'язках біблійної традиції з вавилонською, а часто—й безпосередній залежності від неї, висвітлення сеї залежності може дуже часто поставити біблійний переказ в позицію простого варіанта вавилонської традиції, позбавленого самостійного значіння. Не будучи ні біблістом ні семітологом, я відчув се як певну недостачу сеї цінної праці; та се розуміється, не позбавляє її значіння, і я як найгорячіш рекомендую її всім нашим історикам культури, соціологам і фольклористам. На жаль, трудні економічні обставини нашого життя не дозволяють мені настоювати на перекладі її на українську мову,—хоч вона того варта!

М. Грушевський.

Проф. Р. Лашенко. *„Лекції по історії українського права ч. I. Княжа доба“*, Прага, 1923, с. 146.

Наука історії українського права лише недавно здобула собі право на існування. За царських часів права на існування за нею не визнавали й на юридичних факультетах викладали лише історію російського права. Річ у тім, що оскільки не визнавали українську націю,—не дозволяли й

виучувати й викладати її минуле. Бо всі-ж національності східньо-слов'янські—Українці, Білорусини й Росіяне ніби-то складали „руську“ націю і „нѣкоторыя мѣстныя особенності“ рекомендувалося скоріше забути. Для русифікаторської праці, звичайно, важливо було довести, що Україна та Білорусь—це землі спокон віку „руські“, які були на короткий час одірвані від Росії та потім (XVII—XVIII ст. ст.) знов з нею „шасливо“ сполучені. Історичний процес української, білоруської та російської національностей визнавала російська історіографія за загально-російський. От чому й на юридичних факультетах університетів існувала катедра історії „руського“ права, що викладала історію загально-„руського“ права (ніби-то таке право могло бути)¹⁾. Науку цю поділяли на три періоди: князівсько-земський, московський та імператорський. Курси історії російського права, звичайно, не говорили про право литовсько-білорусько-української держави XIV—XVII ст. ст.²⁾, мовчали про гетьманський період в історії України XVII—XVIII вв. Князівсько-земський період вони розглядали як етап історії російського права. Головна хиба всієї літератури цього періоду та, що а) ця наука веде юридичну традицію до москowsької держави й часто не досить виразно відокремлює князівський період від удільно-феодального періоду московської держави (XIV—XVI вв.), в) з другого боку вона користується правними джерелами усіх „руських“ земель, що на наш погляд, вже тоді сильно одріжнялися одна від одної й були на півдорозі до утворення націй української, білоруської та російської.

Отже курси історії „руського“ права княжої дсби не придатні для науки історії українського права. Огляд історії українського права княжої доби мали ми лише в одного українського вченого: академіка М. С. Грушевського. Академик М. С. Грушевський вже в двох перших томах „Історії України-Руси“ торкався багатьох явищ з юридичного життя Української княжої доби. Адже в першій томі він торкається юридичного побуту й державного устрою українських земель до закликання варязьких князів. Другий том присвячено переважно політичним подіям, політичній історії України-Руси, проте й тут історик права може знайти чи мало цікавих і для нього висновків, спостережень. Спеціально-ж історії українського державного права княжої доби присвячено значну частину т. III-го. Отже ця частина III тому є ніби-то першим курсом історії українського права.

Тепер маємо першу спробу окремого (від історії) викладу історії державного українського права княжої доби—„Лекції“ проф. Лашенка. Книга проф. Лашенка цінна тим, що своєчасна, що в неї мова послідовно йде про юридичні інститути українських земель. До того-ж вона стоїть на рівні сучасних наукових знань і в усякім разі не гірша від багатьох курсів історії „руського“ права. До негативних рис „Лекцій“ проф. Лашенка слід однести перш на перш брак порівнюючого методу. Гадаємо, що тепер писати курс історії національного права, не порівнюючи його інститути з правними інститутами інших держав, що стоять на однаковій ступні історичного розвитку—вже не можливо. Мало посилається автор на правні джерела. В більшості випадків він посилається на літературу питання й при цьому неприємно вражає те, що більшість посилань робить

¹⁾ На жаль, тепер коли ніби то є великі можливості для науки історії українського права, цю катедру на правничих факультетах скасовано. Тимчасом це недоцільно й шкідливо, бо правникові, що має працювати на терені України, необхідно знати історію українського права; з пережитками стародавніх правних поглядів та інститутів йому не раз доведеться зустрінутися в сучаснім народнім звичаєвім праві.

²⁾ Опріч „Лекцій“ проф. І. Малиновського.

він на курси й підручники історії російського права, а не на монографічну літературу. Отже, виникає сумнів, чи вповні використав її автор. Зовсім не розуміємо і не можемо вибачити того, що автор, очевидно, не знає Історії України-Руси академіка М. С. Грушевського (весь час посилається він на „Очерк истории украинского народа“ й жодної посилки не маємо на „Історію“).

З принципових непогоджень наших з проф. Лашенком одмітимо переорієнту, на наш погляд, значіння вікового елементу в державнім устрої українських земель. На нашу думку, віче в українських землях збиралося рідко, епізодично. Далеко більше значіння тут мала рада боярська, що в українських землях набула характеру постійної, авторитетної установи (в юридичнім розумінні). Погляд проф. Лашенка ми пояснюємо сліпим слідуванням за Костомаровим, що його весь час („Съверно-русскія народоправства“) цитує він. Проте, праця Костомарова писалася про північні, не українські землі. Гадаємо також, що автор помиляється, коли слідом за Костомаровим думає, що „кожне українське плем'я займало визначну племенну територію і, правуючись на такій території по своїх звичаях, утворювало одне поняття землі-держави“¹⁾. Мабуть скоріше правий акад. М. С. Грушевський, який думає, що городський (гегемонія міста) устрій земель зустрічався з племенним поділом, і з цієї комбінації утворювалися нові держави—землі-волості. Племена, що їх городське життя було слабо розвинене, були притягнені до сусідніх чужо-племенних центрів (напр., Древляни до Київів) і навпаки, сильний розвиток міст міг привести до того, що одне плем'я могло розділитися на кілька волостей (Чернігівська й Переяславська)²⁾.

По-за тим книга проф. Лашенка написана цікаво й повно, вона є єдиним підручником історії українського державного права княжої доби і слід побажати як нових випусків її так і того, аби в нових виданнях книги автор уникнув згаданих вад.

Л. Окиншевич.

Dr. Stanisław Zakrzewski. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. s. s. 63, 1922 we Włocławku. Zamość. Zygmunt Pomański i Spółka.*

Це невеличка брошура провінціального польського, на українській території розташованого видавництва, що випустило вже 42 такі брошури. Сам факт цей дуже показний і навчальний. Зміст брошурок теж.

Д-р Закревський доводить, що Малопольща й Великопольща протягом всього XIV століття солідарно, комбіновано й безперестанно заходилися коло прилучення „Руси“, а що ця „Русь“ сама прямувала в обійми „корони“ польської. Власне ці поставлені тези не відповідають заголовку брошури, але автор своє завдання розуміє суто по польському: „Русь“ то був матеріал для польської політики і треба розкрити, як ця політика цей матеріал перетравляла. Треба визнати за автором дотепність, остроумність і влучність в добір фактів та їх відзначенню. Але разом з тим процес розкритий неглибоко й однобічно. Автор часто згадує суспільство руське й польське, але приймає їх як щось загально відоме. Проте воно як раз зовсім не відоме. Політичні ідеали цього суспільства для нас неясні, а без вияснення їх не можна вірити, як це автор робить, в те що Болеслав Тройденевич князував на Русі як сюзерен Польського короля, та взагалі, що великопольські князі рахувалися з Польським королем, як королем. А без цього одпадає вся концепція автора підпо-

1) „Лекції“ с. 52.

2) „Історія України-Руси“ т. I. вид. 2-е, сс. 324—325.

рядкованості всієї акції прилучення Руси від часів Локотка до часів Ягела Малопольській політиці.

Вірніше було-б поділити цей період на дві частини: перша до смерті Болеслава Тройденевича, яка знаменується активним політичним впливом „Руси“ на Великопольщу. Мета цієї активності через об'єднання з Великопольщею пробити шлях до моря. Малопольща в цю добу вела політику насупроти самого об'єднання і супроти конечної мети об'єднання прокладання дороги до моря, через підписання пруського ордену. Останнє цілком свідомо провадив Казимир Великий.

Приблизно в цій акції накреслюються, хоч і поверхово, політичні ідеали руського і польського суспільств, які були засновані на економічних інтересах переважно, а не на ідеях польської королівської зверхності, чи сильної державної корони польської.

Автор далі не з'ясовує економічних інтересів суспільств. Він лише говорить про торговельні шляхи, про участь купців у посольстві, про користь державному скарбу польському від папського фіску. Але не з'ясовує нам економічного становища мало і велико-польського панства та „руського“ боярства. Він говорить про зріст Кракова після прилучення Руси, але не говорить про інші міста і взагалі міста, він говорить про колонізацію, але не з'ясовує економічних основ цієї колонізації. Всі ці справи безумовно впливали на державоформування польське від другої половини XIV століття. Мусіла вироблятися нова організація, нові форми урядування й справування, розраховані на заборчу „колоніальну“ політику. З усіх цих явищ автор відзначає чомусь тільки організацію краківського університету, який розрахований був і на руську молодь (може це зроблено в аспекті львівсько-університетської проблеми нашого часу). Безумовно треба розкривати як раз оце державоформування малопольське (і тільки малопольське) в умовах прилучення „Руси“, бо тільки воно створило фактично королівську владу польську з усім відповідним їй престижем та урядом. А самі, важні для автора, оцінки дипломатично-міжнародні факту прилучення Руси, ще не складають державотворчого чинника.

Цілком справедливо автор відзначає, що через прилучення Руси Казимиру вдалося скерувати торгівлю Руси через Польщу, а не навколо Польщі, як було до того часу. Вплив польського міщанства на „Руські“ міста теж відзначений вірно. Литовсько-польсько-руські відносини не вияснені. Східно-татарська політика польська мало з'ясована.

Змагання за Русь польсько-венгерське та роля Володислава Опольського зовсім не вияснені. Науковий метод автора відзначається некритичністю та ілюстративністю використання матеріалу й неповнотою його.

Всі ці хибі звичайно належать до наукового боку брошури. І ми її мусимо оцінювати так з уваги на завдання автора надати їй наукової, так би мовити, апаратури. Але сама по собі брошура має належати до науково-популярних видань. Через надання автором „наукової апаратури“ втратила вона і в популяризаційнім відношенні. Не дивлячись на це, польський читач знайде все-ж у ній добре освітлення імперіалістичних засобів і домагань середньовічної Польщі. Це завдання автор виконав хоч однобічно, але з належною гостротою, що до України. Вона розраховує не тільки на польського громадянина, а й на українське буржуазне й аграрне суспільство. Цим бо останнім подає добрий приклад полонофілства колишніх українських „бояр“ та інших. Тільки не дуже доведене це останнє. Та й для чого доводити, коли тепер українських „бояр“ зовсім немає, окрім не так-то численних здрібнілих представників галицької хрунівської інтелігенції та малоросійського панства. Через ці суперечності „наукової апаратури“ й популяризаційного завдання брошура не до-

сягає своєї мети, хоч належно з'ясовує ухил польської наукової думки в бік ширення імперіялістичних ідей.

П. Клименко.

Михайло Грушевський. *Історія України-Руси, том VIII, частина перша, роки 1626—1638, стор. 335. Частина друга, стор. 224. Частина третя, стор. 288. Київ-Відень 1922 р. Видання друге.*

Восьмий том „Історії України-Руси“ вийшов другим виданням, бо перше вже давно розійшлося й мало кому відоме. Більша частина його була надрукована в невеликій тільки кількості, через несприятливі для друку умови підчас війни і революції, що тоді саме починалася. Він обіймає двадцятипятилітній період історії України, з 1626 до 1650 року, себто з часу куруківської умови „до того моменту, коли виявилась безвиглядність зборівського компромісу й перспектива нового і безповоротного відірвання від Польщі стала неминуча (весна 1651 року)“. Цей період М. С. Грушевський оцінює, як „переломову епоху в життю нашого народу“.

Для своєї праці М. С. Грушевський використовував багато зовсім нового цінного матеріалу, як в архівах львівських, так в архівах і бібліотеках Москви та Петербургу. Це дало йому можливість не тільки ввести в наукове користування цілу низку нових фактів, але зробити поправки в деяких раніш відомих фактах, що їх уживали попередні дослідники. Головним же чином, величезний матеріал, який добув автор, дав йому можливість зробити свої оригінальні висновки, а також освітлення подій, в чому він не завжди згоджується з попередніми дослідниками. Я розумію тут, головним чином, ті частини праці, що стосуються до Хмельниччини. Про неї багато вже написано, але мушу зазначити, що книга М. С. Грушевського робить безперечно нову добу в історії дослідів Хмельниччини, як це зробив і VII том його „Історії“ для дослідження перших часів козащини, про що теж, як відомо, багато було написано до Грушевського.

Перша частина VIII тому обіймає події, що торкаються українського народу, від куруківської кампанії до великої війни 1638 року. Війна ця, як відомо, скінчилася невдало, але вона—каже автор—„мала велике симптоматичне значіння вінчавши собою розвій козацьких і взагалі народніх українських сил за сих кільканадцять літ, і вже містила в собі виразні прикмети народньої війни, які потім, тільки з більшим розмахом і на більшій території, виступили в Хмельниччині“.

(Ця епоха козацького життя вперше докладно освітлюється на підставі численних фактів що їх критично перевірів М. С. Грушевський).

Ще більше значіння мають, на наш погляд, друга й третя частини його праці. Тут і попередників у М. С. Грушевського майже не було таких, які-б так докладно вивчували темну епоху після 1638 року і початки Хмельниччини, як це зробив М. С. Грушевський. Це не значить, що попередні вчені і письменники не торкалися часів, що їм присвячує свою працю наш автор (взяти хоч-би Костомарова, Карпова). Але ніхто з них не притягав такої кількості нових джерел і ніхто не входив в деталі такого наукового вивчання окремих питань в історії тієї епохи, як ми це бачимо у М. С. Грушевського.

В кінці другої частини VIII тому ми находимо чотири досить великі примітки, в яких автор зібрав бібліографію: для десятиліття перед Хмельниччиною, для української колонізації Лівобережжя і Слобідщини, джерел до історії Хмельниччини й її історичної традиції. Остання з приміток присвячена огляду наукової літератури Хмельниччини. Свою бібліографію автор закінчує 1914 роком.

Особливо інтересні ті примітки, що торкаються Хмельниччини. Вони повніше і докладніше оброблені. Дати повну бібліографію автор звичайно

не міг. „Повна бібліографія Хмельниччини, каже він (стр. 199), дала-б цілу книгу, яка-б могла мати чималий інтерес, тому що на відносинах істориків до сеї доби, на тих точках поглядів, в яких розглядали вони її, дуже характеристично відбивалась історична і національна ідеологія тих кругів“. Автор, не претендуючи ні на повноту, ні на всестороннє освітлення історичної літератури, збирає тільки важніше або цікавіше (стор. 200). Починає він з польської історіографії і потім переходить до української. На жаль, примітки його дуже короткі і де-які потребують певних доказів. Замітки М. С. Грушевського з приводу літопису Величка, про те, що Зорка й його дневник, як вони виступають у Величка, це тільки апокриф,—хоч де-які дослідники (Костомаров, Антонович, Лазаревський)—держалися іншої думки, потребують докладнішого обґрунтування (стор. 206).

Оглядаючи джерела до Хмельниччини, М. С. Грушевський не забуває і поетичних пам'яток Хмельниччини. Взагалі, на думку М. С. Грушевського, історично-літературна традиція, при своїм значнім багатстві, може похвалитись добрим станом. Єсть чимало приступних і добрих видань, і робота в цьому напрямку велась інтензивно. В гіршому стані матеріал документальний, яким теж багата Хмельниччина. Він розроблений не так, як-би годилось. Дипломатарія чисто українського, тоб-то значить, збірки актів гетьманського й військового правління, нема і видання його зістається одною з найпильніших потреб української історіографії (стор. 207—208).

Дуже інтересний в книзі М. С. Грушевського, хоч і коротенький, огляд наукової літератури про Хмельниччину. Автор починає з книги Енгля, що вийшла в світ в 1796 році на німецькій мові, і йде далі в хронологічному порядку, роблячи короткі вказівки й на джерела, якими користувалися де-які з авторів. Оцінку праці Костомарова М. С. Грушевський робить в історичній перспективі розвою поглядів Костомарова на Хмельниччину. Костомаров, як відомо не раз переробляв свого Богдана Хмельницького (стор. 214—216). Найбільш гострим критиком Костомарова був, як відомо, Карпов. М. С. Грушевський підкреслює, що гострий тон Карпова загубив критику його. Інтересні коротенькі замітки М. С. Грушевського з приводу розвою поглядів Куліша на українську історію і Хмельниччину (стор. 219). До книги Будинського він ставиться негативно (стор. 220). Підкреслює, що з київських кругів вийшло порівнююче дуже мало про Хмельниччину. За 25 літ існування „Кіевская Старина“ умістила лише кілька документальних дрібниць і навіть на відкриття пам'ятника Хмельницькому не відкликнулася значною статтею про славного гетьмана (стор. 220). В останні часи М. С. Грушевський одмічає оживлення вивчення Хмельниччини як в українській, російській, так і в польській історіографії, починаючи з 250-ліття Хмельниччини, себ-то з 1898 року. Він сподівається, що інтерес до Хмельниччини має ще одновитись, коли прийдуть сприятливіші для наукових занять часи.

На свою працю М. С. Грушевський дивиться „тільки як на ступінь до тієї історії Хмельниччини — очищеної від кори легенди і уруженої всім науковим матеріалом, який зістався нам в спадку—а може бути результатом тільки дуже інтенсивної колективної роботи“ (стор. 224).

М. С. Грушевський підкреслює, що йому довелося віддати значну частину своєї праці „очищенню Хмельниччини від хащів легенди і тій передвступній роботі над необробленим науковим матеріалом, яка повинна бути уділом студій приготовчих“ (стор. 224). Одно це вже говорить про те, яку велику роботу взяв на себе і проробив автор.

Друга частина VIII тому оглядає „Початки Хмельниччини“. Найбільш темний малоосвітлений в науці період—це десятиліття перед Хмельниччиною, 1638—1648 роки. У Поляків цей період був відомий під наз-

вою „золотої спокою“. Ніхто не думав про можливість скорої зміни того режиму, що запанував тоді. „Нема, чого бути й нам, каже М. С. Грушевський, по всім пережитим тепер, дуже скорими в осуді такого засліплення, такої короткозоркості, такої легкодущності тих, що не змілі зрозуміти значіння подій тодішніх“ (стор. 3—4). Автор збирає краплі з матеріалів, щоб з'ясувати положення козаків і їх ролі в часи „золотої спокою“. Польська влада після 1638 року робила все, щоб приборкати своєвільне козацтво, але зовсім не задушила його. Своєвільна козащина знаходила свій захист на Низу, в Дніпрових уходах (стор. 29). На підставі „Донських актів“ 1630—1640-х р. виданих петербурзькою археографічною комісією, М. С. Грушевський констатує існування „воєнного брацтва, яке велося між козаками запорозькими і донськими“ (стор. 30—41). Таким чином, зерно козащини ніколи не гинуло і легко могло знову розвернутися широко, „Золотий спокій“ для держави польської не дав спокою для пригніченого селянства. Придавлений нарід все-таки жив і шукав шляхів для свого життя (стор. 42). Починається колонізація на схід.

„Українському колонізаційному походу на схід „присвячена окрема глава другої частини. Вона раніш була надрукована в 1914 році в першому числі „України“, що тоді як раз починала виходити в світ. В питанні про колонізаційний рух М. С. Грушевський мав видатних попередників (Владимирський-Буданов, Лазаревський, Багалій, Миклашевський та ін.), але наш автор не тільки дає підсумок того, що до нього було відомо, він по своєму використовує факти і дає їм своє освітлення. Це Владимирський-Буданов ставив питання „кому належить головна роль в справі заселення південно-руських пустинь в кінці XVI і початку XVII століття“. На це він оповідав так: самому населенню—і обмежував ролі в колонізації польської адміністрації, старост (Арх. Юго-Зап. Росії част. VII том III). Приблизно так дивиться і М. С. Грушевський. Успіхи польського господарства на східньому і південно-східньому пограниччю польської України—каже він—і тріумфи над „непослушною“ людністю в другій четвертині XVII століття погнали українську людність далі на схід за межі польської держави і дали почин до колонізації Слобідської“ (стор. 43). Багато місця одводить автор українській колонізації України за московською границею і її характеру, вияснюючи процес розвитку цієї колонізації (стор. 51 і далі).

Колонізація взагалі і за московську границю зокрема, на думку М. С. Грушевського, мала позитивне і негативне значіння в розвію подій перед Хмельниччиною і самої Хмельниччини. Еміграція утворила значні кадри воєнної людности, що пізніше могла взяти участь в великому народньому рухові і цим його зміцнити. Це було значіння позитивне. Це більше було негативне її значіння. Вона виробила практику масової утечі населення і тим зменшувала народню енергію. „Справа самостійности України була вбита за ціну її територіального розширення. Справа прилучення України до Москви і пізніших компромісів з Польщею й Московщиною до повної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом“ (стор. 78).

Багатий змістом і інтересом дослід М. С. Грушевського, що носить заголовок „Початок і причина війн Хмельницького“. „Українське громадянство перед Хмельниччиною“ (стор. 79—140). Автор спочатку розглядає погляди сучасників на причини Хмельниччини, як вони були висловлені з польської і української сторони. Далі йде мова окремо про мотиви повстання—релігійні, соціальні, національні і, в кінці, про козацькі кривди, як безпосередній привід до повстання.

Обрання київським митрополитом Петра Могили мало велике значіння. З боку релігійного, доба Петра Могили вважається як апогей

відродження православної церкви на Україні і в Білорусі. Але по-за межами церкви, як справедливо зазначає М. С. Грушевський, доба ця має сумнівну вартість. „Вона легковажила народні традиції і спроваджувала українське культурне життя на чужі йому дороги, тому з становища української національної культури ніяк не була розд्वітом, а скоріше дальшим періодом занепаду. Представники цього нового курсу були далекі і чужі також і соціальним змаганням народнім і національним почуванням. Оцінюючи все з становища виключно церковного конфесійного, вони відчувувалися від народу і від тих верств, в котрих збиралось національне життя і сим приготували в будучності упадок самому церковному життю“ (стор. 99). Могила не був прихильник до широкої участі громадянства в церковних справах (стор. 113), тим більше до участі в них козаків, як елемента революційного (стор. 112—117).

Автор підкреслює, що в мотивах для повстання Хмельницького релігійний мотив усилено підчеркувався, тоді як мотив соціальний, безсумнівно дуже могутній і реальний, губиться серед других і ніде не виступає у весь зріст. Що до мотива національного, то він підмінюється релігійним. Через що так? „Найбільш інтелігентною частиною було духівництво. Через те релігійний момент брав перевагу. З другого боку, боротьба велася з магнатським режимом. Вона цікавила ті елементи, що вступили до козацького війська і заняли в ньому провідні позиції. Народні-ж маси залишалися пасивними. Тому їх соціальні домагання і губилися в тіні (стор. 117—118).

Для того, щоб з'ясувати соціальні мотиви Хмельниччини, М. С. Грушевський висліджує їх у різних авторів-сучасників і у літописців (стор. 117—128).

Що до національних мотивів, то автор приходить до такого висновку: „в чистій, абстрактній формі національний момент, як причина повстання, як агітаційний його мотив майже не виступає. Але він переходить через всі моменти пониження й покривдження українського елемента на різних полях і з різних поглядів—загострює їх прикрість і болючість та зв'язує в один ланцюг, в оден образ гіркого, до помсти вопіючого поневолення українського народу“ (стор. 128). Війна через те набуває характеру національної війни (стор. 130—131).

Незносні відносини для козаків, які утворила ординація 1638 року, грали ролю запалу серед осередку козаччини і її реєстрової частини (стор. 131). Автор наводить чимало фактів для характеристики цих відносин (стор. 131—140).

На передодні повстання, в 1646 році, до короля Владислава їздили посланці од козаків. Між ним був і Хмельницький. Король вів з ним переговори, на які М. С. Грушевський дивиться, як на акт нелегальний (стр. 144 прим. 2). Король видав козакам привілей, зміст якого невідомий. Мабуть він підтверджував їх права і вільності. М. С. Грушевський шляхом догадок хоче більш докладніше з'ясувати цей договір (стор. 144). Осібну подорож Хмельницького з скаргами на його особисті справи він залічує до епізодів дуже сумнівних, також і пораду короля козакам боронитися своєю шаблею (стор. 145).

Біографія Хмельницького бідна безсумнівними фактами і багата легендою. М. С. Грушевський не ставить собі завдання дати повну критичну біографію великого гетьмана. Він обмежується головнішими фактами і моментами особистого життя Богдана, потрібними для розуміння його публічних виступів (стор. 151).

Богдан родився коло 1595 року (стор. 153). Навчання його в київській братській школі М. С. Грушевський вважає безосновним здогадом

(стор. 153). Що-ж до учення в єзуїтській колегії, ярославській чи львівській, то про це єсть певні свідоцтва (стор. 154). В 1630 годах Хмельницький займав уже визначну позицію в війську. Те, що він був підозрілим і виявляв бунтівничі замисли—цілком не вірно (стор. 157).

Вихідною точкою для дії Хмельницького була сварка з підстаростою чигиринським Чаплицьким чи Чаплинським. Причина її мабуть завжди зостанеться секретом. Легенда поставила тут боротьбу за жінку, але М. С. Грушевський ставиться до цього негативно і показує, що легенда про жінку з'являється тільки після 1651 року, коли в сем'ї Богдана сталася трагедія, яка закінчилася повішенням другої його жінки. В раніших відомостях мови про жінку немає (стор. 158). Цілком правдоподібна думка М. С. Грушевського про те, що трагічний кінець другої жінки Богдана дав мотив для легенди про неї, „як причину всієї біди, як про „степову Гелену“, за якої пішла козацько-польська війна“ (стор. 158).

Реальними причинами діла Хмельницького М. С. Грушевський вважає різні старостинські драчи з Хмельницького і одібрання суботівських ґрунтів (стор. 159—162).

Популярну легенду про викрадення у Барабаша королівських листів автор зараховує до нереальних фактів (стор. 165).

Про початки повстання в науковій літературі зафіксувалася белетристична фантазія Величка. Оповіданню його М. С. Грушевський протиставляє цілу низку авторитетніших, на його думку, звісток, де початок повстання виявляється зовсім инакше (стор. 165—171).

Якими мотивами поведився Богдан, коли він утік на Низ при кінці 1647 року? Не можна думати, „що старий сотник, заможний і шановний, мав вдовольнитися ролю неприкаяного низового дугаря без усяких дальших планів“. М. С. Грушевський, без твердих, правда, фактів, висловлює думку, що „невдоволена шляхетським режимом козащина зробила сепаратію на Запорозжя, щоб там організуватися, незалежно від режиму, установленого ординацією 1638 р. і служити королеві“ (стор. 172). Віра в спочуття короля повстанським планам могла бути добрим джерелом для агітації, з другого боку, на думку нашого автора, для цього значіння—міг мати ще й другий момент, обрахований на шляхту, яка сильно підтримувала Хмельницького в його повстанні, бо страждала од магнатського великого землеволодіння. Це, звичайно, тільки відгадування мотивів, а не реальні вказівки на них, як це зазначає і сам автор (стор. 173). Провідна ідея у всякому разі мусіла бути у Хмельницького, коли він тікав на Низ: це зібрати на Низу козащину і підняти її до боротьби для повалення ординації 1638 р. (стор. 174).

Друга частина праці М. С. Грушевського закінчується етюдом про „весн. війну 1648 р.“ до Жовтих вод і Корсуня. Тут багато нових, часто майже дрібних фактів введено автором в оборот. Повстання розвинулося дуже широко. Автентичних універсалів з закликом до повстання не маємо. Білоцерківський універсал, наведений у Величка і в „Історії Русов“, автор вважає „безсумнівним фальсифікатом“ (стор. 193 прим.). Україна підіймалася і без універсалів, стихійно (стор. 196).

Третя частина VIII тому носить ще окремий заголовок—„Хмельниччина в розв'язі“ (1648—1650). Вона складається з чотирьох етюдів: „проби компромісу (літо 1648)“; „осіння війна і зимова угода 1648 р.“; „нові українські плани і рішучий розрив з Польщею. Війна 1649“; і напоследок—„зборівська угода й її безвиглядність“.

Чернь бажала дальшої війни з Польщею. Хмельницький і старшина не хотіли її, і Хмельницький „до певної міри відмежував себе від хлопської жакерії“ (стор. 19). Повстання розвивалося по всій Україні, як на

лівому, так і на правому березі Дніпра, і Хмельницький не міг здержати його. М. С. Грушевський зібрав багато фактів, що малюють нам цей розвій повстання (стор. 27—40). Пани утікали з Задніпров'я. Утік і Ярема Вишневецький. Йому ледве під Любечем удалося пробитися на правий бік Дніпра (стор. 29). Тут він взявся карати повстанців (стор. 40—45). Його відмінна жорстокість викликала у повстанців „бій на життя і смерть“. На чолі повстання стає Максим Кривоніс (в народній пам'яті Перебийніс). На де-який час Хмельницький зостається на заднім плані (стор. 45). Діяльність Кривоноса продовжувалась, однак не довго, кілька місяців. М. С. Грушевський зібрав про нього відомості і хоче, по можливості, вяснити його політичну фізіономію. На думку його, ідеологія Кривоноса—це ідеологія повстання не проти Польщі, а проти панів і за віру (стор. 45—48). Відносини між Кривоносом і Хмельницьким були напружені, і Хмельницький майже заарештовував Кривоноса (стор. 48). Повстання Кривоноса і його успіхи примусили Хмельницького вийти з пасивного поведіння (стор. 49). М. С. Грушевський дуже уважно зібрав матеріали для того, щоб, по можливості, прослідити крок за кроком похід Хмельницького під Львів і Замостя (стор. 49—101). Досі зістається неясним, каже він, на скільки діяльну участь брав Хмельницький і його товариші в елекційній боротьбі, яка тоді велася з приводу обрання короля на місце померлого Владислава IV. В останній момент вони стали на сторону Яна-Казимира і з ним звязали свої надії; але, яким саме шляхом вони дійшли до цього—зістається неясним (стор. 101).

Після обрання короля Хмельницький поїхав до Києва, де чекав його приїзду єрусалимський патріарх Паїсій. Хмельницького зустріли в Києві з великими почестями. З Паїсієм гетьман вів таємні наради. По його словам, Паїсій благословив на дальшу боротьбу з ляхами. М. С. Грушевський надає велике значіння зустрічі Хмельницького з патріархом, і цьому останньому приписує ідею української державности і навіть певні династичні перспективи, що зробили великий вплив на Хмельницького (стор. 126). Ще більше значіння він надає в цьому відношенні київським інтелігентським колам. „Для мене принаймні нема сумніву, пише він, що тою лабораторією, де творилися державні ідеї й програми, котрих відгомони потім долітають до нас з козацьких кругів, були в сю пору перед усім київські інтелігентські круги, світські і духовні, і їм посередньо й безпосередньо завдячував Хмельницький ту перемену в своїх настроях і планах, що так здивувала сучасників“ (стор. 128). В Києві Богдан замислив боротьбу за визволення „всього руського народу“. На думку М. С. Грушевського, в Києві у Богдана почалась якась сильна внутрішня робота, якась духовна криза. Він переходив од однієї крайности до другої, і „в цім напруженню і нерівностях, очевидно, відбивалася велика криза політичної мисли, яка йшла в цих (київських) кругах“ (стор. 129). Звичайно, це тільки здогади, більш-менш правдоподібні. На нашу думку, автор прибільшує значіння Києва в ті часи, як „політичної лабораторії“. На це ми не маємо певних вказівок. Ідея державности могла виявись у Хмельницького і без впливів патріарха і київських кол, а як результат успіху і досягнення високої влади. Щоб сказати відомі слова Киселю: „виб'ю з лядської неволі нарід руський весь. Перше я за свою школу і кривду воював—тепер буду воювати за нашу православну віру“—на це не треба було великого напруження розуму. Це не програма, за якою мусіли стояти певні події. В той час, коли вони були сказані, це були гарні слова, не більш. Своє історичне значіння вони одержали через те, що події розвернулися, мимо волі Хмельницького, так, що, дійсно йому довелося „вибити з лядської неволі нарід руський“. Як раз підчас пере-

бування Хмельницького в Києві Поляк Голінський писав: „хоч-би сам Хмельницький хотів згоди, то хлопство не хоче того дозволити і попи руські, але щоб кінчав війну з поляками: аби віра руська ширилася, а панів над собою не мали“ (стор. 130). Хмельницький мусів продовжувати війну, бо цього вимагали соціальні обставини, а не потреба здійснити державну ідею. Для цього М. С. Грушевський наводить багато фактів, дуже виразно малюючи, як ступнево наспівав конфлікт з Польщею. Виникла війна 1649 року, яка скінчилась зборівською угодою.

Досить докладно і подрібно вияснює М. С. Грушевський умови, при яких сталася зборівська угода (стор. 192—215).

Зборівська угода не була умовою, „пактами“, „трактатами“, як говорили пізніш. По формі, це не договір, а королівський маніфест, акт королівської ласки (стор. 214—215). М. С. Грушевський приводить його текст з виправленої ним офіційної копії москов. архіву міністр. закорд. справ (стор. 215—217).

На підставі угоди війську козацькому був виданий привілей, що ним затверджувалися всі його права і привілеї.

Зборівська угода не могла задовольнити козаків. Гетьман і старшина де-який час затаювали зміст угоди. Про неї розповсюджувалися легенди, щоб зменшити її тяжке враження, яке вона зробила на людність. Найтемнішою плямою зборівської угоди був ясир, що дозволено було взяти ханові з українських земель, а також зменшення козацької території. До цих часів М. С. Грушевський односить відому пісню „бодай Хмеля Хмельницького перша куля не минула“ (стор. 217—227). Сейм затвердив зборівський акт в загальних рисах, не втягнувши до конституції не тільки повного тексту, але й якого-небудь витягу (стор. 261). Були видані привілеї. В тому з них, що стосувався релігійного питання, інтересний уступ, мотивування, в котрім „немов звучать уже предвісті пізнішої „Гадяцької унії“ (стор. 262).

Король проголосив повне замирення, але на Україні було не спокійно. Шляхта, що поверталася до своїх маєтків дозволяла собі репресії. З приводу цього виникали повстання (стор. 265—266). (Нечай, полковник брацлавський, а на Запорозжю проголошено було гетьманом Худолія проти Хмельницького). Хмельницький і старшина залишалися одначе, лояльними. Першим доказом цього було спорядження реєстру, другим — київський з'їзд старшини і гетьмана з воеводою Киселем (стор. 271).

Роглядаючи реєстр, що був складений після Зборова, М. С. Грушевський не перецінює його значіння. На його думку реєстр „менш усього мав на меті дати образ дійсного стану речей; він був, так-би мовити, дипломатичною одпискою, приладженою до вимог зборівської угоди“ (стор. 272). Він не обміямав всієї людности і всієї території. М. С. Грушевський дає аналіз реєстру, розглядаючи його по полкам (стор. 273—280). Київський (а не Переяславський, як кажуть другі) з'їзд скінчився порозумінням. Гетьман і старшина заявили, що будуть боротися проти бунтів і своєвільства. В цьому напрямку було видано і універсали. Але це не зменшило небезпеки. Конфлікт висів вже в повітрі...

Обговорюючи працю М. С. Грушевського, я мав на увазі підкреслити де-які з його думок і висновків, щоб показати все багатство наукове, яке в собі містить його книга. Але не зо всім можна погодитися, не все можна признати досить обґрунтованим. Таким спірним питанням треба визнати, наприклад, міркування М. С. Грушевського з приводу зародження в Хмельниччині і у Хмельницького ідеї державности. Автор бачить це вже в перший період до зборівської угоди. На мою думку, він вимагає од фактів більше, ніж вони можуть дати. В ті часи рух був виключно соціальний і не виходив, в думках вождів його, по за межі Речі Посполитої. Це було бажання поліпшати стан народу в межах існуючої дер-

жави. Державні ідеї могли виявитися тоді, коли розвій подій поставив Хмельницького лице в лице з іноземними державами. А це було вже після зборівської угоди. Через те здається прибільшенням, коли у „вступному слові“ до III частини М. С. Грушевський пише „після блискучих, цілком несподіваних тріумфів жовтоводських та корсунських Хмельницький і його товариші стали заходитись коло закріплення та використання досягнутих здобутків і поволі дійшли до тих високолетних планів соборної, незалежної України і широких політичних комбінацій для її забезпечення, які не раз чарують нас з далекої перспективи“.

Прокладаючи нові шляхи в вивченню Хмельниччини, М. С. Грушевський мусів звертати велику увагу на зовнішню сторону Хмельниччини, на війни, на дрібні факти тодішніх подій, але все це не перешкоджає соціальної стороні історії, яка у Грушевського стоїть на першому плані і для якої він так детально й вивчає ті моменти, де проявлявся народний рух. В цьому відношенні де-які дрібниці можуть дати і дають більше, ніж великі і красномовні факти. Сторінки, де він говорить про зріст повстання (стор. 29) в різних частинах України, можуть бути кращим доказом цієї думки.

По своєму змісту, методу, багатству фактів і висновках, VIII том „Історії—Руси“, безперечно зробить нову епоху в розробці Хмельниччини і в цьому відношенні він мусить зайняти окреме положення в українській історіографії. Його не можна порівнювати з попередніми вивченнями Хмельниччини як в українській, так в російській і польській історіографії. Після Костомарова ніхто з дослідників не захопив так широко епоху, як це робить М. С. Грушевський. Але з Костомаровим його не можна поставити рядом через те, що М. С. Грушевський на перший план висовує соціальну історію українського народу в епоху Хмельниччини, тоді як у Костомарова переважає політична і зовнішня сторона, яка давала більш драматизму для художника. Критична сторона у Костомарова викликала заперечення. Сила-ж Грушевського—в його критичній методі. Можна не завжди згоджуватися з висновками М. С. Грушевського, але не можна заперечити тому, що критичне вивчення історії стоїть у нього на великій науковій височині.

Нова робота М. С. Грушевського зачіплює стільки питань, дає стільки провідних ідей і перших кроків для нових розшукувань, що вона безперечно мусить розбуркати історичну думку у інших дослідників. Треба сподіватись і бажати, щоб вона стала скоріш моментом для нових робіт по Хмельниччині. М. С. Грушевський справедливо каже, що вивчення Хмельниччини мусить зробитися колективним.

Попередні томи „Історії—Руси“ були написані трохи важкою науковою мовою і вимагають де-якого напруження при читанню. Що до VIII тому, особливо до III його частини і почасти II, то в де-яких місцях вони написані так живо, інтересно, так художньо, що їх читати і легко, і читаються вони з великим неослабним інтересом. Автор не помиляється, коли пише: „не вважаючи на свій суто науковий характер, книга, мабуть, з користю і інтересом буде прочитана кожним, хто цікавиться нашим минулим і нашим сучасним“.

Акад. Мук. Василенко.

Січинський Володимир. *Архитектура Крехівського монастиря по деревоту 1699 року. Реферат, читаний на зібранні уртка діячів українського мистецтва у Львові. Львів, р. 1923. Друковано 500 примірників, відбитка з Літературно-Наукового Вістника, кн. VIII—IX, 1923 р. 24 сторінки. з 1 малюнком.*

Стара гравюра, як джерело до пізнання нашої архітектури, особливо деревляної, майже не звертала на себе уваги дослідників мистецтва, і такі документи, як план Києва 1638 року, краєвиди Перемишля, Камінця

Подільського роботи західних майстрів і десятки інших гравюр на дереві і міді XVII—XVIII ст., що дають такі цінні дані про наше будівництво, ще ждуть свого дослідника.

Тому особливо треба вітати появлення, студії заголовків якої ми навели вище.

Крехівський монастир стоїть в Галичині біля м. Жовкви. Заснували його в другому десятиріччі XVII ст. манахи—вихідці з Київської Лаври. Тоді-ж збудовано й дві найстарші церкви монастиря, а за часів між 1628 і 1669 роками ще три церкви й мури.

Особлива цінність гравюри Діонісія Сінкевича, зробленої в 1669 році, полягає в тому, що вона передає вигляд крехівського монастиря до переробок, які монастир пережив в XVIII ст. Коли прийняти на увагу, що монастир, не зважаючи на бурхливі часи Хмельниччини ні разу не горів, то стане зрозуміло, наскільки цінна ця гравюра, де виявлено усе будівництво монастиря: не тільки церкви й дзвіниці, але й брами з банями, палата, пекарня, лікарня, кравецьня й інші будови і взагалі увесь архітектурний ансамбль монастиря з його дрібними деталями.

Автор гравюри—Сінкевич, постриженець і ігумен крехівського монастиря—гарний майстер, знайомий з західною графікою, прекрасно володіє технікою, уміло й точно передає на гравюрі всі тонкощі будівництва,—наприклад, наріжні русти камінних веж, нахил повислих площ у профілі.

Головний зміст розвідки Січинського є історія будови монастирських будинків, дає він також і біографічні дані про Сінкевича. Порівнюючому аналізу архітектурних форм, що мають на гравюрі, одведено фактично лише 5—6 сторінок.

В крехівській архітектурі, на думку С—го, відбилось три добі українського церковного будівництва, яких представлено трьома типами церков, що червоною ниткою проходять через цілу історію українського церковного будівництва: 1) трьохкамерні церкви з розвинутою середньою частиною, 2) однобанні церкви з двобічними баньками, як маківки, на бокових причілках і 3) трьохбанні церкви, які в початковій своїй стадії не мали ще різко зазначених бокових камер (бабник і вівтар), а бані насаджувались просто на бокові причілки.

С. висловлює цікаву гадку про походження й розвиток бані. За первісну форму української церковної бані він вважає „грушевидну“ або „шоломовидну“ баню, що в первісних своїх взірцях вінчала квадратний підбанник і закінчувалась звичайним шпилем, або хрестом і потім розвивалась і ускладнялась: замість квадратного підбанника почали будувати „вісімку“, а замість шпиля насаджували маківку і пізніше „лихтар“ із маківкою, при чім на маківці повторювалися форми нижнього підбанника й бані (ст. 20).

Дуже бажано було-б, щоб автор продовжував і далі свої дослідні над гравюрами, як джерелом до історії нашого будівництва.

Дан. Щербаківський.

Меланія Бордун. *З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII в. (На основі візитацій М. Шадурського 1759—1763). Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. СХХХІV—СХХХV, Львів 1924 р., ст. 137—160.*

Про культурний та освітній рівень українського духовенства в Галичині в половині XVIII ст. знаходимо нові відомості в розвідці Бордун, яка написана на основі візитацій М. Шадурського, апостольського протонотарія. Відомий своїми енергійними заходами коло піднесення освітнього й взагалі культурного стану духовенства, митр. Лев Шептицький

призначив у 1759 р. генеральну ревізію всіх єпархій. Візитатором призначив М. Шадурського і в пастирському листі з 26/IX повідомив про це деканів своєї єпархії. Шадурський повинен був оглянути все, що з права чи обичаю „підлягає духовній владі; між иншим доручалося йому довідуватися, чи відповідає життя парохів приписам Замойського синоду (завданням якого було освітне та моральне підвищення рівня духовництва). Візитатор мав право карати винних і змінити все невідповідне тим приписам. Для перевірки мав користуватися він інформаціями від громади. Цей об'їзд єпархій тягнувся з 1759 по 1763 р. Зібраний Шадурським матеріал складає 6 великих томів. З поданих автором відомостей ми вибираємо характерне для побуту духовництва тих часів—половини XVIII ст. Загалом беручи, духовництво було дуже темне, яке мало відходило від тодішнього кріпацького селянства. Багато парохів пиячили, ходили по корчмах, погано впливали на нарід своїми сварками та бійками, одвідували ярмарки, де не завше себе добре поводити. Тому було заведено спеціальних цензорів, які повинні були наглядати, щоб духовенство поводитися пристойно. Взагалі візитатор забороняв усе, що не відповідало гідності пароха. Так одному він заборонив палити люльку в присутності парафіян, другому заборонив самому ходити за плугом, їздити з кіньми в степ на ніч. Суворо забороняв носити невідповідну одіж. Заборонив навіть їздити на одному возі з жінкою, щоб не „соблазняти“ людей. Майже загальна темнота викликала накази багатьом парохам купити книгу казусів і читати їх у всяку вільну хвилину. Багато парохів не вміли навіть відправити як слід служби. І от візитатор, за прикладом Ат. і Л. Шептицьких, наказував дяконам, щоб вони викликали до себе, по кілька парохів і вчили їх усьому потрібному для душ пастиря. Дуже пильнує так само Шадурський, щоб діти парохів училися в латинських школах; тим, хто не послав сина до школи, загрожував грошовими карами. Наказував відкривати по всіх селах школи. Взагалі дуже піклувався і про народню освіту. Але що можна було зробити в цім напрямі в умовах селянського пригнічення та бідності та панської класової політики? Зусилля ці були даремні.

Г. Шамрай.

Січинський Володимир. *Українська хата в околицях Львова. Реферат, читаний на зібранні українського наукового товариства в Празі. Львів. Р. 1924. 22 стор. 2 нумер. 8 таблиць рисунків і планів.*

Вихід розвідок С. Таранушенка, що уперше пристосував художні методи до студіювання селянського будівництва, заохотив і інших дослідників мистецтва до монографічного опрацювання хатів, як творів мистецтва. Таку мету ставить собі доклад В. Січинського.

Вважаючи не доцільним досліджувати хатне будівництво одразу цілої околиці, або групи сел, автор, взявши півколо (на північний схід) від Львова радіусом біля 10 кілометрів, вибрав в ньому село Греди, яке на його думку відповідає характеру цілої округи. Опреділивши головні типи хатів цього села від первісних—двохкамерних до більш складних, автор взяв середню, нормальну по віку, стилю й розмірам хату, характерну для цілої околиці і дав її детальний опис з малюнками й обмірами.

Для з'ясування обличчя хати, яко архітектурно-мистецької цілості, автор вважає вистачаючим слідуючі рисунки: 1) загальний зовнішній вид (перспектива) хати, 2) головний фасад, 3) конструктивний план хати, 4) план внутрішнього розположення хати, 5—6) поперечний і продовжний перерізи, 7) внутрішній вид (перспектива) хати і 8) деталі.

Не одкидаючи потрібності шукання пропорцій архітектурних форм при допомозі цифрових відношень, яке на думку дослідника всеж дає

„де-що“ для характеристики будови, Січинський поглиблює студіювання архітектури введенням аналізу ритміки хатів. В своєму докладі він дає спробу характеристики ритміки досліджуваної ним хати, порівнюючи її з хатами харківськими, гуцульськими й бойківськими, при чому користується приблизно тими методами й прийомами, які вживає М. Гінзбург в своєму етюді „Ритм в архітектурі“. На жаль, Січинський (як і Гінзбург) дає аналіз лише лінійно-плоскостних ритмів зовнішнього вигляду хати, а не ритміки архітектурних мас, що необхідно робити, коли ми студіюємо архітектуру, як таку.

Хоч і пише С., що текст його статті обмежено до minimum'у, але всеж у вступній її частині, на нашу думку, залишилось багато зайвого, що не має безпосереднього зв'язку з даною темою, і поруч з цим нема того, що безпосередньо вимагала тема.

Коли автор ставить за своє завдання, і ставить цілком слушно, не шукання визначних будов—уніків, а студіювання „звичайної“ народної творчості з метою виявити „середній“ образ народного будівництва, його типові форми, то такий дослід можна вважати за закінчений лише тоді, коли архітектурно-мистецький аналіз даного типа хатів буде поставлено в зв'язок з місцевими умовами. Адже при усій загальній схожості—хати різних частин України надзвичайно різноманітні, і ця різноманітність залежить перш за все від місцевих умов. І тому при досліді цього типу і мусить бути з'ясовано, як саме відбилися на даному архітектурному типі місцеві фізико-географічні умови. Коли таку залежність і зв'язок в деталях трудно буде установити, то все-ж таки досліді мусять починатись характеристикою фізико-географічних і економічних особливостей даної округи і даного села: степ чи гори характерні для даної місцевості; чи єсть близько ліси, камінь; яка давність заселення даного пункту; етнічний склад населення; віддаленість міста, залізниці, фабрик; чим живе населення, його економічний стан і т. и.

Друге, з чим трудно погодитись в цій студії, це те, що автор при з'ясовуванні архітектурно-мистецького типу хатів даної групи сел, обмежується детальною студією лише одної найбільш типової хати. Адже сам автор, студіюючи село Греди, одмітив фактично де-кілька основних типів хатів: хати бідніших господарів, середніх і заможницьких, типи, що відповідають як-раз і процесу розвитку економічного життя селянина і певним етапам загального процесу розвитку селянського будівництва. Обслідуючи архітектуру даної округи і мусить, на мою думку, дати детальний опис цих де-кількох типів від примітивних до складніших.

Нарешті третє, що потрібно при таких детальних дослідіх—це публікація схематичного плану села, плану садиби типової, а також загального ансамблю подвір'я й його будов—того оточення серед якого стоїть хата. На подвірні будівлі взагалі дуже мало зверталось уваги і опубліковано їх зовсім незначну кількість.

Дан. Щербаківський.

„Владимір“ Теофана Прокоповича. Написав Ярослав Гординський. (Записки Наукового Товариства імені Шевченка, Львів, т. СXXX, —19—71, т. СXXXI—65—122,, т. СXXXII—65—134).

Праця Ярослава Гординського складається з таких розділів: I. Теофан Прокопович у часи написання „Владимира“ (19—36), де автор за різними вченими наводить біографічні відомості з життя Прокоповича, II. Трагедія „Владимір“ (36—43), де автор спочатку перераховує відомі досі 5 рукописів драми Прокоповича, а потім каже про новий рукопис цієї драми, що його викрив В. Щурат в 1906 р. в бібліотеці Крехівського монастиря в Галичині. Цей рукопис цікавий тим, що є най-

старший з відомих досі і має найбільше українських елементів; мова його є найбільше українська. Далі, тільки в цьому рукопису ми маємо повний титул драми, що дає можливість, як каже Я. Гординський, зрозуміти дійсні наміри автора, коли він творив свою п'єсу. Тут ми знаходимо таке місце, пропущене в других списках: „Нынѣ же в преславной Академѣи Могило-Мазеповіанскои Кѣвскои Привѣтствующои Ясне Вельможного Его Ц/а/р/с/. Пре/св/. Вел. Воиска Запорож. Обоих стран Днѣпра Гетмана и Славнаго чину С. Андрея Ап/осто/ла Ковалієра Іоанна Мазепи, превеликаго своего Ктитора“. У кінці цього розділу Я. Гординський подає зміст драми по діях і явах.

В III-м розділі (43—53)—„Ідея Володимира“ Я. Гординський, на підставі особливо вищенаведеного уривку з титулу драми, з'ясовує ідею її і рішуче відкидає думку про відношення драми „Владимир“ до Петра I. Цю драму, як це вже показав Щурат, автор присвятив виразно гетьманові Мазепі, і він, а не Петро I, є та особа, до якої звертається раз-у-раз автор. В Мазепі Прокопович вітає перед усім видатного українського діяча, відноситься до нього сердечно, тоді як про Петра він говорить тільки кількі офіційних фраз. Вся драма є прославлення Мазепи: автор ясно каже, що традиції славного Володимира захоче присутній на виставі гетман, що він є великий наслідник князя Володимира і нарешті автор, звертаючись до Мазепи, каже: „Зри себе самого вь Владимирѣ, зри в позорѣ семѣ, яки в зеркалѣ, твою храбрость, твою славу“. Потім Я. Гординський зазначає, що і по всіх своїх симпатіях, як вони проступають в драмі, Прокопович являється ширій українець: Апостол Андрій про Київ говорить такими теплими словами, що мимоволі ми тут чуємо симпатії самого автора: всі гадки автора обертаються довкола славної української минувшини.

В IV розділі—Переведення ідеї драми (53—71) автор робить детальний аналіз драми, зазначаючи її незвичайно простий та ясний план, а в той же час і деякі нерівності та неясності в характеристиці Володимира.

Зате Прокопович добре намалював негативні типи. Взагалі вислів у драмі визначається поміркованістю, тут і там знайдемо пластичніший образ, подекуди риторичні фігури, але все без наміру блиснути й осліпити глядача.

Але кінець цього розділу неначе суперечить тій рішучій думці, що її висловив раніше Я. Гординський, ніби то драма Прокоповича не має ніякого відношення до Петра. З драми, каже Гординський, ми виносимо вражіння, що автор ставить Володимирові за заслугу його рішучість у зміні віри. Володимир, в його обмалюванні, є самовладний володар, „всѣхъ славеноросійскихъ странъ князь и повелитель (Крехівський рукопис), має право, на думку автора, змінити віру, переводити насильно свою волю в справі віри. Це ясний натяк на Петра I, і коли справді, як каже Гординський, Прокопович в образі Володимира давав, з одного боку, взірєць Мазепі, то, з другого боку, він дивився вище—поглядав і на Петра I,—не дурно ж він казав про „любвы союз (Мазепи) з монаршим сердцем“. І після зради Мазепи Петрові нашому авторові легко було затерти всі сліди прославлення Мазепи, що й було зроблено у всіх російських списках драми, та й сам Прокопович після Полтавського бою зовсім зрікся всяких симпатій до України. І значить, коли в своїй драмі, як каже Гординський, Прокопович являється „наскрізь“, яко українець, то це були лиш зовнішні симпатії, що не мали в собі нічого сталого, і Прокопович належав до тих українців, що легко переходили на чужу службу.

В V розділі—Гене́за трагедокоме́дії „Владимир“ (т. 131, 65—122), Я. Гординський спершу говорить про діяльність Мазепи на Україні, що

повинна була викликати той панегірик, що склав йому Прокопович в своїй п'єсі, а далі розглядає різні впливи, що в ній відбилися. Користуючись з різних розвідок західних вчених, а також і російських—особливо Резанова, Я. Гординський доводить, що „Владимір“ є досить складна літературна поява, в генезі якої грали велику роль різні твори. Класична римська література, гуманістична й новолатинська драма, театр єзуїтів, італійське, німецьке та хорватське письменство—все те складалося на вибір сюжету „Володимира“, на будову цієї драми, на сценічні ефекти, а навіть характеристику осіб (т. 131, стор. 120), але рішучий тут був безпосередній примір римських класиків, бо, напр., тінь Ярополка говорить словами так подібними до слів Тієста в „Агамемноні“ Сенеки, що Сенека—прототип того роду сцен взагалі, був тут без сумніву безпосереднім взірцем і для Прокоповича (т. 131, 120). Італійська драма, особливо драма епохи ренесансу також вплинула без сумніву не в одному на Володимира (грубий стиль у де-яких місцях, глузування з жерців і т. д.). Головне-ж місце в генезі Володимира займають відносини до України, історичної минувшини Київ, події в Київській Академії—словом перше безпосереднє джерело повстання Володимира—була Україна (119). Цю останню думку автора треба значно обмежити, бо живого пульсу тодішнього українського життя в Володимирі все таки не відчувається, і ця драма є тільки звичайний тип блискучих єзуїтських п'єс—т. з. *ludi cesarei*, написаний, як панегірик Мазепі.

В VI розділі—Особистість автора у „Владимірі“ (т. 132, 65—69), Я. Гординський порівнює Володимира до других відомих творів Прокоповича і зазначає між ними тісний зв'язок. І нарешті в VII—„Вплив трагедії „Владимір“ на літературу XVIII в. (69—79) з'ясовано той вплив, що мала ця п'єса на дальнішу українську літературу XVIII в. Цей вплив був значний, його зазначали й другі попередні дослідники,—одного не наслідували нащадки Прокоповича—це поєднання комічного й трагічного елементу.

Нарешті в VIII розділі надруковано повний текст драми Прокоповича (80—134) по Крехівському рукопису з варіантами за виданням Тихонравова.

Взагалі, не представляючи нічого нового (крім думки автора про тісний зв'язок п'єси Прокоповича з сучасним йому українським життям і про найбільший на неї вплив класичної римської літератури, з чим можна погодитися тільки з значними обмеженнями), праця Я. Гординського подає докладний старанний звіт всього того, що було зроблено про цю п'єсу в критичній літературі, або дальніший його розвиток. Найцікавіше є тут новий, ще невідомий титул драми з Крехівського рукопису, що дійсно дає підставу думати, що цю п'єсу було утворено, як панегірик Мазепі, хоч автор у той же час до де-якої міри думав і про більш значну особу—Петра І.

М. Марковський.

Микола Вороний, *Драматична примадона. Естетично-критичний етюд. До характеристики сценічної творчості Любові Ліницької*. Львів, 1924. „Волосажар“, стор. 40.

Український театр, що у недавньому ще своєму минулому висунув цілу плеяду могутніх, яскравих талантів, давно вже потребує дослідження не тільки загальної своєї історії, а також окремих етюдів про тих акторів, що славу його утворили. На жаль, цього ще бракує, і тому на особливу увагу заслуговує брошура М. Вороного: близько стояв він протягом довгого часу до українського театру, знав до того-ж не один рік небіжку акторку.

Вихованка Кропивницького і особливо О. К. Саксаганського, Л. П. Ліницька була найбільш помітною після Заньковецької українською акторкою. Вже з перших-же своїх виступів зазнала вона великого поспіху, і так ішло протягом майже всього її сценічного життя. Од ефектових драматичних та мелодраматичних ролів через побутові у п'єсах Карпенка-Карого до спроб у європейському репертуарі — Гаєрманса, Шніцлера, Риделя та инш., коротше — од звичайних років укр. акторки 80—90 років до психологічного театру — отакій великий шлях пройшла Л. П. Ліницька. Тому і набуває аналіза її акторської творчості особливого інтересу. Не одне важливе питання становить її артистична кар'єра: цікаво знати і ті засоби, що ними опанувала акторка такий різнобарвний репертуар, з'ясувати весь діапазон її таланту, яким подолала вона, хоча і наприкінці свого акторського шляху, цілковито новий репертуар і т. п. На жаль, книжка М. Вороного не задовольняє читача, що більші вимоги до неї поставити, ніж до звичайної журнальної статті, які не раз уже про українських акторів писалися. Подавши коротенько де-які біографічні дані, спиняється автор на психології акторської творчості (7—12); далі з'ясувавши характер вдачі акторки, розглядає він репертуар її і подає де-які уваги аж до останніх днів театрального життя її.

Поставивши питання „з чим прийшла р. 1889 до Кропивницького на сцену Л. Ліницька?“ — відповідає на нього автор так: „це була з інтелігентної родини молода вродлива дівчина... Зостановлятися глибше над життям вона ще не навчилася... Поважно, критично думати, систематично працювати над ролями також, очевидно не вміла. Знання техніки сценічної гри набути їй не було звідки. Отже пішла виключно за інстинктом з тим імлістим естетичним світоглядом, що виховався в її мрійній голівці, як чарівна фатаморгана під музичний акомпанімент лірико патетичних настроїв“ (15). Ролі акторки були такі, що їх опанувати можна було тільки „нутром“, і цю школу засвоїла собі акторка за свою працю в Кропивницького (27-28). Проте довелося їй згодом перейти до інших ролів — у п'єсах Карпенка-Карого, що потребували не самого тільки нутра, але й поглибленої аналітичної праці. — Однак, освітивши ці моменти театрального шляху артистки, мало уваги віддає автор третьому, найцікавішому може етапові її життя — виступам у європейському репертуарі. Такі ролі найсерйознішим безсумнівно були іспитом для старих на побутовщині та мелодрамі вихованих акторів; тому особливо цікаво детальне дослідити ці моменти.

Загалом зазначити можна, що заслуги акторки перед українським театром мають право на глибший та детальніший розгляд. Книжка-ж М. Вороного небагато дає нового, порівнюючи до давньої його про Л. Ліницьку-ж статті („Сяйво“, 1914. 10—12). Останні-ж сторінки книжки, де зупиняється він на тому моменті її життя, коли „...матеріальні обставини примушують її перейти під батуту Курбаса...“ і коли „натурально в таких умовах Ліницька була майже непридатна і весь час до кінця, як то кажуть, „пасла задні“, дабючи лише про те, щоб якось не позбутися „хлібної хосади“ — неприємне лишають враження; життя та праця акторки у всякому разі заслуговують на уважне до них відношення; тому і слід би писати не на підставі неперевічених чуток, а самих-но фактів. Ліницької-ж до Березіла було вже запізно йти, та ніколи-ж вона там і не грала.

П. Рулін.

Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин за редакцією та з передмовою О. Ю. Гермайзе. (Київський Центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича, Київ 1925 р., ст. 64).

Історія політично-громадського руху на підставі нелегальних джерел

в нашій літературі представлена доволі слабо. Проте було-б нераціонально думати, що наші громадські діячі й робітники на полі української культури цурались політики й не виставляли ніякого національно-політичного програму, як це здавалось де-яким соціалістам кінця XIX і початку XX стол. Це питання зараз являється остільки безсумнівним, що було-б зайвою річчю й підносити його, коли-б не помічалось в російській та подекуди і в нашій соціалістичній літературі тенденції до зменшення в національних змаганнях політичних елементів чи навіть негачії їх. Але новіші історико-революційні матеріали і розвідки доводять, що як-раз більшість українських діячів боролись не тільки за національне визволення, а й за нові політичні форми та соціальні ідеї. Стихийна сила українського руху в ім'я послідовності вимагала, безумовно, політичного визволення, і вираз цьому дало політично-свідоме українство оперте на соціалістичних ідеях. Українство одже фактично далеко не було тільки „южно-руським провинциалізмом“ чи безполітичним українським народництвом. Навпаки, в більшості воно мало яскраву політичну зафарбовку; цей політизм в українському відродженні зародився ще в 40 роках, коли Кирило-Методієвці разом з Шевченком створили синтезу безнаціонального політизму в формі політично-свідомого українства, — але явище це не носило постійного систематичного характеру, а прибрало скоріш спорадичних форм. Українські ветерани національного відродження, що ставали на шлях політичної діяльності, часом знова сходили на манівці безполітичності і цим утворювали певні антракти в історії політично-громадських рухів на Україні. Таких чергувань піднесення і ослаблень українська національна думка зазнала де-кілька на протязі, навіть, останніх десятиліть. Кирило-Методієвське братство, гуртки Драгоманова й инш., — всі вони залишили глибокий революційний слід в колах демократично-настроєного українського суспільства, а разом з тим зробили й певні межі в історії політично-громадського руху на Україні. Кожне з таких нових угруповань виголошувало нові гасла соціально-політичного змісту і прикладало всіх зусиль, аби заманіфестувати свої домагання в формі різних демонстрацій, петицій і протестів, чи то легально, чи конспіративно. Починаючи з кінця XIX і початку XX вв., з зміною економічної кон'юнктури в бік капіталізації промисловости, серед українського суспільства почала інтенсивно зростати і класова його диференціяція та національна самосвідомість. Поміж здекласованою і зденационалізованою інтелігенцією і російським урядом з одного боку і поміж політично й національно свідомою молодшою формацією з другого зав'язалася завзята боротьба не тільки на національному, а й соціальному тлі. І чим далі тим більше національний характер цієї боротьби заповнювався соціальним змістом. На початку XX ст. вона виразно скеровується в напрямку від безполітичного націоналізму до національного політизму. І ось одним із зовнішніх проявів її, розуміється, другорядних послужило й ім'я Шевченка, яке майже що-року (в річницю смерті) виносилося як прапор демократичною частиною суспільства, що змагалася не тільки за національні ідеї, а й соціальні та політичні.

Брошура проф. О. Ю. Гермайзе, що складається із передмови і 12 прокламацій, написаних з нагоди шевченківських роковин різними нелегальними організаціями, як-раз і стверджує цю політичність українства, констатуючи національні піднесення, яскраво зафарбовані політичними фарбами. В своїй передмові автор поставив собі завдання: дати картину революційного значіння Шевченка, головним чином на-передодні революції 1917 року й подати відомості про роботу конспіративних соціалістичних партій, які під прапором Шевченка активно змагались з поміщицько-бюрократичним урядом і консервативною частиною російського грома-

дянства не тільки за національне, а й політичне визволення. Автор крок за кроком аналізує, як під прапором Шевченка на національному ґрунті гуртувались часом зовсім не споріднені між собою соціальні групи і представники ідейно-громадських течій і як саме під Шевченковим іменем прикривались ідейні антиподи. Ім'я Шевченка, як це не дивно, приваблювало до себе не тільки демократичні елементи українського та почасті й російського громадянства, але подекуди й ліберальних поміщиків та поступову буржуазію. Проте кожний раз, як тільки революційні ідеали Шевченка виходили по-за емоціональні межі і справа доходила до їх реального здійснення,—ліберальне українське панство, професійна інтелігенція і „демократична“ буржуазія зараз же відходили геть і становились в опозицію. Ці моменти й підкреслюються автором передмови. „Ідея національного відродження для них—каже він—це ідея політичного і соціального безсилля, оповитого мрійливим бажанням забути в замилюванні колишнім та рештками його в сучасному“ (ст. 8). Але коли для цієї частини Шевченко був тільки поетом, який своєю натхненою творчістю давав їй лише емоціональне задоволення, нагадував світлу минувшину, та викликав в їх уяві окутану в рожеві мрії будучину, а ідеологічно залишався далеким і чужим,—то для молодшої радикально-настроєної генерації він був символом революційної боротьби й національно-політичного визволення. В кінці XIX і на початку XX вв. керуюча роля в революційному русі на Україні перейшла як-раз до цієї останньої групи. Шевченкова поезія в устах соціалістичних партій відіграла агітаційну ролю, а революційна популярність, як влучно висловився автор, і саме ім'я його зробились для політичних груп і партій засобом „з'єднатись з масами, промовити до них зрозумілою мовою, повести їх за собою“ (ст. 12).

В передмові автор спинився на причинах, чому саме Шевченкова спадщина, як певна ідеологія, мусіла неминуче зазнати одночасового визнання з боку різних соціальних груп і громадських течій. Явище таке автор пояснює новими економічними змінами і треба сказати цілком влучно.

Докладно зупиняється він і на такому цікавому моменті як використання Шевченка не тільки національно-громадськими, але й партійними організаціями. На думку автора було чимало організацій особливо партійних, які не зупинялись, навіть, перед тим, щоб замовчувати та ігнорувати в Шевченковій творчості те, що було не бажане даній групі. „Використання Шевченка—каже він—на те, щоб краще аргументувати свою іноді вузьку навіть партійну лінію, ми бачимо і в наші часи“ (ст. 9). Це, розуміється, вірно, але для прикладу автор не дуже влучно наводить книжку Ю. Охримовича,¹⁾ доводячи не критичне, тенденційне й підпорядковане певним політичним інтересам використання Шевченка з метою накреслення ним політичної думки політичного самостійництва, для розвитку якого, мовляв, „реальна дійсність не дає певного ґрунту“ (ст. 11). Ми не будемо зупинятись на змісті книжки Охримовича і на його трактуванні де-яких положень в розвитку української національно-політичної думки, не таких уже безпідставних і нереальних, як це здається проф. О. Ю. Гермайзе,—вказемо лише, що сам автор передмови до „Незаконних відозв“ таки не відкинув основних постулатів того ж Охримовича, наведених ним і в передмові, а власне, що розвиток національно-політичної думки українського громадянства, йшов від безполітичного націоналізму до національного політизму, а також положення, що Шевченкові погляди внесли широкий перелом в українську національно-політичну думку.

1) „Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.“

Але можливі розходження в оцінці поодиноких фактів не позбавляють вартості брошури — „Нелегальних відозв“. Широко ілюстровані різними жандарськими „донесеннями“ положення автора набирають не аби-якої обґрунтованості. А наведені в кінці прокламації доповнюють нові подані автором відомості про політично-національний рух на Україні напередодні революції 1917 р., яскраво висвітлюють де-які моменти національно-політичного піднесення, зв'язаного з Шевченківськими роковинами, а також дають уявлення й про роботу різних партій та про їх соціальні й національні ідеали. Тому книжка заслуговує серйозної уваги.

С. Глушко.

Revue d'Ethnographie et des Traditions populaires. 4-e année 13—16, 1923 c. 1—416. 5-е année №№ 17—20, 1924 c. 1—384.

Новий етнографічний часопис, що його засновало 1920 р. французьке товариство етнографії, одержала багато співробітників від старої *Revue des Traditions populaires* і очевидно може вважатися її спадкоємцем. Він, як і старий журнал, публікує багато матеріалу для дослідження усної творчості, особливо прозової: цілі колекції народних казок і переказів, хоч більше місця дає суцільним дослідом та розвідкам про побут малокультурних народів, та питання методології.

В річнику за 1923 р. (№№ 13, 14, 15) маємо продовження з попередніх років колекції арабських казок і легенд покійного René Basset, що довгими роками друкувалася в *Revue des Traditions populaires*, і припинилася тільки минулого року за смертю заслуженого збирача і дослідника арабського фольклору (некролог в № 17, 1924 р. В цьому-же числі останній випуск цієї збірки).

Між іншими працями над народньою казкою, як і за часів *Revue des Traditions populaires*, визначається ім'я J. Nippgen'a: в ч. 14 маємо його замітку з приводу книги Rasmussen'a про фольклор Ескимосів, де Ніппген робить цікаві порівняння байкарства Гренландських Ескимосів з оповіданнями північно-американських Тен'а, якими він займався в 1910 в *Revue des Traditions populaires*.

Продовження другої праці цього автора, початої в старім журналі — казки Siddhi Kür, в ч. 13 нового часопису. В 1924 (ч. 19) Ніппген крім того надрукував маленьку розвідку про вовкулаків в повірях південних слов'ян. Особливо він відзначив тему жінки-вовкулака та тему вовчого пастуха (або лисячого, зайчого). (Про зв'язаних пастухів в повірях Саратівської губ. в „Етногр. Обозрениі XVIII, с. 162“, є сліди української мови, — може з українських колоній).

Питанням словесної творчості присвячено чимало місця в обох річниках. В ч.ч. 13, 15, 16 маємо збірку чилійських казок K. A. Laval. Далі треба згадати про A. Danon, *Le roman, de Haïqâr* — переклад турецької повісти (№ 23). Dr. V. Bugiel вяснює значіння відомого збірника „Gesta Romanorum“ для сучасної етнографії (№ 13). Аналізуючи сліди забобонів, що ввійшли в оповідання цієї середньовічної збірки, він приходить до висновку, що вона зложена в Німеччині в XI в. J. H. Probst-Biraben розглядає старо-грецькі легенди про дивних африканських звірів, спиняється над зв'язком цих легенд з казками примітивних народів (ч. 16). P. Saintyves, виходячи від звісного прислів'я *Quand Berthe filait*, дає критичний розгляд теорії про три постаті французьких казок (la reine Pédauque), королева гусяча нога, та mère l'oie, і Берта прядильниці, королева чи фея. Сентів приходить до висновку, що ці постаті, які дослідники часто зв'язували, з'явилися незалежно одна від одної (№ 17). Тема ця має інтерес для наших переказів про П'ятницю, то-що.

Загальним культурно-історичним питанням присвячені статті J. de Morgan, визначного дослідника східної археології, що помер в 1924 (некролог в ч. 18). В цих річниках надруковано його замітку про перехід палеолітичних індустрій до неолітичних (ч. 14), думки про історію, протоісторію і преісторію (ч. 16). Роля Елінів та Євреїв в заснуванні сучасної культури (ч. 17). Тут же треба згадати статтю A. Maitrot і Probst Biraben про Мусульман й Корсиканців (ч. 20) та цікаву статтю M. Mauss'a про великого англійського етнолога покійного W. H. R. Rivers'a (ч. 13).

Але більшість статей належить до питань етнографії різних некультурних народів та європейських пережитків. Тут маємо багато цікавих статей і заміток. Про племена південного заходу Австралії розвідка д-ки D. M. Bates (№ 15), далі розвідка abbé Breuil'a про кам'яні приладдя південної Австралії, по матеріалах тої-ж Бетс (N 14). З Океанії замітка Dr. Sasporta про „попоа“—ферментовану кашу з Маркізьких островів, що на думку автора прискорює вимирання тубільців. Автор присвятив цій огидній потраві цілу віршовану—досить несподівану на сторінках наукового часопису—поему!

Зовсім не представлена в часописи індійська Америка. Стаття Dr. Reinburg про еквадорську гастрономію це тільки збірка де-яких кухонних рецептів сучасних мешканців республіки.

Зате багатий і часто дуже цікавий матеріал з Африки. З 14-ти більших і менших статей про різні питання африканської етнології більшість займається племенами Судану і Західної Африки. Найцікавіша замітка H. Labouret (№ 13) про недруковану ще працю Dr. Cremer'a про нарід Бобо в закруті р. Нігера, на верхів'ях р. Вольти. Монографія Кремера буде першою суцільною працею про цей малозвісний нарід, а умови і методи збирання матеріалів гарантують правдивість і точність відомостей; незакінчену за смертю автора роботу мають видавати його приятелі: частину фольклору власне Лябуре, його стаття знайомить з деякими сторонами матеріалу. Між іншим особливо багатий і зібраний з великою любов'ю відділ казок, які переповідають здебільшого добре відомі суданські теми, тут виступають звичайно постаті дурної гієни, злобного павука, хитрого, але тут не злого зайця. Оригінальна постать з оповідань Бобо; се велетень суданський Геракл, народжений двадцятьма жінками. Багатий теж відділ відомостей про війну і лови. Лябуре відзначає цікаві подібності між воєнними й ловецькими звичаями.

Одною з галузей народу Бобо займається теж замітка G. Cheron'a про плем'я Нінере (№ 18),—в статті Лябуре вони описані під іменем Нініга—себто „інші (Бобо)“. Шерон описує сих Бобо, як нарід зовсім окремих, а їх імя пояснює з іншої мови як „різблені лиця“. Цікавий приклад тої неясности, яка панує ще й тепер в поглядах на суданські народи!

Дві статті про Судан маємо в ч. 14: про де-які свята племені Мініянка згаданого Шерона, і доповідь R. Agnoud про останки культу огню в Судані; тут же поміщено дискусію, що відбулася в етнографічному товаристві з приводу цієї доповіді. Темою дискусії було питання, чи можна вважати ці суданські пережитки релігійними, чи ні. Хоч це залежить цілком від теоретичних поглядів на розмежування цих сфер примітивної думки, але це питання допомогло вияснити, як мало відомо дотепер про культ огню в Судані. Тимчасом огонь грає тут велику роль; так спір між родичами про власність на землю рішається безапеляційно в користь того, хто має жарину з багаття, розложеного спільним предком вперше на цій землі.

В ч. 15 поміщено дуже цінну замітку J. Barberet про нарід Issogo, властиво про їх де-які звичаї. Тут бачимо цікавий приклад тих легких

переходів від одної крайности до другої, що робить примітивна думка під громадським впливом: під цим впливом те, що вважалося небезпечною страшною нечистотою раптом стає чудесним елексиром. В тім-же числі замітка F. de Coutouly про подружні звичаї у Фульбів над р. Вольтою. Велика стаття M.-J. Vendeix про частину Слонового побережжя (№№ 18, 19) зачіпає силу побутових явищ, але поверховість описів дає їй невелику цінність. Досить велика і цікава розвідка Joueux про музику Високої Фр. Гвінеї: про організацію музикантів і їх ролю в житті цієї досить розвиненої культури (ч. 18). Інтересна замітка про родильні звичаї зв'язані з народинами по-за границями села у Бомбарів, Moussa Travelé (№ 20). До африканської етнографії належать теж: R. P. Azais № 14, P. Noel, № 20, тут-же стаття Decary; розвідка S. Julien про культ бика на Мадагаскарі (№ 19).

До етнографії Азії належать статті Нікітіна про забобони Халдеїв урмійської високорівні (№ 14), і J. Castagné про пережитки старих звичаїв в Центральній Азії (№ 15).

Європейським пережиткам віддано теж де-яке місце. A. van Gennep подав цілу низку розвідок про народні культи святих у Савой (№№ 18, 19, 20). A. Meunier (№ 16)—статтю про народню медицину в Овернії. Але особливої уваги заслуговує, на нашу думку, стаття W. Deonna про деякі сучасні забобони культурної Європи (Un aspect de mentalité contemporaine: croyances et superstitions actuelles. NN 17—18). Це цікава соціологічна студія до історії громадської думки за останніх переломових десятих літ. Разом з тим вона дає надзвичайно багато цікавого матеріалу для фольклористів, що можуть пізнати в цих відомостях багато з того, що звичайно займає їх як вияви примітивної думки і культури.

Перевага чуттєвих елементів над розумовими, що виявилась в різних настроях та повір'ях і народніх мас і навіть т. зв. інтелігенції під час війни і повоєнних роках, викликала вже свою літературу. Автори підходять до цих явищ чи то досліджуючи їх об'єктивно як перехідні вияви громадської думки, чи то нав'язуючи до них нові ніби наукові теорії, чи знов-же,—остерігаючи суспільність перед цим впливом забобонів, перед цим „модерним обскурантизмом“, як висловлюється один автор. В. Деона дав теж значний вклад до цієї літератури про сучасні забобони, дотримуючись більше позиції об'єктивного обсерватора. Його стаття, що займає нас тут, підходить до цих явищ з становища фольклору, вибираючи споміж сучасних забобонів особливо такі, що легко нав'язуються до старих повір'їв. Так ми одержуємо дуже цікаву колекцію „відживань“, що часто можуть кинути світло і на формацію старих подібних явищ. Не можучи познайомити українського читача з усіми виявами цього своєрідного настрою, вважаємо корисним навести тут досить докладно де-які явища особливо цікаві з погляду відживань містичної думки.

Здебільшого вони зв'язуються з війною. „Війна і релігія йдуть у парі“—завважує автор, однак зазначає, що війна викликає нові форми релігії; на його помічення народи під час війни власне звернулися до своїх старих національних релігій, давно забутих масою. „Старий Німецький Бог“, про якого говорили так багато під час війни, безпосередній спадкоємець своїх поганських попередників, старих германських богів, ототожнених з державою“. За те один німецький пастор, говорячи проповідь на підземній лодці Deutschland (в 1916 р.), порівняв її екіпаж з першими християнами, що ховалися в катакомбах. „Вони ховалися в катакомбах, ви ховаєтесь внутрі моря, але ви, як і ті, натхнені любов'ю до людства“.

Майже у всіх воюючих краях з'являються під час війни чуда, що

виявляють надприродну поміч даному війську. Але не тільки такі загальні настрої родяться з війни, повстають цілі нові культу, нові обряди.

Два з них особливо цікаві. Один розвинувся в Центральних Державах, другий здобув собі надзвичайну популярність у Союзників. В кількох місцях Німеччини і Австрії, а також в Туреччині, було виставлено дерев'яні фігури старинних героїв, або сучасних провідників; в Туреччині це були моделі зброї; в ці фігури мешканці забивали залізні цвяхи на знак своєї солідарності і національної єдності. Цей звичай старий в Європі і відомий теж у малокультурних народів; в німецьких краях був він відомий ще не так давно, так що новий звичай нав'язався до ще живої традиції.

Другий цікавий культ належить вже до повоєнних років—це культ „невідомого воєка“, що існує від 1920 р. в Англії і Франції, в Бельгії від 1922, в Італії від 1921, в Сполучених Державах від 1921 р., в Румунії від 1923 р. Цей культ скупчується навколо могили невідомого салдата, вибраного з поміж п'яти неопізнаних трупів, привезених з фронту, і похованого з великими церемоніями, як національний символ. Ці могили стають осередком справжнього релігійного культу. В річниці замирення (в Італії в річницю проголошення війни) або навіть в інших святкових хвилях відбуваються до цих могил цілі проці як до релігійних святинь. Навіть екскурсія закордонної молоді, що приїздила в Париж на столітній ювілей Пастера відбула теж таку процу до могили невідомого салдата. В Англії засновано містичне товариство „орден хрестоносців“, якого головним лицарем являється невідомий салдат і под..

Нема нічого дивного в тім, що думка про тих, що згинули в великій різні не покидає ті громадянства, до яких вони належали. Але ця думка часто набирає незвичайного, містичного характеру. Від часу першої річниці замирення в Англії існує звичай трьоххвилинного мовчання, підчас яких всі повинні задуматись над тими, що загинули. Відомий письменник Конан Дайль показував в 1923 році спіритистичні фотографії, зняті підчас цієї урочистої хвилі: на них над мовчазною товпою виразно видно образи і лиця сотень убитих, що приймають участь у цій церемонії, прикликани силою якогось медіума.

Психологи чимало займаються цим доволі поширеним в сучаснім громадянстві бажанням найти зв'язок з помершими, на ґрунті якого вистають усякі спіритистичні практики дуже розповсюджені в краях, що брали участь в війні. Нас тут цікавить в цих думках лиш те, що виявляє певні фольклорні мотиви. З цього погляду тут слід згадати відкриття гробниці єгипетського царя Тут-анх-амона. Ця важна наукова подія стала осередком цілої мережі спіритистичних теорій, стимулом до утворювання нових, чи краще обновлювання старих легенд. Як відомо, лорд Карнаван, що відкрив гробницю скоро по своїм відкриттю помер від наслідків затроєння від мухи, що вкусила його десь в околицях розкопок. Ця подія зразу викликала на яв старі і колись популярні історії... про єгипетські чародійства, про чудесні отруї, якими покривали мумії, щоб відстрашити тих, що посміли-б тривожити спокій покійників (як відомо, вже тисячі літ тому самі нащадки старих фараонів плюндрували спокійно їх зачаровані гробівці). Інші говорили про чудодійну окультну силу, скупчену жрецькими над гробом фараона, щоб вона убивала всіх, що наближаться до нього,—все ідеї відомі з світогляду примітивного людства.

Менш безпосередньо розкопки Карнавана вплинули на утворення різних легенд про інші мумії, що раптом почали поводити себе дуже дивно. В 1923 р. в французьких газетах появилася звістка про єгипетську мумію, що знаходиться в приватнім домі і вже довгий час виявляє своє невдоволення за порушення її спокою, тим що ломить і б'є всі речі в кімнатах де її переховують.

Ще цікавіша історія покришки з єгипетської труни, що знаходиться в British Museum. — Історія цієї покришки старша, ніж інші, але особливого інтересу набрала вона від розкопки Карнавона. Розповідалося, що англійський студент, який вивіз з Єгипту цей предмет, скоро потім мало не загинув на полюванні і втратив одну руку. Переходячи з рук в руки труна так само приносила нещастя всім своїм власникам, навіть тим, що тільки дивились на неї. Підчас війни всі неудачі союзних армій були ділом труни, так що навіть явилась думка спалити цей зловіщий предмет. Однак дирекція Музею, мовляв, рішила тільки сховати його в пивниці, де його ніхто-б не бачив, і де труна не могла-б шкодити. Де-хто каже, що труна і нині знаходиться в пивницях музею. Інші кажуть, що якийсь авіатор украв труну з музею і кинув на німецькі позиції та тим відвернув на Німців злобу єгипетського мерця. Ще інші оповідають, що зловіщу труну купив багатий Американець і повіз до Америки; тут по дорозі вона викликала погибель корабля — цей корабель був ніби нещасний Тітанік.

Як бачимо, в цю історію вплетено кілька загально розповсюджених казкових мотивів, перенесених в цілком модерну обстанову музеїв, аеропланів, транс-океанських пароходів. Що послужило притокою до цієї казки невідомо, бо на запит В. Деонна дирекція відповіла, що покришка стоїть все на своїм місці в музею і її відти не знімали і не продавали, бо музей не може продавати своїх речей без спеціального розпорядження Парламенту.

Як видно, здібність і ґрунт для творення казок в Європі зовсім не зникнув. Ось ще один характерний приклад, — наводимо його за автором, що цитує статтю з *Journal de Genève* 21/III 1921 р.

„В початку квітня 1915 р. пише співробітник цієї газети, я чув в Женеві таку історію. Якось сомнамбула заповіла одному чоловікові, що він помре 30 березня, а за тиждень по його смерті скінчиться війна; він справді помер 30-го, отже пророчиця сказала правду, а за кілька днів скінчиться війна. Мені вказали вулицю й будинок, де жив покійний. Але газета послала мене до Голандії, і я не міг перевірити історії. За те приїхавши 9/IV до Аргайму я несподівано почув таку історію: Якось сомнамбула заповіла якомусь чоловікові, що він помре сьомого квітня, а тиждень після його смерті скінчиться війна: він вмер 7/IV, отже сомнамбула сказала правду, а за кілька днів... Називали вулицю, де жив покійний і число його дому. В Амстердамі та-ж історія, подана адреса в цій місті, і дата означена кілька днів пізніше. Так само і в Гадзі“. Тут маємо дуже цікавий приклад мандрівки казки або одночасного утворення подібних оповідань з подібних побутових і психологічних перед-умов.

Як видно, в новітніх казках, як і в старинних не менше трудно вибрати одно або друге пояснення таких подібностей.

Ми бачили казку про пімсту мерця в обстанові аеропланів і пароходів; не менш цікаві приклади перетворення культу святих в умовах сучасного життя під впливом того-ж потоку містичних „відживань“:

Старинний чудотворний образ *Notre Dame de Lorette*, що, як оповідає легенда кільконадцять сот літ тому з'явився з неба в Льореті, від 1921 р. вважається за патрона італійських авіаторів. В тім-же часі в Франції засновується братство св. Христофора, що має завданням „відновити старинний, колись дуже популярний культ св. Христофора, віддаючи під його опіку тих, що займаються небезпечними спортами“. І так старий святий став за спеціального патрона автомобілістів. З'являється мода автомобільної прощі до місцевості *Saint-Christophe le Bajelet*, департамент Орн. Братство між іншим випустило спеціальні таблиці для автомобілів, що називаються „медалями св. Христофора“ і будуть фігурувати на машинах поруч з номером зареєстрованим в магістраті.

Наведемо останні слова цієї цікавої студії, що на думку автора роблять підсумок матеріалу, зібраного з різних протирічностей нашого часу. „Яка цікава, ся епоха в якій ми живемо, — яка-б жорстока і сумна вона не була! Яка подібна до багатьох епох минулих, що вона пояснює, а вони в свою чергу освітлюють її“.

Не йдучи за автором в його культурнім паралелізмі, ми підчеркуємо в зібраних ним відомостях поворотні пункти, з яких сучасна думка особливо охоче повертає на старі знайомі стежки легенди і казки.

К. Грушевська.

Хроніка.

Науково-дослідча кафедра історії України в Києві, в академічному році 1924/5. Науково-дослідча кафедра Історії України організувалася в квітні місяці 1924 року з переїздом до Києва акад. М. Грушевського, на підставі ухвали Наукового Комітету Нар. К. О. 30. III. 1924. В процесі роботи намітилися й організувалися такі секції при ній:

1. Секція соціологічного обґрунтування історії й методології на чолі з О. Ю. Гермайзе, як керівником секції.

2. Секція соціально-економічної й політичної історії під керівництвом проф. О. С. Грушевського.

3. Секція історико-культурна, під керівництвом голови кафедри М. Грушевського з двома підсекціями: а) матеріальної культури під проводом дійсного члена кафедри проф. В. Ю. Данилевича, і б) духовної культури під безпосереднім проводом М. С. Грушевського.

До складу керівників кафедри, крім названих осіб належать ще В. І. Щербина, дійсним членом по секції соціально-економічної історії та проф. П. В. Клименко — по секції соціології та методології історії.

Робота кафедри складається з двох частин: 1) науково-дослідчої та 2) навчальної і керівничої що до підготовки молодих учених-істориків.

Що торкається до дослідчої роботи, то вона велася в таких напрямках і мала такий зміст:

1. Акад. М. Грушевський займався студіями над літературною творчістю XVI—XVIII ст. в зв'язку з соціальними та культурними течіями і підготовляв матеріал для продовження своєї Історії України, що доведена була до року 1650.

2. Проф. О. С. Грушевський працював над соціально-економічною Історією України XVII—XVIII вв., зокрема досліджував старшинське землеволодіння Гетьманщини.

3. Проф. П. В. Клименко студіював історію українських цехів XVI—XIX ст.

4. Проф. В. Ю. Данилевич працював над археологією України, та історією врядування в Слобідській Україні XVII—XVIII ст.

5. В. І. Щербина мав спеціальне доручення від кафедри продовжити свої давні праці по спеціально-економічній історії Києва та форм його упорядкування, наслідком чого була низка студій з зазначеної сфери.

6. О. Ю. Гермайзе досліджував соціально-економічне життя Київської Наддніпрянщини XVIII ст., Гайдамацький рух, та займався історією революційного руху на Україні XIX—XX ст.

Поза тими, катедрою ухваленими дорученими для розроблення темами,

катедра організувала колективну науково-дослідчу роботу над такими темами: 1) соціально-економічна структура Гетьманщини в другій половині XVIII ст. по матеріалам Румянцевського опису. Ця робота велася під керівництвом О. С. Грушевського, і в ній брали участь аспіранти катедри (М. М. Ткаченко, що і перед заснуванням катедри багато років працював над описом, С. В. Шамрай, кандидат на аспіранта І. П. Пустовійт і інші).

2. Аграрний капіталізм на Україні в XIX ст., реформа 1861—63 р. і селянські рухи XIX—XX ст. Над цією темою працювали аспіранти О. М. Степанишина (Селянська реформа в маєтках Браницьких на Київщині), С. В. Шамрай (Київська козаччина 1855 р.), С. В. Глушко (Селянські рухи 1905 року на Чернігівщині).

Частина аспірантів студіювала теми, не зв'язані безпосередньо з двома основними темами. Так аспірант О. І. Баранович працював над темою „Магнатське господарство Південної Волині XVII—XVIII віків“, аспірант В. А. Ігнатієнко працював над історією української Преси (особливо над її бібліографією) та над проблемами соціології (Французька соціологія та школа Ем. Дюркгейма з погляду марксістського).

Навчальна й підготовча робота катедри полягала в тому, що для аспірантів був вироблений детальний план читання по історії, соціології, економіці та марксизму. Результати питання мали провірятися через спеціальний colloquium з керівниками катедри.

Крім того аспірантам читалися спеціальні курси з різних галузей історичної науки та дотичних до неї дисциплін та провадились семінари. До читання спеціальних курсів запрошувались іноді й не члени катедри з досвідчених та відомих спеціалістів. Так акад. П. А. Тутківський відчитав по секції історико-культурній: „Геологічний вступ до вивчення археології України“.

Акад. М. Грушевський читав лекції з сучасної соціології та за допомогою К. М. Грушевської та Ф. Я. Савченка провів курс лекцій та занять на теми з примітивного мишлення.

О. Ю. Гермайзе відчитав курс „Соціологічне обґрунтування історії“ та провадив семінар по вивченню марксизма й лєнінізму.

П. В. Клименко відчитав курс по методології історії.

В. Ю. Данилевич—курс археологічної України.

По-за тим кожен аспірант мав консультаційні години з кожним із керівників катедри, а при де-яких керівниках утворювались і спеціальні гуртки для певної роботи. Так при В. І. Щербині працював гурток по вивченню економічної історії Києва (наслідок праці гуртка—робота С. В. Шамрая про київський одноденний перепис 1874 року).

Катедра збираючись на чергові лекції і семінарські засідання двічі на тиждень, одбувала ще й організаційні збори, а також прилюдні наукові засідання. Ці засідання були загально-наукові, присвячені роботам членів катедри та її аспірантів, а також ювілейним дням історичного характеру. Так було влаштовано засідання з нагоди ювілею М. І. Костомарова, а інше засідання присвячене було революції 1905 року і т. д.

Катедра історії України згідно з постановою Голов. Науки є катедрою, що не зв'язана з якоюсь одною вищою школою, а спірається на всі вищі школи, в яких студіюється історія та економіка і рахується при Академії Наук. Аспірантів спочатку було затверджено п'ять (О. І. Баранович, С. В. Глушко, В. А. Ігнатієнко, М. М. Ткаченко та С. В. Шамрай). По скінченню першого року, в вересні 1925 р. було затверджено ще 7 (Бованенко, Камінський, Карачківський, Кравченко, Антепович, Окиншевич та Степанишина). Крім аспірантів разом з ними працюють ще й кандидати, разом всіх—20 чоловік.

Результати річної праці катедри виявилися в численних розвідках та статтях названих членів катедри та аспірантів. Багато з цих розвідок вже видруковані чи-то, як окремі книжки, чи-то, як статті в органах історичної секції („Україна“, „Науковий збірник“) та I відділу Академії („Записки“). Багато праць готові до друку або друкуються.

Розпочавши роботу катедра розвиває далі свою науково-організаційну діяльність. В новім академічному році при ній мають повстати нові наукові установи, як от, напр., підсекція історіографії та допоміжних історичних дисциплін, кабінет примітивної культури й ин.

Секція літератури при Катедрі Історії Української Культури в Харкові за минулий академічний 1924—25-й рік. Невеличкі відчити про попередню діяльність Літературної Секції подавалися у свій час до ч. „Червоний Шлях“ (Див, ч. 9, 1923 р., ч. 1—2, 1924 р.). За цей час Секція понесла деякі зміни, як в організаційному відношенні, так до певної міри і в напрямку своєї наукової роботи. Що до змін організаційних, то тут перш за все треба одмітити відділення Літературної Секції від Секції Етнографії, з якою до цього часу вона працювала разом. Одмежування це сталося в наслідок спеціалізації наукових завдань обох секцій, не вплинувши однак на тісний ідеологічний і організаційний зв'язок, що зараз існує поміж ними.

Спільними силами обох Секцій на початку літа 1924 року була видрукована перша книжка „Наукового Збірника“ Харківської Катедри, а в січні 1925 р. виготована була до друку (з активною участю й Історичної Секції) 2-а книжка „Наукового Збірника“. Ця книжка присвячується пам'яті О. Потебні, і крім ювілейних статтів, містить в собі розвідки й статті з різних галузів Українознавства.

Крім того спільними силами організовано видання „Критичної Бібліотеки“ українського письменства, що виходитиме окремими серіями за редакцією Катедри. Окремі випуски вже друкуються в ДВУ і незабаром вийдуть у світ. Так само друкуються вже перша книжка „Науково-Педагогічної Бібліотеки“ українського письменства (про М. Коцюбинського), що в ній беруть участь представники обох Секцій.

Другою важливою подією в житті Секції була низка промоційних виступів членів Секції щоб набути звання Наукового Співробітника, по закінченню аспірантського стажу. Промоційні доклади зачитувалися на пленарному засіданні Катедри в присутності представників Головнауки, Профосвіти й інших споріднених катедр. За цей час зачитано й ухвалено такі доклади.

1. А. Ковалівський. „Виробничі культи в старій Україні“ (Друк. в „Наук. Збірнику“).

2. А. Шамрай. „До тексту творів Г. Квітки“. (Друк. в „Наук. Збірнику“).

3. П. Тиховський. „З початків українського письменства на Правобережжі в XIX столітті“.

4. І. Єрофіїв. „Харківський письменник початку XIX століття В. Маслович“.

5. І. Ткаченко. „Літературна історія роману П. Мирного „Повія““.

6. М. Панченко. „Українська література в школах Соцвиху“ (Питання методології).

Після переходу 6-ти аспірантів в Наукові Співробітники—Секція в теперішньому її стані складається: з Голови Секції—дійсного члена Катедри М. Плевака, 6-ти Наукових Співробітників і 6-ти кандидатів в аспіранти: М. Доленга, Ф. Апіна, А. Паніва, М. Яшека, І. Капустянського та В. Петровського.

На прикінці травня і на початку червня названі 6 осіб, вже пройшовши певний стаж, виступлять з докладами на пленарному засіданні Катедри для затвердження їх дійсними аспірантами.

Загальна робота Секції ведеться в двох напрямках: в підготовці до систематичної наукової роботи молодих сил і в розробленні певних проблем з історії української літератури чи-то в колективній проробці певних завдань, чи-то індивідуальними зусиллями окремих членів Секції. Підготовча робота аспірантів полягає в засвоєнні відповідних методологічних знань, потрібних для виховання належного уміння в дослідницькій роботі і в перших спробах самостійної розробки невеличких питань з історії письменства під доглядом Секції. Треба додати до цього, що в підготовчій роботі крім майбутніх аспірантів приймають участь і студенти ХІНО, що виявили інтерес до наукової праці. Секція, йдучи на зустріч сучасному гаслу—ширення й популяризації науки, утворила для них т. з. Семінар підвищеного типу, зараз в ньому беруть участь до 10 чоловік студентів. Колективна робота на Секції виявляється в постійних інформаційних докладах, переважно Наукових Співробітників, про науковий рух на Україні, Росії і в Західній Європі і в укладанні низки бібліографічних студій, на зразок піксанівської про Пушкіна, що з осені біжучого року частинно будуть здані до друку.

Робота, що пророблена вже і проробляється кожним зокрема членом Секції протягом біжучого року є така:

Голова Секції—проф. Плевако керує загальним напрямком роботи на Секції. Зачитав на Секції і надрукував такі роботи: 1. „Шевченко і критика“. 2. Стаття-рецензія на „Дневник“ Шевченка, виданий і зредагований І. Айзенштоком. 3. „Поезії Т. Шевченка“, з коментаріями і критичною звіркою текстів.

Науковий Співробітник Агапій Шамрай. Керує методологічними студіями аспірантів. Зачитав і здав до друку такі роботи (крім промовної). 1. „На шляхах до утворення науки про літературу“ (Вкупі з А. Ковалівським під редакцією О. Ветухова). 2. „Формальні прикмети громадської лірики Т. Шевченка“. 3. „Історично-літературний відділ „України“ за 1924—25 рік“.

Науковий Співробітник Андрій Ковалівський—перейшов працювати на Секцію Етнографії, де керує роботою Семінару підвищеного типу. По літературі зачитав на секції і здав до друку такі роботи: (крім промовної) 1. Марксіський метод у літературі (Частина названої вже роботи „На шляхах до утворення науки про літературу“). 2. „Матеріали до історії української літературної критики“ (Хрестоматія, з вступними статтями і коментаріями). 4. „Fata morgana“ М. Коцюбинського в світлі марксіської критики.“ (Стаття до першої книжки „Науково-педагогічної Бібліотеки“).

Науковий Співробітник Іван Єрофіїв. Зачитав і здав до друку такі роботи: 1. „Велика розправа про Кармелюка“. 2. „Останні новини в науковому розробленні українських народніх дум“. 3. „Козак Мамай в інтермедіях і на малюнках“.

Науковий Співробітник Павло Тиховський. Зачитав такі доклади: „Студія Багрія про Шевченка“. „Книжка О. Кисіля про український театр“.

Науковий Співробітник Іван Ткаченко. Зачитав доклада „Причинки до біографії І. П. Котляревського“ на підставі матеріалів Полтавського Архіву.

Михайло Доленго. Надрукував низку критичних статтів про сучасних письменників. Зачитав на Секції доклада: „До епітету в творах Шевченка“. Працює над великою роботою про символізм в українському письменстві.

Андрій Панів. Зачитав доклада про книжку А. Лансона: „Метод в літературі.“

Федір Апіп. Зачитав доклада „В. Перетц, як методолог“.

Засідання Секції відбуваються що-тижня, робота наукова і підготовча розвивається неупинно. Треба лише пожалкувати про те, що при сучасному стані друку роботу Секції в цілому не можна виявити перед широкою публікою.

А. III.

Секція української мови при Науково-дослідчій Катедрі мовознавства в Харкові виникла в 1922 р. і до недавня мала в своєму складі лише одного дійсного члена (Керівничого Секції) та аспірантів. Сейчас складається з керівничого, одного співробітника та 5-х аспірантів. Головним завданням Секція поставила собі справу досліду народніх українських говорів з Лівобережжя (особливо монофтонгічних), як найменш описаних і взагалі досліджених досі. При Секції закладено картковий Діалектологічний Архів за-для ілюстрації окремих діалектичних примет з окремих місцевостей Лівобережжя. Збирається й класифікується матеріял ізоглотичним способом, так що згодом, з набуттям достатньої кількості матеріялу, Архів цей буде підставою до Діалектологічного Атласу української мови (розуміється, лише в частині її—Лівобережжя). Під час літніх вакацій 23 і 24 р.р. аспіранти К. Німчинов, Б. Ткаченко, М. Йогансен та М. Наконечний виїздили в діалектологічні подорожі і вивезли чимало записів говірок з Полтавщини й Харківщини. Ці матеріяли разом із записами з різних пунктів Харківщини й Катеринославщини, поробленими ще раніше керівничим Секції О. Синявським, і лягли в основу Архіву. На регулярних зібраннях Секції (що-тижневих до січня б. р.) вони опрацьовувались для Архіву, тоб-то виписувались на картки безсумнівні ілюстрації тієї чи іншої діалектичної характеристики з фонетики, морфології, синтакси, акцентології. Такі ілюстрації—хоч часто лише на поодинокі мовні явища—маються в картках поки-що з 7 пунктів Лівобережжя.

На черзі біж. (25 р.)—діалектологічні подорожі на Вороніжчину. Секція робить заходи втягти студентство ІНО. до роботи, підготовляючи з нього збирачів діалектологічного матеріялу. Згадані аспіранти, крім того, обробляють зібрані матеріяли, як суцільні описи окремих говірок.

В другу чергу Секція ставить досліджування мови окремих письменників. З цією метою Секція придбала чимало точних копій з автографів Шевченкових у Києві та Чернігові (по-над 4000 рядків віршів та коло 2-х десятків листів). Окремі аспіранти займаються й мовою новітніх українських письменників.

З надрукованих праць членів Секції можна відмітити такі:

О. Синявський.—1. Діалектологічний порадник 1924 р. 2. Мова творів Гр. Сковороди („Черв. Шлях“ за 1924 р., кн. 4—5). 3. Де-що про Шевченкову мову („Україна“ за 1925 р., кн. 1—2).

К. Німчинов.—Український язык у минулому й тепер. 1925 р.

М. Сулима.—1. Український article („Черв. Шл.“ за 1923 р. кн. 8). 2. Найяскравіші особливості фрази Шевченкового „Кобзаря“ („Черв. Шл.“ за 1924 р. кн. 10). 3. Фразеологія Миколи Хвильового. („Черв. Шл.“ за 1925 р. кн. 1—2).

Про працю Зоологічної Секції б. Укр. Наук. Т-ва. Зоологічну Секцію засновано при Відділі Природничих Наук 23 січня 1920 року. Секція ставила собі такі завдання: 1) організацію фавністичних та інших зоо-

логічних дослідів на території України, 2) об'єднання зоологів різних спеціальностей, що науково працюють на Україні, 3) допомогу науковому єднанню зоологів шляхом періодичних зібрань, конференцій, то-що, 4) поширення зоологічного знання шляхом улаштування прилюдних лекцій, друкування часопису, збірника.

Секція об'єднала коло 30 зоологів, здебільшого українців. Головою Секції з початку її існування і до останнього часу був М. Шарлемань, секретарями були: Л. Портенко, М. Щербина і С. Паночіні.

Здійснюючи п. I своєї програми Секція через своїх членів провадила фавністичні дослідження на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Волині, Херсонщині та Катеринославщині. Члени Секції збирали та опрацювали матеріали по ссавцях (Mammalia), птахів, рибах, м'якухах (Mollusca), жуках, метеликах бодонокрильцях (Hymenoptera), бабках (Odonata), простокрильцях (Orthoptera) і полукрильцях (Hemiptera). Матеріал, що його збирали члени Секції, передавався до Зоологічного музею ВУАН.

За час свого існування Секція влаштувала 30 засідань, на яких було заслухано 65 докладів. Ці доклади такі:

Ю. Артоболовський. До фавни бабок (Odonata) Чернігівщини.

Б. Більський. Головніші шкідники лікарських рослин Акліматизаційного саду Академії.

„ До біології ховака чотирьохзубого (*Centhorrhynchus quadridens* Panz.).

Г. Бобяк та С. Крашениніков. Спроба української номенклатури деяких груп м'якухів Середньої Європи.

М. Гавриленко. До орнітофавни Київщини.

„ До орнітофавни Полтавщини.

„ Яка форма рибалочки (*Alcedo attis* h) водиться на Полтавщині.

М. Гросгейм. Спостереження над жуками-свинками (Sitones).

„ Нові види афід України.

О. Данилович. До біології ремеза (*Remisa pendulina* L.).

Т. Добржанський. Де-що про походження видів сонечок (Coccinellidae).

„ Про зоологічну працю в Москві та Ленінграді.

„ До фавни сонечок Волині та Поділля.

„ До фавни червчиків (Coccidae) та (Aleurodiidae) Київщини.

„ Де-що про географічне поширення скакавок.

В. Добровлянський. До біології бузинової попелиці (*Aphis sambuci*).

Б. Домбровський. *Columella auris* та *cavum timpani* Lacertilia.

Д. Зайцев. Зоофенологічні спостереження в околицях с. Голоківки на Чигиринщині.

О. Кистяківський. Про деяких рідких та цікавих гніздових птахів околиць Києва.

І. Клодницький. До біології афід України.

„ Відмолочування організмів за Штейнахом.

В. Михайлів. Фавна простокрильців (Orthoptera) околиць Києва.

С. Оболенський. Розповсюдження лісової миші (*Mus sylvestris*), хатньої миші (*Mus musculus*), маленької миші (*Mus minutus*) та їжаків (*Erinaceus* et *Hemiechinus*).

„ Мамологічні спостереження на заході Вороніжчини.

С. Паночіні. Уваги до доповіді М. Шарлеманя: Проект української номенклатури української орнітофавни.

„ До питання про установаження української природничої таксономії.

- „ Проект української орнітологічної номенклатури вищих таксономічних одиниць.
- С. Парамонов. Де-що про плавні Дністра.
- Л. Портенко. Вивчення орнітофауни Київщини.
- „ Де-що з життя Асканії Нової.
- „ Новий птах для фауни Київщини—очеретянка садова (*Asgerphalus dumetorum* Blyth).
- С. Снігиревський. Спостереження над птахами в околицях Асканії Нової.
- „ Орнітологічна екскурсія на півострів Джарилгач — 28—29 VIII 1921 року.
- М. Холодний. Будівництво гнізд і пеклування про потомство у птахів з погляду зоопсихології.
- М. Шарлемань. Елементи степів у фауни Київщини.
- „ Де-що до історії фаунистичної праці на Україні.
- „ Орнітологічні спостереження 1920 р.
- „ Перший додаток до „Звірів України“.
- „ Нові відомості про бобра.
- „ Велетенська вовчок-муха (*Satanas gigas* Eversmann) на Україні.
- „ Іхтіологічні спостереження в околицях Києва.
- „ Спостереження над бабками (*Odonata*) в околицях Києва.
- „ Про зміни в фауни Київщини за останні 50—70 років.
- „ Проект української номенклатури українських птахів.
- „ Охорона птахів за кордоном і на Україні.
- „ Про де-яких птахів Київщини.
- „ Цікаві орнітологічні спостереження в околицях Києва в 1921 році.
- „ Про де-яких птахів Чернігівщини.
- „ Східні та західні елементи в фауни Київщини.
- „ Праця палеарктичних орнітологів-систематиків за останні 8 років.
- „ Застосована (прикладна) зоологія в Півн. Амер. Спол. Штатах.
- „ Птахи околиць Асканії Нової.
- „ Пам'яті Е. Гекеля.
- „ Пам'яті І. Верхратського.
- „ Пам'яті проф. М. Холодковського.
- „ Пам'яті акад. В. Шимкевича.
- „ Пам'яті В. Л. Біанки.
- „ Пам'яті М. О. Зарудного.
- „ Великий фауніст та систематик—П. С. Палас.
- „ Проф. К. Ф. Кеслер і його роль в справі вивчення фауни України.
- С. Шнее. До питання про їжу кротів (*Talpa europea branneri* sat).
- М. Щербина. Орнітологічні та зоологічні здобичі та спостереження 1919 року.
- „ Матеріали до вивчення орнітофауни Волини.
- „ Про де-яких звірів України.
- „ Орнітологічні та зоологічні здобичі та спостереження 1921 року.

Всі засідання Секції були прилюдні і де-які доклади широкого змісту збирали аудиторію по-над 100 осіб. Не обмежившись черговими засіданнями, Секція по весні та в-осени 1921 року організувала в Києві дві зоо-

логічних конференцій. Підчас першої конференції, що продовжувалася 6 день, було заслухано 40 докладів, підчас другої, що відбулася протягом 5 днів, було заслухано 35 докладів.

Здійснюючи останній пакт свого програму, Секція надрукувала два числа „Українського Зоологічного Журналу“ (1 ч. в 1921 р., 2 ч. в 1923 р.). Маючи рукописного матеріалу аркушів на 20, Секція, завдяки повній відсутності коштів (ні від Укр. Наук. Т-ва, ні від ВУАН Секція не одержувала будь-яких коштів), Секція мала змогу надрукувати тільки 3 аркуші. З 1 червня 1921 р. Зоологічна Секція УНТ разом з іншими установами Т-ва приєдналася до ВУАН і нині існує в складі Фізично-Математичного Відділу Академії.

М. Ш.

Культурно-Наукове життя Одеси в 1914—1924 рр. Одеса серед українських міст завжди займала трохи відокремлене положення: й віддаленість від таких центрів, як Київ чи Харків, і молодість університету, й торговельний характер та різнонаціональність міста й др. причини до певної міри сприяли до ізолюваності Одеси, як українського центру. Зате ні в одному місті України й не можна було здобити такої боротьби інтересів, як в Одесі. Зокрема тяжко діставалися перемоги на укр. культурному фронті. З другого боку ніде не відгукувалися на політичні й інші події з таким запалом, як саме тут. Ще під рік війни в Одесі існував новоросійський університет, що в ряді інших, обнімав крайню праву позицію. Існувало славнозвісне „Об-во Истории и Древностей“, „Библиографическое О-во“ й номінально числилось „Историко-Филологическое О-во“.

Проголошення війни в Одесі було стрінuto з ентузіазмом, що був підогрітий перемогами 1914 р. в Галичині. Окупація її й стала тим центром, коло якого зосередилась університетська думка. На історично-філологічному факультеті проф. Лінниченко був почав курс історії Галичини, на юридичному—тракувалось про значіння окупації її й будуче положення в рос. державі, на природничому знайомили з галицькою географією й етнографією. Професори були опублікували ряд то наукових, то популярних праць, що до Галичини. Так проф. Танфільєв випустив книгу: „Галиція и Буковина, географ. очерк“. Проф. П. Казанський: „Происхождение Галичины, Буковины и Угорской Руси“, „Современное положение Червонной Руси“, „Австро-венгерскія звѣрства“, „Русскій языкъ и рус. языки“. Проф. Лінниченко видрукував кілька невеличких, направлених проти полемічних брошюр Казанського: „Проф. П. Казанскій и г-жа де-Тебъ“ й „Казанскій и дон Базиліо“, де доводив нестаток історичних та географічних знань проф. Казанського. За виключенням робіт Танфільєва інші значіння не мають. Праця-ж Танфільєва представляє добрий нарис галицької географії й по сей день зберегла своє значіння. Полемічний же запал скоро підупав; особливо з квітня 1915 р. Тоді і кинuto було політику й взято курса на „чисту“ науку, тим більш, що студентство все більш вибиралось на війну й настрої в суспільстві никли. Отож ун-т ступив на шлях „учоби“ й звичайного життя.

Наукова діяльність ун-та виявлялась в випусках „Записокъ Новоросійскаго Университета“. В 1914 р. вийшла в цих записках величезна робота проф. Доброклюнского про Федора Студіта (т. 113 записок). Се був останній том, що його видано було загальним для всього університету. Після того стали випускатись в світ роботи професорів по окремих факультетах—філологічному, юридичному й т. д. На жаль в них нічого не містилось що до України. Вийком була праця проф. А. В. Флоровського: „Составъ Законодательной Комиссии 1767 г.“, де знаходимо ці-

каві дані, що до представництва від запорожців, особливого „обряда“ до виборів з-поміж них, про вибори від окремих суспільних верств, то що.

Більш уваги українській справі присвячено було в засіданнях Бібліографічного Товариства. Протягом усієї війни засідання цього товариства відбувались регулярно що-тижня, й випущено було в світ IV і V томи „Извѣстій“. З окремих докладів треба відзначити в 1914 р. Проф. Лінниченка про книгу проф. Ляскоронського „Київський Вышгород“, про новішу літературу що до Галицької Руси, Чирикова про одеських букиністів; в 1915 р.—доповідь Чирикова про Л. С. Мацієвича, Слабченка про галицькі приятельства, Перевалова про харківські книгосхованки, Флоровського про бібліограф. матеріяли що до Степової України, Падалки про Полтавщину, Флоровського про книгу Стрельбицького: „Лѣтопись од. дух. семинарії“ та положення 19 лютого 1861.

Після цього „Извѣстія Од. Библ. О-ва“ перестали появлятися, а в 1917 р. з початку й зовсім були припинились, а потім стали виходити нерегулярно. Револуційні події погнали всіх на вулицю й на мітинги й ун-т запустів.

З окремих видань перед-револуційного періоду, що так чи инакше торкаються України слід вказати на праці проф. І. А. Лінниченка: 1) „Рѣчи и поминки“ 1914—збірник иноді художніх статей, з яких вартніші: „Душевная драма Гоголя“, „Н. И. Костомаров“, „Воспоминання старого друга (Н. И. Стороженко)“, А. А. Котляревський, А. И. Маркевич, В. Б. Антонович, Профессоръ В. В. Подвысоцкій; 2) Рѣчь Григоровича—1915 р. й 3) Патріархальные градоправители, та А. А. Кочубинскій, Г. И. Перетятковичъ—1916 р.

Українство протягом усіх 1914—1917 рр. було приголошене. Київські Українці попробували випускати місячника „Основу“ замість київського „Літературно-Наукового Вістника“, коли там його припинено, але „з незалежних причин“ видання спинилось.

Нові шаблі в нашому життю розпочались з революцією. Але в р. 1917 проходила ще акумуляція сил, і діло не пішло далі відкриття одної української початкової школи й заснування учительської спілки. В дальнішому Учительська Спілка повела послідовну боротьбу за укр. школу. Не вважаючи на всі перешкоди „Російського Учительського Союзу“ й „Української адміністрації“, вона добилась того, що протягом літа в руках Українців було 6 початкових, ново заведених шкіл і 2 гімназії, відчиненню яких мішало „Укр. М-во Нар. Освіти“. Для обслуговування цих шкіл потрібні були підручники—і Спілка на власні засоби друкує граматику укр. мови В. Мурського, потім той же В. Мурський складає укр. хрестоматію. Появляються граматики Любовича С. й підручник рахування. Відчиняється магазин підручників. Засновується діточий клуб і читальня, завжди переповнені.

В літку 1918 р. відчиняються для учителів середніх і нижчих шкіл курси українознавства, котрі відвідують 150—250 чол. На курсах викладались укр. мова, іст. літератури, іст. України, географія України, методика укр. мови. Конспекти лекцій з стар.—укр. літератури—Вілінського, з іст. укр. літ. XIX в.—Клепацького, з іст. України М. Слабченка був видрукував Комісаріят Нар. Освіти за рекомендацією спілки.

Того-ж літа спілка скликає губерніяльну учительську конференцію в Херсоні й провадить її під гаслом єдиної трудової школи й поділу освіти на дошкільну, шкільну та позашкільну на підвалинах класового підходу що до постановки діла.

Нарешті учительська спілка проходить і в шкільний комітет при „Од. Міській Управі“, де обстоює не тільки права на свою школу, але обороняє права Білорусів, Татар і Євреїв—ідишів.

Протягом 1918 р. без кінця ростуть „Просвіти“, що переходять на ступінь політичних клубів і рвуть з старо-просвітянськими традиціями. До половини 1919 р. нахоловалося в Одесі 16 Просвіт. З'явилась і вища суто соціалістична школа „Соціалістична Просвіта“, з слухачів якої мали вийти досвідчені пропагандисти й агітатори соціалістичних ідей (марксизму).

Університет в освітній укр. справі лишився на боці, бо й ставився до неї вороже. Однак й Одеський міжнародний інститут, що завівав проф. Казанський, знайшов за потрібне внести до викладових предметів історію України й іст. укр. права. В життя це не пройшло, бо в-осени почалося нове повстання, й вища школа фактично не функціонувала.

Треба додати, що була ще спроба завести в Одесі Українське Наук. Т-во, яке однак не пішло далі 3 засідань.

Не вийшло також нічого й з роботи народнього університету, що його запроєктував був ще в р. 1917 проф. Лінниченко, автор і редактор особливої й цікавої книги „Что такое Народный Университет“.

Дальші події розвинулись так, що місто перейшло до рук української радянської влади. Беручи на увагу перістість населення Одещини, Рев. Ком. організував в Одесі особливий секретаріат нац. справ, при чому українській справі надано було великого значіння. Секретаріат підтримував Уч. Спілку й організував методичну й видавничу комісію при собі. Методична комісія працювала над складанням підручників, напр. „Засів“, та розробленням методичної роботи, видавничу комісія заходила коло видання повного Кобзаря й випуску окремих творів Винниченка, Коцюбинського, Васильченка, Франка і т. д., а також опублікувала 2—3 термінологічних збірники (кращий з них фізичний належить Б. Комарову).

Партія боротьбистів опублікувала кілька партійних брошур і літературний збірник сучасних укр. письменників „Червоний Вінок“.

Появилось в Одесі й дві вищі укр. школи—фребелевський інститут та театральний інститут. В фребелевському ін—ті вчилось 30 студенток, всі лекції й діловодство провадились укр. мовою. Навчання йшло після обід, зранку-ж слухачки працювали в прекрасно обладнаному дитячому садку, де збиралось до 40 дітей. Термін навчання тягся два роки, й дав він дуже добрі наслідки; 20 фребелічок, що закінчили інститут, вважались за найкращих в одеській шкільній Окрузі.

Театральний ін—т складався з 3-х відділів: драматичного (40 слухачів), співочого (12 чол.) й музичного (25 чол.). Слухачі цього ін-ту комплектувались з робітників і селян, була домішка студентів. На перших двох відділах навчання тяглось два роки, на третьому—три. Викладання провадилось українською й російською мовами, діловодство йшло по-українськи.

Фребелевський ін-т в р. 1921-22 після випуску перетворено в фак. соц. вих. одеського ІНО, театральний після випуску відділів драматичного й співочого було зачинено з розпорядження влади.

В другий прихід радвлади Українці стали добиватись сформування в університеті катедр укр. мови, літератури, етнографії, географії, історії, економічної історії й історії укр. права. Після упертого наступу на „ліберальну“ професуру новорос. університету вдалось добитись принципової згоди на вимоги. Так само велику боротьбу довелося вести й з „ліберальним“ рос. учительством за програми з різних дисциплін шкільного навчання.

Всі ці завоювання однак не мали наслідків, бо в-осени більшовиків змушено було покинути Одесу, а „ліберали“ не тільки не згадали про реалізацію укр. здобутків, але розігнали методичну й видавничу комісії,

замикали просвіти, відібрали утримання від фребел. й театр. ін-тів і почали тиснути їх, викинувши українську мову й українські дисципліни з програмів навчання, заарештовувати громадських діячів то що. Однак наскок неможливо було перевести повністю. Видавнича й культурна діяльність перекочувала до кооперації. Одеський „Споживсоюз“ взяв на себе обов'язки колишньої видавничої комісії й друкував підручники, напр. рахування Охрименка, видавав твори Грінченка, напр. „Нахмарило“, підтримував позашкільну освіту, складав і ширив бібліотеки й свої філії робив огнищем революційної громадської думки. Спеціально кооперативну літературу видавала й одеська філія Централу.

Українська культура стояла перед великою загрозою. Ідейним ворогом її була спеціальна денікінська „Комісія по національнимъ дѣламъ“. Одушевляв її В. Шульгин. Комісія випустила в світ цілого збірника, направленого проти української культури, доводячи, що укр. справа чисто польська чи то австрійська інтрига. Де-хто з одеських вчених, на жаль, брав участь в сій комісії.

Невідомо, як би розгорнулися апетити комісії, але в „срочномъ порядкѣ“ вже в січні 1920 року її було зліквідовано, а в березні втретє в Одесі з'явилась радвлда. На цей раз почалось з старих науково-педагогічних установ. Замість Ун-ту з'явилась низка ін-тів, при чому істор.-філологічн. й юридичний факультети було об'єднано в один гуманітарно-громадянський інститут, де довелось таки завести українські катедри. В інших новозаведених ін-тах одначе про це не подумали. При гум. Од. ін.-ті замість „Записок Новоросійського Університету“ появились „Записки вищої школи“. В першому випуску цих Записок знаходимо статтю проф. Флоровського про губ. комітети про звільнення селян й Лазурського про автора „Назара Стодолі“, в другому ст. Слабченка—про фаміліятів, Музички—про відгуки поезії Бйорнса в творах Шевченка й др. На 2-ій книжці „Записки вищої школи“ припинено. В р. 1921 (по весні) під натиском Українців поновлено було роботу був. іст.-філ. о-ва й о-ва іст. и др. а також бібліограф. о-ва, але ці товариства проіснували рік і їх було зачинено під натиском страшного голоду, що панував в Одесі.

В р. 1921 гум. од. ін. було скасовано й натомість появилсь ІНО й нар-хоз.

В першому заведено було український відділ, по всіх факультетах інші відділи: єврейський і німецький. Від одеського ІНО була філія (українська) в с. Ісаєві, а при ній зразкова трудово-школа. Тоді ж відчинено було й археологічного інститута, де викладали українську палеографію, сфрагістику, екон. історію України, українську старовинну мову (ін-т за рік було розв'язано). В сільхозі й нархозі, не дивлячись на всі зусилля, не вдалось провести українських дисциплін.

Т. ч. від 1922 р. в Одесі існує тільки єдина українська вища школа ІНО, не зовсім і по сей день українізована, і повна відсутність до 1924 р. наукових товариств. Що правда, ще в р. 1923 робились заходи до заснування в Одесі дослідчої історичної катедри, але ті заходи не мали жадного успіху.

Наукові видання від р. 1921 зосередились в одеській філії ДВУ. Останнім випущено було в світ в р. 1921 книгу А. В. Флоровського: „Воля панская и воля мужицкая“, С. О. Загоровського „Очерки северного Черноморского побережья“ в 1922 р. збірник „Посев“ зі статтею Флоровського „Крест. реформа и высшая администрация Новорос. Края“, Слабченко—„Організація хазайства України від Хмельниччини до світової війни“ т. I) в 1923 р. т. II й III, тепер т. IV), Танфильев—Гео-

графія України і Росії т. I—III (Ост. 1924 р.), його-ж „География культурных растений“, Сухов—Экономическая география Украины, Альтерман—Хлебные ресурсы Украины.

В р. 1924 заведено в Одесі „Журнал исследовательской кафедры“, де містяться статті й професорів-істориків, а також відкрито комісію краєзнавства, яка й випустила в світ поки що єдиний тоненький випуск „Відомостей“, що, на жаль не має жадної наукової вартости.

Оглядаючись на минуле 10-ліття, бачимо, що українська громадська думка старано шукала собі виходу. В перед-революційні часи вона йшла без шляху, в 1918 р.—її зосереджено було коло учительської спілки, в 1919 р. коло секретаріату нац. справ, в 1920 р. коло фребелівського та театрального інститутів і з 1921 р. коло ІНО. Але наукова думка не мала й досі не має собі осередку: „клімат такої“.

М. Слабченко.

Державний заповідник ім. Т. Г. Шевченка. Славнозвісна Могила великого поета-революціонера Т. Г. Шевченка давно вже приваблює до себе велику увагу широких кол населення та різних організацій і установ, як державних, так і громадських.

Така широка увага викликається не тільки тим, що Могила є зв'язана з пам'яттю великого поета й борця за волю, Т. Шевченка, але й тим становищем, в якому саме знаходиться вона, тими фізично-географічними умовами та процесами, що її оточують.

Відомо, що район Могилі і її околиць (Шевченківська округа Київщини) охоплює в більшій частині систему великого яру-байраку, поки-що ще зарослого грабовим, почасти змішаним лісом, і ще мало активного. Але вирубання лісу, що помічається у верховинах байраку, почало приводити до розмивання там ґрунту. Коли справа залишиться в такому стані, або, що ще гірше, продовжуватиметься знищення лісу й далі, то можна сподіватися, що фізично-географічні процеси розвинуться ще більше в напрямку перетворення цього мало-активного яру в енергійно-активний, а тоді трапиться грізна картина аналогічна тій, яка вже є в сусідньому великому яру, що знаходиться по-між Шевченковим яром та річкою Рось, площа якого перетворилася в справжнє шкідливе провалля під впливом руйнацької чинности води.

Коли ж подібне явище станеться і з Шевченковим яром, то безперечно буде загрожувати небезпека самій Шевченковій горі, а тому, і нашій великій Могилі.

Не раз, правда, зверталось увагу на таку небезпеку Могилі, вживалися й вживаються заходи до закріплення гори та до відповідної меліорації в її районі. Але цього всього ще мало, треба охопити ширшу територію для лісо-меліоративних заходів, а головне, зупинитися на закріпленні Шевченкового яру, біля якого знаходиться Могила. Треба провести низку спеціальних науково-технічних та суто практичних робіт, і тим з одного боку спасти дорогоцінну Могилу, а з другого наочно демонструвати населенню й науці користь подібних лісо-меліоративних заходів.

Цікавість до всього району великої Могилі полягає не тільки в тому, як вище ми зазначали, що вона зв'язана з пам'яттю Т. Г. Шевченка та в її збереженні, але й у тих щасливо сполучених ріжноманітних природних умовах, що мають велике наукове значіння й виявляються в цьому районі Могилі, площею зверх 10 кв. верст.

Цей невеличкий район по своїх природних умовах є надзвичайно цікавий для всієї України.

З геологічного боку „він знаходиться в районі славнозвісних канівських дислокацій—єдине по своїй надзвичайній цікавості місце на всій Україні, де, в зв'язку з горотворчими процесами, дуже давні поклади земної кори виведені на денну зверхність, де можна легко спостережати високо над рівнем денудатії дуже складні й різноманітні, типові елементи та форми утворення їх, де сама природа, ніби навмисне, збудувала наочний музей, що може вважатися зразковим для вивчення й підготовки спеціалістів гірничого діла, а також як яскраве навчальне приладдя до загального природничого виховання.

З ботанічного боку район являє цікавість, як значний масив ще зацілілого лісу, як лишок тих дуже цінних по флористичному складу лісів, що в післяльодовикову добу насунулися на територію України з заходу, вдаючись тут далеким мисом на схід.

Незаймані ґрунти району, які підлягли процесам деградації в зв'язку з насуванням лісу на колишній степ і т. п., являють велику цікавість для ґрунтознавства.

З метеорологічного боку цей надзвичайний район відзначається особливим розвитком грозової діяльності, що вимагає пильних стаціонарних спостережень.

В зв'язку з своєрідними, загальними, природними умовами району має виключну цікавість і звіриний його світ, даючи багатий матеріал до студіювання зоологів.

Виключний для всієї України розвиток ярів району дає „привід до широкої постави науково-меліоративних спостережень“¹⁾.

Серед інших природних даних цього району треба відмітити те, що як раз „поблизу Канева й бажано відкрити сейсмічну станцію з сейсмографом та зеніт-телескопом, бо на південь від Канева проходять географічні паралелі, в зеніті яких кульмінують дві зірки (2-ої величини: π Великої Воги та α Персея: перша на $49^{\circ}41'$, друга на $49^{\circ}35''$ ²⁾). З спостереження астронома Тихова у 1913 році приблизно в цьому ж районі виявляється надзвичайна прозорість атмосфери. Крім цього спеціальна комісія Української Академії Наук II-I 1924 р. висловила за потребу організувати в цьому районі земно-магнетові, метеорологічні та актинометричні спостереження. Нарешті, фізично-математичний відділ УАН (25/1) 1924 р. висловився теж за те, що спорудження астрономічної станції біля Могили Т. Шевченка „цілком можливе й дуже бажане“. Як бачимо і в цьому відношенні цей район є теж надзвичайно цікавий.

Багатий такими природними даними наш район щасливий і тим, що він зберегає в собі чимало й культурних скарбів передісторичного та археологічного характеру. Біля Могили маємо відомі городища „Княжа Гора“, „Мале городище“ та „Велике Городище“, які тільки почасти досліджені й потребують пильної уваги й охорони від різних аматорів та від загальних фізично-географічних небезпек даного району.

Беручи під увагу все вище зазначене, що так відмічає район великої Могили, заручившись ще підтримкою авторитетних установ, як УАН, Геологічний Комітет т. и., Сільсько-Господарський Науковий Комітет України, профільтрувавши ще це питання через різні свої секції, порушив у липні 1923 р. перед Наркомземом клопотання про заснування в районі Могили державного лісового Заповідника ім. Т. Шевченка, площею кв. верст з 10.

¹⁾ Взято з доповіді геолога В. В. Різниченка до Сільсько-Господарського Наукового Комітету України, липень, 1923 р.

²⁾ З повідомлення директора одеської обсерваторії О. Я. Орлова до Комісії від 28/XI 1923 р.

Наркомзем цілком пішов цьому на зустріч і постановою від 30-го липня ж того року запропонував В.У.П.Л.'ові розглянути питання про заснування заповідника в районі могили Т. Шевченка, площею до 10 кв. верст. Було скликано в Харкові спеціальну в цій справі нараду 21-го серпня 1923 р. за участю представників Наркомоса, С.Г.Н.К.У., В.У.П.Л.'а, та Укрмеліозема. Тут вирішено було організувати комісію з представників: від В.У.П.Л.'а, Наркомоса, С.Г.Н.К.У., У.А.Н., київського Г.Л.У., київського Меліозема та Правбюро по націоналізації земель, з дорученням скласти й подати проекта організації заповідника, план його території та розробити питання, звязані з матеріальними засобами для майбутнього заповідника.

Далі робота перейшла вже до Київа.

У вересні 1923 р. при Г.Л.У. організувалася попередня комісія, яка на місці обслідувала територію заповідника і склала акт від 24 вересня 1923 р., що до проекту меж заповідника.

Складання плану меж заповідника, згідно з цим актом, виділення його з земель держфонду та проекту відповідного розташування на інших місцях населення, що має бути переселено в звязку з організацією заповідника,—покладено було на 5 Райкомісію Правбюро для націоналізації земель.

Дальша робота, так мовити, наукова її частина, а саме складання проекту основних задач заповідника, плану його організації та праці, а також попереднього кошторису,—перейшла до спеціальної комісії, організованої при С.Г.Н.К.У. з представників багатьох наукових та адміністративних установ. Комісія ця приступила до роботи в кінці листопада 1923 р. під почесним головуванням голови київського губвикомкому т. Гринька.

Не зупиняючись тут на самій роботі комісії, ми хочемо тільки відмітити ті висновки, до яких комісія прийшла.

Заповідник цей з утвореними при ньому закладами мусить уявляти науково-культурний осередок такого масштабу та характеру, при яких досягнута-б була головна мета: утворити пам'ятника достойного великого поета-борця. Для того передбачалося: 1) спільною працею вчених сил України використати надзвичайно сприятливі природні умови району Могили, скупчити в заповіднику, по можливості, заклади всіх галузів науки, що торкатимуться природи України та особливостей даного району; 2) широко вживати на місці меліоративних та и. заходів, які наочно показували-б користь тих чи інших способів для поліпшення місцевих природних умов (напр. закріплення ярів) і з'являлися-б об'єктом корисної для населення-б пропаганди; 3) зберегти непорушними в природному стані цікаві місця даного району; 4) використати заповідника, яко об'єкта широкого провадження вивчення та наочного навчання для широких мас; 5) дбати, охороняти й упорядкувати місце, де знаходиться Могила з метою утворення пам'ятника достойного великого поета. Комісія намітила була утворити такі 10 закладів заповідника: лісовий, меліоративний, геологічний та гідрогеологічний, охорони природи, ботанічний, метеорологічний, астрономічний, соціально-економічний, археологічний і спеціальний заклад упорядкування та охорони Могили Т. Шевченка.

Передбачаючи надати такий характер майбутньому заповіднику, комісія вважала, що при всіх даних умовах доцільніше-б було засновувати в районі могили Т. Шевченка не вузько „лісовий“ заповідник, як то передбачалося постановою Наркомзему (зазначеною вище), а значно ширший і по завданнях і по характеру загально-науково-дослідного закладу,

чому й назву на думку комісії слід би дати таку—„Державний заповідник ім. Т. Шевченка“.

Приблизно в такому виді було вироблено й прийнято в останнє комісією 17/II 1924 р. основні принципи організації заповідника, попередній проект організаційного плану заповідника, попередній кошторис і складено докладну записку. Усі ці матеріали комісія відправила тоді-ж у лютому м. відповідним інстанціям по лінії Наркомзему, висловившись ще за те, що для ґрунтовнішого матеріального забезпечення заповідника треба до раніш наміченого проекту території заповідника (10 к. верст.), або, як було визначено Губбюром по націоналізації земель-площею 1042 десятин, приєднати до цього участку „лісовий участок № 2-а площею 208 десят. та „острів Заріччя“ площею 720 десят.—з держлісфонду¹⁾.

Одночасно з цим Губбюром по нацземель вело свою роботу що до заповідника, і вже в квітні 1924 р. по проекту 5-ої Райкомісії було ухвалено визначення й розмежування заповідника в 1042 десятини²⁾.

Пізніше комісією було одержано згоду В.У.П.А.-а на приєднання до наміченої території заповідника ще й ті 928 десятин, що згадувалося вище.

Ось таким чином, комісія, розробивши проекта організації заповідника з науково-організаційного боку, зібравши й освітливши відповідні матеріали і відправивши належним інстанціям, все це разом з проектом попередніх штатів та кошторису і своїми висновками й заключеннями, закінчила ще повесні минулого 1924 року покладені на неї завдання.

Далі справа знов перейшла до Харкова в президію С.Г.Н.К.У. та Наркомзем і з того часу дальше посунення справи від комісії по організації заповідника вже не залежало.

На початку 1925 року стало відомо, що справа з заповідником ім. Т. Шевченка пройшла всі попередні інстанції і малося подавати на ухвалу Раднаркому; на жаль видання декрету про заповідник з невідомих нам причин видно неможна було пристосувати до минулих Шевченкових днів.

Не кажучи про організаційні форми, в які може вилитися нарешті майбутній заповідник, сама ідея організації заповідника в районі могили незабутнього Т. Шевченка, є прекрасна ідея, а будучи з'єднана з таким широким використанням цінніших багатств природи району заповідника, з поширенням взагалі наукового й практичного знання, ця ідея робиться ще прекраснішою і коли дійсно пощастить заснувати подібний заповідник³⁾, це буде найглибша пошана до пам'яті Великого Поета-Борця за кращу долю України і всьогґ людства.

А. Носов.

Композитор Шарль Лефлер і Україна. З Ріманівського музичного словаря (10 німецьке видання, 1922 р., стр. 753) ми знали, що композитор Шарль Лефлер (Charles Martin Loeffler), народжений 1861 р. в Альзасі, 1891 року написав сюїту для скрипки з оркестром „Les veillées de l'Ukraine“. Остання (ліпнева) книжка музичного квартальника The Musical Quarterly, що виходить у Нью-Йорку, принесла, разом з біографією Лефлера, пояснення цього факту і звістку про новий твір Лефлера, що свідчить про його неперерваний внутрішній зв'язок з давньою Україною: на 16-м музичнім святі в Чикаго Лефлерові присуджено і

¹⁾ Протокол пленума комісії організації заповідника ім. Т. Г. Шевченка С.Г.Н.К.У. 17-го лютого 1924 р. з додатками: докладна записка комісії до Наркомзему та основні міркування що до попереднього організаційного плану заповідника.

²⁾ Протокол ч.ч. 4,5 засідання київського губбюро по влаштуванню держземфондів 17 квітня 1924 р.

³⁾ Територію могили Шевченка оголошено було державним заповідником, тільки чомусь—площею в 4 десятини („Вісті ВУЦВК“ № 199—2 жовтня 1925 р.).

1924 року видано першу премію за його оркестрову поему „Memories of my Childhood-Life in Russian village“ (спогади мого дитинного життя в р. селі). Виявляється, що дитячі літа Лефлер проживав у Смілі (нині Черкаської округи), де був на службі його батько, спеціаліст з агрикультури, хемії і виховання коней.

Першим його вчителем гри на скрипці був німець-музикант з „імператорського оркестру“ в Петербурзі—той музикант приїздив на літо до Сміли. Пізніше Л. жив в Угорщині, в Швейцарії, в Берліні, в Парижі, аж нарешті переїхав до Сполучених Штатів Північної Америки, де осів у Бостоні і 1885 року натуралізовався як американський громадянин. Пробування в Смілі залишило такий глибокий слід в композиторській душі, що дало стимул до названого твору „спогади дитинства“. По впливі більше як п'ятидесяти років, він сам пояснив, що в цій творі відбилася давня Росія, її народні пісні та танці, співи православної церкви, а по над усе—спогади про „великого приятеля підстаркуватого селянина-поета“. Окрім тої явно „автобіографічної музики“ завважає автор нарису про Лефлера Карл Енгель, подібні спогади виявляються і в інших його творах,—частіше, ніж можна здогадуватися на підставі їх назв. Що до вищезгаданої сюїти „Українські вечірки“ (за Гоголем), то її виконувано на концертах Бостонського симфонічного оркестру двічі—1891 і 1899 років; в перший раз за соліста був сам Лефлер (як скрипач він учень Йоахіма).

Кл. Кв.

„Новые языки“. Постанови останніх з'їздів партії, величезний національний рух, що відбувся та відбувається на Україні, нарешті існування Всеукраїнської Академії Наук, Дослідчих кафедр, Інститутів, Вузів, що ведуть свою працю здебільшого українською мовою, все це не переконало де-кого з російських вчених в тім, що „Малоросії“ вже нема, що „українское наречие“ не вигадка і що воно цілком „подходяще к научному языку“. Ми ще й тепер могли-б навести чимало прикладів негативного відношення до наших культурних досягнень, обмежимося тільки трьома.

Відомий московський зоолог, проф. С. І. Огнев, посилаючися на статтю проф. Г. И. Висоцького: про зінське щеня (*Spalax sp.*) й кротовини, що її надруковано в ч. 1. „Українського Зоологічного Журналу“ пише: „Г. И. Висоцкий. О слепыше (*Spalax sp.*) и кротовинах (*The Ukrainian Zoological Magazine, Kiev. 1921 г. стр. 16—19*). К сожалению, эта интересная статья написана на украинском наречии, столь мало подходящем к научному языку“¹⁾. Очевидно з метою зробити статтю проф. Висоцького більш приступною для Західньої Європи автор наведеної цитати подає повний передрук статті проф. Висоцького по російськи, не дивлячись на те, що в статті описано спостереження з Катеринославщини, тоді як робота проф. Огнева присвячена Вороніжчині! Цікаві також інші цитати з нашого журналу Скрізь подається тільки англійський підзаголовок його. Треба гадати, англійська мова для середнього російського читача, на якого орієнтується „Фауна Воронежской губ.“, більш зрозуміла, ніж таке речення: „Український Зоологічний Журнал“!

Другий приклад. Досить відомий ленінградський ентомолог А. Н. Рейхарт, рецензуючи статтю Б. І. Більського: „Поширення капустяних довгоносоків на Київщині в 1923 році“ („Агроном“ 1924 р., ч. 2—3, ст. 11. Київ) пише: „Насколько можно судить без знания „новых языков“ в брошюре сообщается ряд интересных данных о характере повреждений, при-

¹⁾ С. И. Огнев и К. А. Воробьев. Фауна наземных позвоночных Воронежской губернии. Москва, изд. Наркомзема „Новая Деревня“, 1923, ст. 149.

чиняемых слониками" і т. д. „Жаль, что нет русского резюме" ¹⁾. На слідуючій сторінці видання, де надруковано рецензію в 5 рядків на українську працю, вміщено докладну і велику рецензію того-ж таки автора на працю, що її надруковано естонською мовою. В цій рецензії про „новые языки" нема згадки!

Що ми маємо справу не з дійсними труднощами, що можуть виникнути в РСФСР при ознайомленні з українськими працями завдяки малому поширенню укр.-російських словників, а з чимсь іншим—мене переконує те, що на тій самій станції захисту рослин, де працює гр. Рейхарт, служить С. І. Оболенський, колишній співробітник ВУАН, який досить порядно володіє українською мовою. При бажанні він міг-би перекласти для гр. Рейхарта статтю з „нового языка"—української мови. Та коли припустити навіть, що перші два приклади це тільки ілюстрація до т. зв. „історичного нерозуміння" українських справ (вираз проф. Семковського), то третій приклад свідчить про щось інше, про еперте небажання відмовитися від „единой неделимой" з Малоросією в складі. Ось подивімося, що каже широко відомий зоолог та географ проф. А. С. Берг. Рецензуючи книжку акад. П. А. Тутковського: „Природня районізація України" (Київ, 1922), він пише: „Статья эта написана на т. н. украинском языке, т. е. на нарочито, при содействии особого „Терминологического Бюро" в Киеве, выдумываемом и потому резко отличающемся от того наречия, каким говорят на Украине. В виду этого статья П. Тутковского осталась рецензенту, свободно понимающему разговорный украинский язык, недоступной" ²⁾... Ну, а статті нашого суворого рецензента, хоч-би його „Номогенез" „доступні" для росіян, які свobodно володіють тільки народньою мовою? Гадаємо, що такий читач на першій сторінці спіткнеться! Не будемо полемізувати з Бергом про „т. н. украинский язык", нехай почитає, що з приводу цього пишуть акад. Ф. Є. Корш, О. О. Шахматов та інші. Нагадаємо йому, що в нас недавно святкували 300-річчя української літературної мови, що мова, якою написана праця П. А. Тутковського, має велику наукову літературу, що нею написано багато сотень томів видань Українського Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, У. Н. Т. в Києві, ВУАН та інші, що в нас нині друкується тисячі книжок, писаних цією такою мовою, і що вони мають величезний тираж, нарешті, цією мовою в нас викладають в ВУЗ'ах і десятки тисяч слухачів, здебільшого селян, які „свobodно понимают разговорный украинский язык", чудово розуміють і літературну мову. Термінологічне Бюро, яке, на думку Берга, допомагає в вигадуванні української мови, збирає й упорядковує термінологічний та номенклатурний матеріал, в першу чергу з уст самого народу.

Що така праця потрібна, свідчить хоч-би те, що перший фундамент української наукової термінології та номенклатури ми маємо в славновісному „Лексіконі" Памви Беринди, що вийшов коло 300 років тому. Зібрати й упорядкувати хоч-би один тільки літературний матеріал—величезна робота. Ми-ж ставимо собі більші завдання—мати по змозі народню термінологію та номенклатуру, і це ще збільшує труднощі. Термінологічне бюро не погано-б було мати і в Р. С. Ф. С. Р., бо наукова термінологія і номенклатура в Росії далека від одностайности та ще більш далекі від народньої мови.

М. Шарлемань.

¹⁾ Защита растений от вредителей. Бюллетень постоянного Бюро Всероссийских Энтомо-Фитопатолог. Съездов, Ленинград 1924, № 3—5, ст. 164.

²⁾ Географический Вестник, 1925 г., т. II, в. 3—4, ст. 62—63.

До упорядкування українського правопису. Не знати, чи вже при сім теперішнім упорядкуванню, що, очевидно, ставить перед собою чисто практичні завдання біжучого моменту, українська мова позбудеться тих „приспосіблень“, котрими її обезбарвлювано і обезличувано, в інтересах легшого і незамітнішого привчання до неї „тоже Малоросов“. Галицька правопись не знала таких мотивів, і справді старалася здійснити принципи фонетичної передачі української звучні. В Великій-же Україні на місце живосилом їй накидувано „романівки“, — коли її позбулися — прийшла своя добровільна: ота приспосіблена для ока привичаєного до старої російської граматики. Що відрізняло українську писовню від російської, признавалось „галичанщиною“, котру треба було як найскорше знищити, затоптати й забути, щоб не ображати „тоже-малоросійського“ ока. І дійсно, вичистили її так, що тепер уже Українці з успіхом наламують і свої язики під великоросійську вимову, відповідно до правопису, і дійсно зтирають ріжницю української мови від великоруської. Сим і відрізнятиметься, очевидно, „мова Квітки і Шевченка“ від ненависної „галицької мови“, як її звуть в не-українських кругах, — хоч вона вироблена культурною роботою всіх частин України за останні три чвертини століття.

Перед усім зіквідовано було „галицький ять“: ї для означення ьї в відміну від і для тьї (як ліз — льіз, від лізти, а ліз — льіз 2 відм. мн. від лоза). Хоча в галицьких школах учителі навчають українську дитину сього секрету в двох-трьох годинах, але було загально признано, що на Великій Україні, де все робиться не інакше як „в мировом масштабе“ (я говорю, розуміється, про давніші часи, 1900-і роки, а не теперішні, коли ми привчаємось працювати не більш як в окр-масштабі), — не можна витрачати дорогоцінного часу на такі дрібниці як правильна українська вимова. Тому рішено не розрізняти ьї і тьї, бо, мовляв, такої ріжниці в дійсності в вимові на Великій Україні нема, і нема чого тим мучити дітей. Се незовсім вірно, бо коли не скрізь, то в багатьох місцях Вел. України виразно відчувається ріжниця вимови ї, напр., в фразі вуж виліз (виліз) з ліз (льіз), або я утік (утік) на тік (тьік). Українська фонетика вимагає сього відрізнєння вимови для відрізнєння слів. Але практичні міркування перемогли рішучо і безповоротно.

Більші спори викликало знамените ся: писати його разом, як в російськїм, чи окремо — як писалося в галицькїм, і пишеться в польськїм, чеськїм, болгарськїм, і ин. Тут, розуміється, мотив труднощів не грав ніякої ролі: так само легко умовитись раз назавсїди писати ся разом, як і окремо. Але сим разом рішав принцип „приспосібленія“: ся поставлене окремо ображало око привичаєне до російської правопису, і як ненависна галичанщина мусіло бути усунене. Оборонці окремішности ся пробували посилатись на те, що українське ся виявляє далеко більшу самостійність і рухливість ніж великоруське: може відділятись від дієслова, ставати перед ним (я ся не бою, настрашила-б ся), в синтаксі чергується з інструментом „собою“ і под. Але сей аргумент не вважався досить важним супроти вище вказаного „практичного“ міркування. Більше рахувалися з иншим: що писання ся разом утворить помітну ріжницю між правописею велико-українською і галицькою — де ся писалось окремо (був пущений такий дотепний каламбур: „Щоб нам не ділитися, краще відділити ся“). Але, кінець кінцем самі Галичане, стараючись утримати одність з Вел. Україною, останніми часами стали виявляти готовність відступити від своєї правописної традиції й писати ся разом. Отже можна було сміло уподобити українську правопись російській в сім пункті: нехай милосердніші дивяться на українське слово „просвіщенне око“.

З сих-же мотивів закинено чи майже закинено знак г для замика-

ного *g* в відміну від спірантного. *г*—*h*. Теоретично признається ще за ним право фігурувати в де-яких словах, але фактично його вживають хіба ненароком, до річи і недорічи,—або й зовсім не вживають. Тим часом потреба в сім розрізненню була відчута українськими письменними людьми зараз як тільки стали вони вживати народньої мови в літературі й письмі, в XVI—XVII ст. Уже тоді латинське *g* передають вони через *кг*, потім українські граматики і друкарі видумали для сього звука спеціальний знак, що в де-що змінений формі *г* (як обернене до гори *д* з відтятою ногою і гіпотенузою) задержалось до наших часів в західно-українській друкарській практиці, і було перенесене на Вел. Україну після скасування романівки (ріжні проби відродити його робились тут і раніш). Але в правописній практиці Вел. Укр. сього знаку не прийнято, з мотивів „практичності“, і хоч в академічних „Правилах“ значиться, що сей знак має вживатися в чужоземних **прізвищах** замість *g*, то фактично, сеї букви дуже часто зовсім не буває в друкарській касі, і вона не вживається цілком. З тим і письменні люде все більше привикають обходитися без неї та вживати *г* всуміш для *h* і *g*, хоча в народній вимові єсть безсумнівна тенденція розрізняти ці два явуки (ґалаґан, ґанок, ґрунт, ґудзик й ин.). Правопись, очевидно, повинна дати їй докладніші директиви в сім напрямі, згідно з загальним принципом, що „чужі слова треба писати по можливості так, як вони вимовляються в своїй мові“ (Правила с. 12). Існування двох знаків для *h* і *g* дає сю можливість в повній мірі, і зовсім нема причини обмежати її самими прізвищами, в супереч отьому основному принципові фонетики.

Де-що складніша справа з передачею *л* в чужоземних словах. Як відомо, в старих запозиченнях, за прикладом староболгарської писовні воно означалось твердим *л*. Але в новіших видна виразна паляталізаційна тенденція (канцелярія, кольор, лямпа, лямівка, пляшка і под.), і в науковій укр. термінології—з початку західно-укр., а далі і східно-укр. було повелось вживати м'якого *л* (ле, лі, льо, лю) в нових запозиченнях і взагалі в наукових виразах (біологія, легенда, плян і под.). Тепер се залишено і властиво прийнято російську правопись: пишеться дипломатія, легенда, локомотив, але барельєф, ілюстрація, плюральний,—тому що се більш походить до російського, і под.

В результаті українську мову сильно приподоблено до „літературної“, і не тільки в правописі, але і в вимові сей процес приподоблення іде дуже сильно. Правопись дає директиви вимові—особливо коли вона фонетична, як у нас. Вважається, що слова повинні писатись як вимовляються,—отже і навпаки: вони вимовляються як пишуться. Пишеться однаково **сіл** і **сіль**—і в вимові їх затрачується ріжниця. В залежности того чи пишеться **план** чи **плян**, *л* вимовляється м'якше чи твердше. Хоч і говориться, що українська вимова однаково м'якшить всюди *л* незалежно від транскрипції, але в дійсності се не так: в одних місцях є така тенденція сильніша, в других слабша, а правопись без сумніву впливає на вимову письменного люду.

Я от помічаю на собі. Я-ж людина з філологічною освітою, піввіка інтересуюсь питаннями укр. правописи, не менше 500 укр. книжок прокоректував і випустив в світ. А от пописав приписаною правописью „психологія“ замість „псіхольогія“, як я писав раніш, і вже чую, як і вимова моя починає ухилитись в бік „психології“, замість псіхольогії як я вимовляв раніш, коли писав „псіхольогія“ і слово се раніш, асоціювалося у мене з „псіхе“, а тепер з „псами“ (мнемоневтика правописи пси). Супроти сього я не дивуюсь, коли наслідком занехання правописних ріжниць люде вимовляють „тэлэһраф“, „лоһіка“, „һрупа“, — і на-

впаки—„гетман“, „gogоль“, „гамлет“ і под. Раз пишеться однаково Гінденбург—то воно *ad libitum* вимовляється як gінденбург або hінденбург, geidelberg або heidelberg, тільки ніяк не hайдельберг, як було колись при писанню „Гайдельберг“.

Розуміється, від всього цього можна одмахуватись: казати, що все се дрібниці, не важне, і т. д. Але кінець кінцем на що-ж тоді взагалі граматики і правопис, що вчать **правильно** говорити і писати, коли се не важно? А коли се „неважно“, тоді має вагу також і те, щоб українську писовню і вимову не обезличувати, не стирати з неї характеристичного її офарбовання з „практичних“ мотивів, для зовнішнього приподоблення до російської правописи—щоб улегшити роботу складачів (наборщиків), що не вміють по-українськи, складання папірців для слабо українізованих урядовців, і т. д.

Має свою вагу також і те, щоб в устах трудових мас культурні слова заховували свій культурний вигляд, **непотрібно** не вульгаризувались і не калічилися. Всі ми знаємо, наскільки культурні люде чуткі на такі помилки в культурних словах і термінах, і коли не зовнішнім, то внутрішнім усміхом одмічають всяку таку помилку, як познаку неповної освічености „недоуків“. Нащо-ж „упрощеною“ чи „приспособленою“ правописю засуджувати наших вихованців трудової школи, щоб вони потім своєю вимовою з стилу старих семінаристів чи інших „плебеїв“ викликали посміх і зневагу людей, які проходили чужі мови під проводом домашніх учителів і гувернерів, і знають як треба вимовити і заакцентувати ту алгебраїчну групу букв, в котрій *g* може значити і *g* і *h*, а може бути *л* і *ль*, а акцент таки й зовсім не знати, де його положити? Коли хочемо, щоб у нас не було двох культур для **трудящих** і для **непманів**, то мусимо **пишнувати**, щоб в письмі і слові, сих найелементарніших проявах культури, відразу не було двох категорій людей: тих що вміють вимовляти і тих, що не вміють вимовляти культурних слів! Щоб цього не було, культурні слова повинні писатись **можливо** докладно фонетично, з акцентами, і поруч форм транскрибованих повинні даватися (в скобках) сі слова в їх оригінальній транскрипції, щоб читач, знаючи се слово в фонетичній правописі, вмів його впізнати в його оригінальній формі, чи так його написати. Будьмо певні, що кожда здібна письменна людина з трудового народу не пожалує труду засвоїти собі одно і друге.

Голова Соціально-Істор. відділу Інституту Наукової Мови

Акад. М. Грушевський.

П о п р а в к а: в попередній книжці „України“ (1925. IV) на титуловій сторінці треба: „Загального числа книга 13“. На ст. 151 і 192 треба: *Les origines de la Russie Kievienne*“.

Зміст

РОЗВІДКИ І ЗАМІТКИ:

	стор.
Акад. Михайло Грушевський, Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання	3
О. Курило, До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків	14
Федір Савченко, Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме	39
Віктор Романовський, Хто був „Самовидець“?	60
Катерина Діденко, Літературні паралелі: „Пиворізи“ М. Довгалевського і „Чумаки“ Карпенка-Карого	74
Олександр Плевако, До матеріалів з історії цукро-бурякової промисловости України	77

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.:

Нові матеріали до характеристики І. П. Котляревського. Подав В. Щепот'єв	94
Два невідомі твори Г. Квітки-Основ'яненка. Под. Агапій Шамрай	95
Лист Г. Ф. Квітки до І. М. Снегирьова. Под. Аркадій Ляшенко	103
Оповідання А. Солтановського, проминені при виданні 1892—4 р.р. Под. Ганна Шамрай	107
Перед польським повстанням 1863 р. (З архівних матеріалів). Под. С. Буда	132
До початків літературної діяльності М. Коцюбинського. Под. Ан. Лебідь	139

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

J. G. Frazer, Folk-lore in the Old Testament, I-III 1919, акад. М. Грушевського	144
Проф. Р. Лашенко, Лекції по історії українського права, I, 1923, Л. Окиншевича	147
Dr. S. Zakrzewski, Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. П. Клименка	149
М. Грушевський, Історія України-Руси, том VIII, частина 1, 2, 3, 1922, акад. М. Василенка	151
В. Січинський, Архітектура Крехівського монастиря, 1923, Д. Щербаківського	158
М. Бордун, З життя укр. духовенства Львівської єпархії, 1924, Ганни Шамрай	159
В. Січинський, Укр. хата в околицях Львова, 1924, Д. Щербаківського	160
Я. Гординський, „Владимир“ Теофана Прокоповича, 1924, М. Марковського	161
М. Вороний, Драматична примадона, 1925, П. Руліна	163
О. Гермайзе, Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин, 1924, С. Глушка	164
Revue d'Ethnographie et des Traditions populaires, 1923 і 1924, К. Грушевської	167

ХРОНІКА:

Науково-дослідча катедра Історії України в Києві в акад. році 1924/5 р.	172
Секція літератури при науково-дослідчій кафедрі Історії Укр. Культури в Харкові за 1924/5 р.	174
Секція Укр. Мови при науково-дослідчій кафедрі Мовознавства в Харкові	176
Зоологічна Секція 6. Укр. Наук. Т-ва, М. Ш.	176
Культурно-Наукове життя Одеси в 1914—1924 рр., М. Слабченка	179
Державний заповідник ім. Т. Г. Шевченка, А. Носова	183
Композитор Шарль Лефлер і Україна, К. Кв.	186
„Новые языки“, М. Шарлеманя	187
До управління українського правопису, ак. М. Грушевського	189

